FT
MEADE

4PN
1909
v. 2
Copy 1

THE LIBRARY OF CONGRESS

VÁDIRAT

HUNGARIAN REFERENCE LIBRARY
Property of
THE LIBRARY OF CONGRESS

IRTA:

Endrey Jenő

ŐSZINTE VALLOMÁSOK

ELSŐ KÖTET

04035

VÁDIRAT

IRTA:

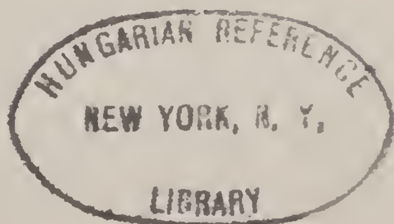
ENDREY JENŐ

ŐSZINTE VALLOMÁSOK
AZ AMERIKAI MAGYARSÁG ÉLETÉRŐL

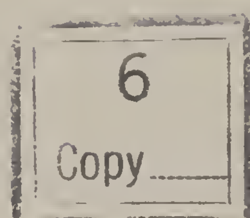

Kiadja az Amerikai Érdekes Ujság Kulturvállalat, New York.

Nyomatott Braukovich János könyvnyomdájában, 251 East 82nd Street, New York, U. S. A.

4PN
1909

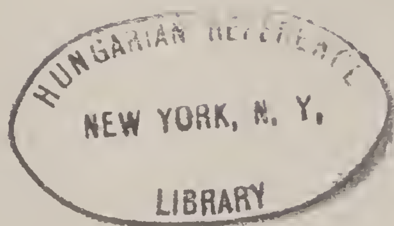

1396N

16JUL 1953

AJÁNLOM könyvemet lelkemből sarjadzott két müvészlelkü, nagyrahivatott gyermekem: Zsuzsánna és György figyelmébe. Célom, hogy ezen irásom átvezesse őket az élet rögös utjain, hogy lelkierőt adjon, mikor elérkeznek ahhoz a korhoz, ahol saját utjukon egyedül állva kell majd megkülönböztetniök embert az embertől.

A drága, igaz-
magyarlelkü Petró
Kálmánnak szeretettel
a szerző
Endrey Jenő

ENDREY JENŐ

Előszó

ÁLMATLAN ÉJSZAKÁKON, vágyaim szárnyain született meg ez az irás. Előbb lelki szükséglet, majd a praktikus kényszerüség vett rá, hogy könyvemet megirjam. Az utóbbi tiz esztendőben körülöttem tobzódó aranyborju-kánkán olyan kavarodásba sodort, hogy mindinkább azon vettem magam észre, hogy krisztusi önmegtagadással kellett türnöm a tömegvéleményt. Amig célját láttam, hallgattam. Csak magamban háborogtam, csendes önemésztéssel jártam, szenvedtem az amerikai magyar golgotán. Esztendők hosszu során befelé gyürtem a fel-feltörő vágyat: napvilágra hozni ezt az irást, amelyből mindenki megitélheti, hogy itt, az amerikai magyar végvárakon, az általam fanatikusan végzett kulturmunkának szent hivatása volt. Itt mindjárt utalok *Ditrói Mór* emlékirataira, amelyben többek között azt irja:

"A szinészet ügye fontosabb a nemzet életére, mint azt sokan megitélni tudnák... Kormány, város nyujtson annyi pénzbeli támogatást, amennyi a szinészek tisztességes megélését biztositja... Magyar szinész, szomoru volt a te sorsod mindig. Igaz, meghivtak — ritkán — disznótorra, adtak a torkodnak, régen kupát, majdan litert és abban vinkót, vagy jófajta hegyaljait, de ettől is hogy rossz élcet mondjak, csak el lehet szomorodni..."

Itt tartott magyar szinészetünk nyolcvan-száz esztendővel ezelőtt hazánkban, mig itt, a tenger innenső oldalán, alig tizenöt esztendővel ezelőtt is még az ideszármazott, kivándorolt magyarok bizonyos rétegeivel meg kellett ismertetni, szerettetni saját nyelvének kulturáját. A szintér csak annyiban változott, hogy ekhós szekér helyett amerikai méretü közlekedéssel, amerikai méretü nehézségeket kellett leküzdeni. Amig azonban odahaza, Magyarországon, egynivóju tömegben szór-

hatták el a kultura áldást hozó magvait, addig itt vegyes fajsulyu talajba veszett el tömérdek energia.

Életem fanatikus tiz esztendejéről szól ez a nóta, hol dalban, hol prózában, hol kedélyesen, hol borongósan. Egy kis darab dráma, dalban elbeszélve, telve őszinte, igaz eseményekkel. Irásommal senkit sem óhajtok bántani, de ha elkerülhetetlen, az igazságot ez egyszer senki kedvéért sem hallgathatom el. Lesznek — tudom — kiknek nem fog tetszeni, de rengeteg embernek kedvenc olvasmánya lesz. Az azonban elvitathatatlan, hogy hézagpótló történelmi adat lesz ez a könyv az amerikai magyarság töreténelméhez, ha majd egyszer valaki komoly formába foglalja annak a szigetcsoportnak históriáját, amely uj-hazában, uj földön vert horgonyt sok vihart látott, ide-oda hányt-vetett hajójával.

Ünnepnap nekem ennek a könyvnek a megjelenése, mert leróttam egy nagy tartozást önmagammal szemben. Ha nem irhattam volna meg, talán egész életemben beteg lélekkel, önmeghasonolva kóboroltam volna buskomoran a lelketlen felhőkarcolók irdatlan rengetegében. Őszinte vallomásaimon keresztül akarok szembenézni azokkal, kiknek sárfröcsköndözése majdnem megvakitott.

Endrey Jenő

———— . ————

Az első tiz csapás.

MINDEN sablónos emlékirat azzal szokott kezdődni, hogy: születtem. Én a születésemet mint életem első tiz csapásának egyikét könyvelem el. Engem a sors tulságos szentimentálizmussal áldott meg, ezért azután már gyermekkoromban több sokmindent zokon vettem az élettől. Igy például gyermekésszel sehogy sem tudtam megérteni, hogy a többiek miért erősebbek nálam. Én voltam a család kedvence. Mint legfiatalabb, az elsőszülött jogát élveztem. Valósággal elkényeztettek. Drága édes jó apám mindig egy koronát fizetett, ha hajlandó voltam megenni a huslevest. Erről később, határozottan emlékszem, leszoktam. Korán kellett megtanulnom, mi az élet.

Rendkivül anyás természetü gyerek voltam. Ma is emlékszem, hogy állandóan fogtam egyetlen, feledhetetlen anyám szoknyáját és követtem, ahová csak ment. Később már sicherheiz-tüvel tüzött magához és ugy huzott maga után. Öt éves koromban azután itthagyott végleg. Oda már nem vitt magával. Ez volt életem második csapása.

Apám Budapest egyik legtekintélyesebb és leggazdagabb nagykereskedője volt. Harminchat esztendős volt, mikor imádott anyámat elvesztette. Éppen akkor alapitotta második nagy üzletét, mely ma is áll az Erzsébet-körut és Dohány ucca sarkán, harmincnégy évvel halála után. Közép-Európa legnagyobb vas-, fém- és szerszám-üzlete volt ez, mely három uccára nyilt, harminckét kirakattal és száz alkalmazottal.

Alig hogy apám ezt a nagyszabásu üzletét ünnepélyes keretek között átadta a forgalomnak, két héttel később meghalt, itthagyva öt kiskoru árvát, két hatalmas üzletet, nagy vagyont, évekkel azelőtt elkészitett végrendelettel, mely az utóbbi esztendők vagyoni állását egyáltalában nem fedte. Mikor feled-

hetetlen emlékü apám itthagyott bennünket harminckilenc éves korában, én nyolc esztendős voltam. Ez volt életem harmadik csapása.

Apám Budapest legtekintélyesebb polgárai közé tartozott. Barátai, ismerősei, üzletfelei valósággal imádták modorát, jószivét, amellyel mindenkit segitett, aki csak hozzáfordult. Felnőtt emberkoromban is akadtak olyanok, kik könnyezve meséltek róla. Legendaszerüen tudjuk a családban, hogy tizenhárom esztendős korában Bács-Bodrog megyéből önállóan Pestre ment iskolába járni és kenyeret keresni. Egy pár heti ott tartózkodás után minden pénzéből kifogyott, mikor a régi Kertész uccában tanácstalanul járkálva a szél egy egyforintost fujt a mellére. Ez az egyforintos adott azután elegendő kitartást addig, mig állást kapott egy nagy cégnél, melynek rövidesen könyvelője, majd vezetője lett. Korrektségével, kiváló egyéniségével, nagy tudásával már fiatalon ritka karriért csinált.

Külsőre, tulajdonságokra, természetre családunkban én hasonlitottam apámra. Mintha csak belőle vágtak volna ki. Ezért azután mindenki, aki apámat közelebbről ismerte, előszeretettel viseltetett irányomban. Nekem azonban üres lett az életem nyolc esztendős koromban és csendes megdöbbenéssel állottam a koporsójánál. Majd megfojtott a belém szorult könny. Öntudatlanul éreztem, hogy itt sokkal nagyobb dolog történt, semminthogy azt egy egyszerü sirással el lehessen intézni. Éreztem, hogy valami lassan ráül a lelkemre. Még akkor nem értettem, mi az. Csak mindig csendesebb és komolyabb lettem.

Nem mertem senkinek sem szólni, hogy valami bánt. Egy gondolat kinzott belülről. Mintha ugy éreztem volna, hogy valami olyant mulasztottam el, amit soha többé az életben pótolni nem lehet. Én ugyanis soha aludni nem tértem, amig apámtól csókkal el nem bucsuztam. Halála előtt való este látogatók ülték körül betegágyát. Nem akartam odatolakodni és ezért egyenesen lefeküdtem. Még fülembe cseng hangja, amint odaszólt, hogy mi az, máma nincs csók? Én mentegetődztem, hogy nem akartam a vendégeket zavarni, hogy majd holnap kipótolom. Reggelre meghalt!

Huszonnégy esztendővel később, mikor Amerikába indul-

tam, a nagy ismeretlenbe, kimentem apám sirjához és a hideg sirkövet csókolgattam és ölelgettem, hogy leróJjam az elmaradt csókomat az egyetlen embernek, akit imádtam. Belezokogtam a temető csendjébe gondolataimat, amelyben kértem áldását erre a hosszu utra.

Én következetesen hiszek az élet titkzatos törvényszerüségében. Hiszem, hogy semmi sem történik ok nélkül. A nagy kérdőjel pontosan müködik és bizonyos mértékig fatalista vagyok. Belenyugszom a sors akaratába, meghajtom fejem a megoldatlan titok előtt. Előttem még eddig érthetetlen, megfejtetlen titok, hogy miért engedett apám erre a hosszu utra!

* * *

Gyermekkoromnak olyan időszaka következett, amely mély nyomot hagyott bennem egész életemre. Kisebbik fivéremmel, Dezsővel, egyik nagynénémhez kerültünk, Géza bátyámat egy másik nagynénémhez adták, Olga nővéremet pedig a harmadik nagynénihez osztották be. Marci öcsém félévvel apánk halála után született második anyánktól, aki maga volt a megtestesült jóság. Ő anyjával maradt, aki apánk elvesztése után örök özvegységet fogadott.

Nagynéném külön nevelőt fogadott mellénk, akinek teljes felügyeletére voltunk bizva. Innen azonban csakhamar árvaházba adtak bennünket Dezső fivéremmel, ahol mi voltunk az egyetlen árvák, akikért fizetni kellett. Az árvaszéknél kezelt örökségünkből bőven jutott, mert apánk váratlan halálának dacára is az évekkel azelőtt irott végrendelet szerint tekintélyes vagyon volt nevünkre elhelyezve. Azonban dacára annak, hogy miértünk fizettek, csak olyan elbánásban részesültünk, mint a többiek. Öt esztendőn keresztül mindennap ugyanazt ettük. Száraz marhahust kásával. Csak vasárnap volt egy kis változás. Akkor a marhahus le volt öntve lével.

Egyszer elfogott a vágy valami mást is enni. Titokban kiosontam a nagy szárnyas kapun és hazaszöktem nagynénémhez, ahol enni kértem. Hamar bevágtam három nagy karaj zsiros kenyeret és tojásrántottát. A jólelkü Teréz szolgáló — negyven esztendeig szolgált nagynénéméknél — könnyek

között nevette, ahogy faltam. Alig másfél óráig lehettem távol, mikor visszaértem, ahol szerencsétlenségemre észrevették távollétemet. Rendkivül szigoru felügyelőnk volt, aki éppen a kapuban fogadott.

— Hol voltál? — kérdezte.

— Otthon! — feleltem dobogó szivvel.

— Miért?

Nem feleltem.

— Nyisd ki a szád! — ripakodott rám szigoruan, mire odahajolt és megszagolta lehelletemet.

— Ettél? — folytatta a vallatást.

— Igen!

Erre olyan pofont kaptam, hogy beleszédültem.

* * *

Csakhamar elkezdtem betegeskedni. Öt éves árvaházi életem alatt csendes, komoly, magambazárkózott gyermekké váltam. Állandóan komoly gondolatok foglalkoztattak. Betegeskedésem még azoktól a diák-játékoktól is elzárt, amiket társaim boldogan játszhattak a nagy kert árnyas fái alatt. Betetőzésül még egy szerencsétlen fürdőzés alkalmával összevagdaltam a vizbe esett törött vizcsap üvegekkel kezem-lábam, amit félelmemben eltitkoltam. Vérmérgezést kaptam és vagy tizenhárom operáción estem át. Mire kigyógyultam, egész csontváz lettem.

Az orvosok komoly figyelmeztetésére a rokonok összedugták a fejüket. Felesleges teher voltam, nem volt, aki törődjön velem. Gyenge voltam a rengeteg érveszteségtől, amelyet csak elsőrendü feltáplálás hozhat rendbe. Az árvaházi táplálék halálraitélést jelentett volna.

Olga nővérem volt az egyetlen, aki önfeláldozó ápolás alá vett. Odaállt gyámom elé és követelte, hogy az árvaszéknél nagyobb összeget utaltasson ki saját pénzünkből, ami meg is történt. Másnap elutaztunk fürdőhelyre.

Sosem fejeltem el; utazásunk előtt való este bucsuztatásunkra nagy családi vacsora volt, ahol először ettem kedvenc ételeimet évek óta. Gyomrom nem volt berendezve a bővebb étkezésre, vacsora közben hirtelen rosszul lettem és eláj ultam.

A gyorsan előkeritett orvos nagyfoku vérszegénységet állapitott meg.

Olga nővérem fanatikus meggyőződéssel adott vissza az életnek. Gyomromat alaposan rendbehozta. A negyedik héten már tiz tojásból ettem a rántottát reggelre, melléje fél liter kefir- (svájci aludt) tejet, nagy karéj vajaskenyeret sonkával. Hat hét alatt husz kilót hiztam, visszanyertem életerőmet, életkedvemet. Mindazt a hatalmas energiát, amit az utánakövetkező időkben valósággal ontottam magamból, amiről később Chicagoban orvosok elragadtatással nyilatkoztak, Olga nővéremnek köszönhettem, aki valósággal megmentette veszendőbe menő életemet.

A későbbi évek folyamán egyetlen konok vágyammá vált, valahogy leróni hálámat vele szemben. A sors elég kegyes volt hozzám, hogy héroszi küzdelmeim között ki tudtam erőszakolni legalább annyi lehetőséget, hogy fiát — Lacit — derék unokaöcsémet, kihozathattam Amerikába, ahol megházasithattam és köréje boldogságot varázsolhattam. Kapott egy ritkán található, kitünő feleséget, akivel Chicagoban boldogan él. Mikor az esküvői vacsorán diszes társaságban felköszöntöttem az ifju párt, percekig fojtogatta torkomat a sirás, amint elmondottam, hogy életem egyik legboldogabb perce ez, hogy nővéremnek, fián keresztül, leróhattam soha el nem muló hálámat.

* *

*

Amikor a kereskedelmi érettségi vizsgákat letettem, kétszáz forint megspórolt pénzem volt. Volt két tanitványom, akiket tanitottam és akik szintén sikerrel érettségiztek. A Mester uccai kereskedelmi iskola kapuin kilépve az életbe, tanácsadó nélkül, egyedül állottam, magamra hagyva. Olga nővérem férje, Nagy Jenő tekintélyes butorgyáros helyettesitette nálam az apai irányitó kezeket, akinek szuggeszciójára hivatalnoki állást foglaltam el. Valami megmagyarázhatatlan és általam még akkor fel nem ismert erő azonban állandóan üzött, nyugtalanitott. Kéthetenként változtattam állásaimat. Ha már valamit tudtam, ujjat akartam látni, tanulni. Gyorsan akartam előrehaladni. Nem birtam a sablón-munkát.

Temperamentumos vérmérsékletem állandóan üzött, hajszolt, uj dolgok felé. Magam sem tudtam, mit akarok.

Egy alkalommal valami társaságban szavalni kértek. Még a kereskedelmi iskola önképző óráján valamelyik fiu szavalt egy verset. A világirodalom egyik legszebb és előadásra legalkalmasabb verse volt ez: "*A boszorkány dala*", Wildenburg Oscartól, magyarra forditva Ábrányi Emiltől. Ez a vers magyarul nyomtatásban nem volt kapható sehol. Én megszereztem és a magam szorgalmából betanultam. Mikor elszavaltam, sógorom csillogó szemekkel gratulált és megjegyezte:

— Ezt a fiut szinésznek kéne adni.

Mintha villám csapott volna keresztül rajtam. Egyszerre valami felébredt bennem. Mintha valami távoli hang fel akarna törni a sötétből és napvilágot látni. Nyugtalan lettem. Piros lett az arcom, titokzatos, lázas hév fogott el, amit sógorom észrevett és tovább füzte:

— Ha akarod, kitanittatlak. A saját költségemen. Gondolkozz rajta.

Én aznap éjjel nem aludtam, forgolódtam jobbra-balra. Valami ismeretlen erő huzott magához. A sötétben képek rajzolódtak elém, fantáziám repült hetedhét országon át, sürü, vastag, mélységes ködön keresztül láttam csodás képeket. Mint a délibábos róna költői templomtornyai, rajzolódtak elém az alkotás, a teremteni akarás utáni vad, buja vágyak.

Másnap sógorom elé álltam és kijelentettem, hogy szinész leszek. Rám bámult. Ő maga nem is vette komolyan. Megpróbált lebeszélni. Olga nővérem is lefestette előttem a szinészélet minden csunya oldalát. Konok voltam. A rokonság mind felvonult, mind felsorakoztatta érveit. Nem használt. "Szinész leszek" — jelentettem ki határozottan.

— Rendben van — szólt Olga nővérem férje —, de az én támogatásomra csak azzal a feltétellel számithatsz, ha az "Országos Szinészakadémiára" vesznek fel. Mert ha ott visszautasitanak, akkor nem vagy igazi tehetség.

— Rendben van — válaszoltam csökönyösen —, elmegyek a Szinészakadémiára.

Ez volt életem negyedik csapása.

KÜZDELEM A SZINÉSZETÉRT

Budapest müvészvilága hosszu ideig mulatott az én akadémiai felvételi vizsgámon. Hosszu éveken át egymásnak mesélték az akadémián annak a vöröshaju fiatalembernek a históriáját, aki parókában, álnév alatt jelentkezett felvételre.

De hadd menjek sorjában. 1910 januárjában felkerestem Gaál Gyulát, aki akkor a Nemzeti Szinházi müködése mellett az Országos Szinészakadémia tanára is volt és arra kértem, hogy juttasson be az Akadémiára. Gaál Gyula tudomásomra adta, hogy évközben nem vesznek fel uj jelentkezőket, csak szeptemberben. Lakásán fogadott az érdemes müvész, akit hiába kérleltem, nem tehetett kivételt a szabályok alól.

Lehangoltan távoztam. Az előttem lévő több, mint hat hónap hosszunak tünt fel és sógoromhoz siettem, akinek elmondtam, hogy inkább megpróbálom a Rákosi-féle szini-iskolát, ahol évközben is felvesznek növendékeket. Sógorom azonban kereken kijelentette, hogy segitségére csak ugy számithatok, ha az Akadémia növendéke lehetek. Az ő szemében csak az volt a garancia a tehetség helyes megitélésében.

Nem tehettem egyebet, hat hónapra állásba mentem. Egy váci butorgyár könyvelői állására benyujtottam pályázatomat, amelyet elnyertem. Hat hónapig éjjel-nappal egyébre sem gondoltam, mint a szeptemberi vizsgákra. Sógorom és nővérem titokban arra számitottak, hogy közben talán lelohad irtó nagy ambicióm és lemondok szinészi terveimről.

Végre elkövetkezett a nagy nap. Odakerülve a méltóságos felvételi bizottság szine elé, szivemet a nyakamban éreztem dobogni. Jókai Mór *"Munkácsi rab"* cimü novellájának van egy husz oldalas magánbeszéde, ahol egy ártatlanul életfogytiglanra elitélt rab fohászkodik az Istenhez szenvedése miatt. A legerősebb drámai jelenet, amelyhez sok esztendős rutin és tudás szükséges. Beleestem az általános betegségbe és drámai hősnek képzeltem magam a Nemzeti Szinház szinpadán.

Megbuktam!

Mikor a szigoru határozatról értesültem, elboritott a pir. Kicsattant arccal rohantam, magam sem tudtam, merre, hová. Szégyeltem magam a szembejövő emberek előtt. Azt hittem,

mindenki leolvassa arcomról, hogy megbuktam. Fellázadtam. Mint az üzött vad kerestem menedéket, mig végül, magam sem tudom hogy, hogy nem, bekerültem a Csengery uccában Vasváry Pál borbély- és fodrászmesterhez.

— Parókát kérek — szóltam röviden és határozottan.

Az öreg Vasváry régi szinházi parókakészitő volt. Cseppet sem volt meglepve, hogy fényes nappal valaki parókát akar. Azt hitte tán, hogy valami maskarádé parókára van szükségem. Én magam parókát még életemben nem láttam. Adott is az öreg valami csudabogár-irtó müvészhajat, amitől olyan nagy lett a fejem, hogy a kalap csak a bubjára fért rá. Ott is csak ugy maradt meg, ha fogtam. Évekkel később értettem csak meg, mikor már a maszkirozás titkát ismertem, hogy miért fordultak meg utánam az emberek, mikor visszasiettem az Akadémiára, ahol álnév alatt ujra jelentkeztem vizsgára.

Soha nem felejtem el azt a jelenetet, mikor megálltam a nagy zöld asztal előtt. A méltóságteljes bizottság kitünő tagjai tágranyilt szemekkel bámultak rám. Egyik is vizsgált elölről, másik is oldalról. Somló, Csillag Teréz, Császár, Gaál Gyula, Gabányi, Ligeti Juliska és még vagy tizenketten, mind egyszerre rámnéztek.

— Ennek paróka van a fején — szólalt meg Gaál Gyula, az ő erős, mélyzengésü hangján.

— Hiszen ez már volt itt vizsgázni nálunk — folytatta Csillag Teréz, miközben végignézett tetőtől talpig, alulról felfelé.

— Vagy talán ez az öccse annak, aki itt volt — toldja hozzá Császár.

Felküldtek a szinpadra, hogy adjak elő valamit.

Jaj ez a sok vizsla szem és én szédülök. Forog velem a világ, megakad a hang a torkomon. Eszembe jut a sógorom, eszembe jut hat hónapja babusgatott, mindennapi huszonnégyórás álmom. Egyetlen gesztus és Somló igazgató megállit:

— Mondja, fiam, paróka van a fején?

— Igen — feleltem remegő hangon.

— Maga volt itt már vizsgázni!? Ugy-e?

— Igen — ismételtem.

— Milyen iskolát végzett? — érdeklődött Somló tovább.

— Kereskedelmi érettségit — válaszoltam.

— Miért akar szinész lenni? — szólt tovább a faggatás.

— Belehalok, ha nem lehetek az — feleltem és torkomon remegett az elszántság.

— Bolondság — folytatta a jóindulatu öreg —, magának van a kezében egy rendes pálya. Maradjon azon. Ne kivánkozzon a szinészet rögös, tövises utján járni. Lehet, hogy fájni fog egy pár napig, de később hálás lesz érte. Menjen nyugodtan haza és felejtse el, hogy valaha is szinész akart lenni.

Forgott velem a világ. Kint az őszi napsugár hiába csillogott vidám mosolygással, nekem szomoru volt minden.

Egy órával később ott állottam Rákosi Szidi előtt a szinpadon, ahol egyszerü közvetlenséggel elmondtam Petőfi "*Szeptember végén*" cimü költeményét. A nagy müvésznő szokásától eltérően végig hagyta szavalni a költeményt, figyelmesen végighallgatott, a végén felkiáltott:

— Brávó! Fel van véve!

Mire a következőt bátorkodtam kijelenteni:

— Kérem, én szegény vagyok, nincs pénzem tandijra. Csak ugy járhatok ide, ha tandijmentességet kapok.

— Rendben van, fiam — válaszolta Szidi mama és odaszólt titkárához:

— Tandijmentes!

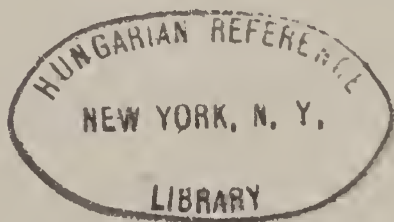
* * *

Ami ezután történt, ha nem magammal esett volna meg két évtized regényes szinjátéka, mesének vélném tarka, csillogó szinpadon. Igy is mesét mondok, az élet szinpadán pergő mozimesét, amelynek főszerepe telve van drámai, komikus, szentimentális és szerelmes helyzetekkel. Eddig csak két felvonást produkált a mese rapszódikus szerzője, az élet, a harmadik még hátra van. Izgató a szerep, amelynek eljátszására csak egyszer egy életben lehet vállalkozni.

Felvételi vizsgám eredményét elmeséltem sógoromnak, aki látva makacs elszántságomat, beletörődött, elfogadta a tandijmentességgel alátámasztott érveimet és én két esztendőn keresztül a Rákosi-féle sziniiskola növendéke voltam. Ez a két esztendő elég volt ahhoz, hogy halálos szerelemmel eljegyezzem magam a szinpad müvészetével, amelynek egy egész életre bámuló hódolója, alázatos rabszolgája lettem.

Ez volt életem ötödik csapása.

———— . ————

HUNGARIAN REFERENCE
NEW YORK, N. Y.
LIBRARY

Az első felvonás

ÉLETEM SZINPADÁN megkezdődött a nagy játék. Az első felvonásra felgördült a függöny. Mindaz, ami eddig körülöttem és velem történt, előjátéknak tünt fel.

Ahogy beléptem a Rákosi-iskola kapuján, különös izgalom ülte meg egész bensőmet. Állandó érzéssé vált bennem a szent áhitat érzése. Áldozni jártam Thália istenasszony oltára elé. Szebbnek láttam az életet. Először éreztem magam boldognak, először fogott el az az érzés, hogy tartalom lopódzott szegény, sivár életembe. Megoldva látszott életem legnagyobb problémája, a nagy ismeretlen kérdőjel. Uj vágyak, uj ambiciók lelkesitettek. Egynek éreztem magam tökéletesen azzal, amit csinálok, énemet teljesen betöltötte a müvészet iránt fellobbant lángoló szerelem. Mindennap vártam a másnapot, a tudás, az alkotás napját, amelynek gondolata szüntelenül égetett, hevitett.

A SZERELEM ISKOLÁJÁBAN

A Rákosi Szidi-féle sziniiskola a modern irányzatot képviselte. Szemben az Akadémia vaskalapos stilusával, inkább univerzális tananyagot ölelt fel. Az Akadémia tanárai jobbára a Nemzeti Szinház müvészeiből kerültek ki és miután állami felügyelet alatt állott, inkább bürokratikus, maradibb szellem uralta. Növendékei kizárólag a régi stilusu drámákra, tragédiákra, klasszikus szinmüvekre nyertek kiképzést. Ugyanez a szellem uralkodott természetesen a növendékek megválogatásánál is. Ezt maga Gaál Gyula is beismerte, akivel egyszer érdekes körülmények között beszélgettem erről.

Ez már akkor történt, mikor többesztendős szinészkorombban, a magyarországi kommün idejében, engem a budai kollektiv társulathoz osztottak be. A kommün Magyarországon rettentő pusztitást végzett a szinészet terén. Legnagyobb

szinészeink és szerzőink elnémultak, a tradiciókhoz szokott "Fészek Klub"-ba bevonult a szinészet ugynevezett proletár rétege. Hegedüs Gyula, Varsányi Irén és a többi nagyok visszavonultan, vérző szivvel figyelték a pusztulást. Senki sem tudta, mit hoz a jövő. A szinészet kérdése nyilt, égő seb volt, demagógok ragadták magukhoz a vezetést és kasztokra osztották a szinészeket. Ebben az időben szerepelt, mint a szinészet népbiztosa, Lugosi Béla, akinek a kommün bukása után menekülnie kellett Magyarországból, ahová soha nem is térhet vissza és akinek azóta itt, Amerikában, rengeteg küzdelem és szenvedés után végre sikerült karriért befutnia.

A szinészet égő sebére orvoslás kellett és ezért kongreszszusra ült össze a magyar müvészvilág. Minden társulat követeket választott és a budai társulat követei között én is benne voltam. Ezen a kongresszuson találkoztam Gaál Gyulával, aki a Nemzeti Szinház követei között foglalt helyet. A kongresszus határozatát azután a kongresszus által választott kisebb küldöttség vitte fel a Várba, a népbiztosok elé és ebben a kisebb küldöttségben Gaál Gyula és magam is be lettünk választva.

A Várba vezető siklón egy fülkébe kerültem a nagy müvésszel. Fiatal szinész lévén, megvártam, mig ő szólit meg engem. A mester azonban szótlanul, mereven bámult rám. Jóideig hallgattunk, mikor Gaál Gyula végre megtörte a csendet:

— Ön ismerős nekem. Nem találkoztunk mi már valahol?

— De igen — feleltem — évekkel ezelőtt az akadémiai vizsgán.

— Ön az, aki parókával a fején jelentkezett kétszer és mi nem akartuk felvenni?

— Én — feleltem csendesen, az elégtétel jóleső érzésével —, engem utasitottak vissza, nekem mondották, hogy ne legyek szinész, akiről aztán azt irták az ujságok, hogy egyike vagyok a legtehetségesebb magyar szinészeknek, az uj generáció sokatigérő egyénisége, aki elsőéves szinész koromban Edward Knoblauch "Faun"-ját alakitottam olyan sikerrel, hogy tárcát irtak a lapok, akinek a kedvéért zsufolásig megtölti a közönség a szinházat és akinek öt esztendővel azután, hogy az Akadémián lebeszélték a szinészetről, Miskolcon bucsu-

előadása után kifogták a lovakat a kocsijából és ünnepelve, százakra menő tömeg huzta hazáig kocsiját és állta el az uccai forgalmat, amelynek helyreállitására lovasrendőröket vezényeltek ki.

Mindezeket egy szuszra siettem Gaál Gyulának elmondani, mert a sikló gyorsan siklott a Vár felé és én dehogyis mulasztottam volna el, hogy meg ne mondhassam véleményemet az Akadémia vaskalapos, ósdi szelleméről.

Gaál Gyula maga is igazat adott nekem és elmesélte, hogy ő volt a felvételi bizottságban az egyetlen, aki fel akart engem venni, de a többiek nehezebb gondolkodásuak voltak és elvégre nem csináltak problémát a kérdésből. — Pedig — folytatta a müvész — ez a példa is mutatja, hogy egyetlen igazi tehetség elutasitása felbecsülhetetlen kárt okozhat az egyetemleges müvészetnek.

A Rákosi-féle sziniiskola szabadabb lehetőséget nyujtott a tehetségek megnyilatkozásának és megitélésének. Vigjáték, dráma, operette, egyaránt fontos tananyag volt és Rákosi Szidi, egyike a legnagyobb magyar müvésznőknek, teljesen modern irányzatával vezetett iskolájában sorra adta a müvészvilágnak a legnagyobb talentumokat, a magyar müvészet legértékesebb neveit. Fedák Sári, Péchy Erzsi, Szirmai Imre, Király Ernő, Rátkay Márton, Lábass Juci, Honthy Hanna, Gyenge Anna (Anne Roselle), Csortos Gyula (és még rengeteg nevet lehetne felsorolni) innen indultak karriérjükre, világhóditó utjukra.

A tanári kar névsorában nem kisebb nevek foglaltak helyet, mint magán Rákosi Szidin kivül Szirmai Imre, Odry Árpád, T. Halmi Margit, Tanay Frigyes, Békéssy, Bertha (ez utóbbi kettő a Király-Szinház karmestere volt).

Én a kezdő tanfolyamra lettem beosztva, ahol velem együtt indult karriérjére Harmath Imre, akiből később a legjobb irók egyike lett, a második (haladók) tanfolyamára járt akkor Lábass Juci, Honthy Hanna, Nádor Jenő, Gyenge Anna, aki ragyogó pályafutásának most van tetőpontján. Bennünket T. Halmi Margit tanitott beszélni, akiről köztudomásu, hogy egyike volt a legszebben beszélő szinésznőknek. Orgánumában zene volt, amikor beszélt, megtelt az ember szive melegséggel, boldogsággal.

Egy alkalommal az egyik órán Rudnyánszky Gyula *"Gyáva"* cimü jelenetét szavaltam. Hosszabb monológ ez, melyet nagy hévvel adtam elő és amelyre dicséretet is kaptam. Mikor befejeztem, Halmi Margit megkérdezte, hogy tudom-e én azt, hogy milyen félszegen álltam, mialatt a törvény előtt gyilkossággal vádolt szerencsétlen ember védekezését tolmácsoltam.

— Nem — feleltem mentegetődzve — nem tudok róla.

— Kár — felelte Halmi Margit — nagy kár, mert az ilyent öntudatosan kell csinálni. Mikor egy szerencsétlen ember áll a törvény előtt, aki megölte feleségét és gyermekét, mert nem volt betevő falatjuk, akkor az az ember megtörve az élettől, félszeg, esetlen. Nagyon jól csinálta, de az ilyen alakitást nem véletlenül kell csinálni, hanem öntudatosan.

Öntudat! Ez a szó megütötte a fülemet. Éreztem, hogy valamit még meg kell tanulnom, hogy még van előttem egy nagy titok, amelynek kulcsát még nem találtam meg. Öntudatlan voltam még magában az életben is. Nevelkedésem körülményei nem fejlesztették ki bennem az otthonosság érzetét, ha társaságba kerültem. Kora ifjuságomban inkább magambazárkózott voltam, amelynek hatását most éreztem. A könnyed barátkozást nem értékeltem, a sziniiskolában lévő lányokkal nem állottam oda hancurozni, mint a többi fiuk. Az első pár héten mindegyik összebarátkozott egymással, én félrehuzódtam, nem igen társalogtam, amolyan csendes viselkedésü, komoly fiu voltam, aki inkább esetlen pirulásba burkoltam érzéseimet, ha egyszer-egyszer valamelyik leány megszólitott.

Hiányzott az öntudat.

* * *

A sors csakhamar beiratott a szerelem iskolájába. Ideális gondolkodásu lévén, az idális szerelem apostolává váltam. Poétikus lélekkel ideált kergettem. Első ideálom beköszöntött életembe Pintér Böske személyében, aki azóta gyönyörü karriért futott be, a Kolozsvári Nemzeti Szinház primadonnája lett, egyike a legjobb szubrette-primadonnáknak.

Böske csinos volt és fiatal! Én is! Igen makrancos és

modoros volt, amit Halmi Margit nem nagyon szeretett nála. Valami páros jelenetet kellett betanulnia, amihez partnerre volt szüksége. Én ajánlkoztam.

Többször kellett Böskével próbálni, mert nagyon modoros volt, önfejü és akaratos. Kezével sehogy sem tudott gesztikulálni, állandóan arcához, hajához kapkodott. Sokszor kifogytam a türelemből, szidtam, veszekedtem Böskével, mig egyszer csak azon vettem észre magam, hogy a nagy csókolódzási jelenetnél, amelyet állandóan csak markiroztam, ájultan maradt karjaim között. Ijedten szaladtam vizért. Mikor magához tért, sirva fakadt.

Soha el nem muló örök hálát érzek P. Böske iránt, hogy belém szeretett. Kettőnk szerelme, mely mindaddig tartott, amig a Rákosi-iskolát elvégeztük, legendaszerüvé vált az iskolában. Ez volt az én első szerelmem, amely uj érzések gazdag forrását nyitotta meg előttem és amely hatalmas lépéssel segitett az öntudat problémájának megfejtésére.

Első ideális fellobbanásomban Böskét feleségül akartam venni. Meg is beszéltük, hogy mihelyt az iskolából kikerülünk és valamely szinházhoz szerződünk, összeházasodunk. Meg is vettem a jegygyürüt, amellyel örök hüséget fogadtunk egymásnak. Tisztának tartottam meg magamnak Böskét, akinek köszönhetem, hogy a női hüségről már fiatalon megállapithattam, hogy — ingatag.

Mikor az iskolából az életbe léptünk ki, mindjárt kétfelé kellett mennünk. Ő Temesvárra került Krecsányi társulatához, én Szatmáron Heves Bélánál kezdtem a szinészetet. Szatmáron akkor Balla Mariska volt a primadonna, aki ragyogó tehetségével nemsokára a Vigszinházhoz került. Krecsányinál Temesváron Haller Irma aratott országos sikereket.

Böske nagystilü életet kezdett, feladta régi elveit. Az ő szempontjából neki volt igaza. Én tul-kezdő voltam, ideális, naiv, álmodozó. Én feleségül akartam. Ő nekiment az életnek minden gondolkodás nélkül és ment felfelé, mindig előre a karriér utján.

Nekem egy akalommal eltört a karikagyürüm, amit állandóan viseltem. Rossz érzés vett rajtam erőt, gyanut fogtam és érdeklődni kezdtem Böske után. Lemondó levelemben elküldtem P. Böskének az eltört gyürüt és felejteni igyekez-

tem az első csalódást. Egy év mulva találkoztam vele Pesten, amikor már ő is, én is józanul tudtunk egymással beszélgetni. A kiváncsiság vezetett bennünket egymáshoz. Éreztem, hogy nincs gonoszabb érzés egy férfi részére, mint az elszalasztott randevu. Böske megértett és liberális gondolkodásával gavallérosan megszabaditott ettől az érzéstől. Ő is megérezte rögtön finom női szimatjával, hogy én mindattól a gondolattól, ami valaha is kötött hozzá, tökéletesen megszabadultam.

El is tünt életemből teljesen. Csak egyszer kerültünk ujra össze Miskolcon, amikor én már nős voltam és minden ujabb kisérletét Böskének vissza kellett utasitanom.

A SZINPADI ÁBRÁZOLÁS PROBLÉMÁJA

Böskével való szerelmem hatalmas lépéssel segitett engem előre. Gondolataim nyiltabbakká és merészebbekké váltak. Az életet más szemmel kezdtem figyelni. Filozófiám egészségesebb, praktikusabb lett. Jobban belemélyedhettem a szinpadi ábrázolás problémájába, amelynek megismeréséhez egy igen érdekes véletlen segitett hozzá.

Vizsgaelőadásra készültünk a Király-Szinházban. Lehár Ferenc "*Luxemburg grófjá*"-t próbáltuk. Én játszottam Basil herceg szerepét. Sehogy sem jöttem tisztába a helyes alakkal. Igy is próbáltam az öreg, köszvényes orosz herceg alakját, ugy is forgattam jobbra-balra, de csak nem tudtam, hogy hol is fogjam meg a helyes hangot, a humort, amely nem erőltetett, hanem szivből jön.

Előadás előtt két nappal sulyos influenzába estem, ágynak dőltem és magas lázam lehetetlenné tette, hogy eljátszhassam a szerepet. Orvosi rendeletre tilos volt elhagynom az ágyat. Fájó szivvel kellett lemondanom a szereplést, amely igen kellemetlenül hatott Rákosi Szidire, aki külön stafétával üzent, hogy ha csak egy lehetőség van, próbáljak jönni játszani. Bizik bennem, hogy nem hagyom cserben az előadást.

Ujra megvizsgált az orvos, aki életveszélyesnek tartotta betegségemet és lehetetlennek jelentette ki a fellépést. Engem azonban nem hagyott nyugodni Szidi mama üzenete . . . bizik bennem, hogy nem hagyom cserben . . . és játszottam.

Kocsin vittek a szinházhoz, ahol állandóan ketten támogattak, hogy össze ne essek. Minden jelenet után sósborszeszes dörzsölést kaptam, hogy be tudjak menni a következő jelenésre. Nem törődtem semmivel, nem lebegett előttem semmiféle ambició alakitásra, sikerre. Nem érdekelt semmi, csak az, hogy legyen erőm végigjátszani a három felvonást. Botra támaszkodva, minden percben félig összerogyva mozogtam a szinpadon és csak az volt a szerencse, hogy egy öreg, roggyant térdü herceget kellett alakitanom, aki nők után szaladgál, noha saját lábán is alig tud már megállni.

Képzelhető az a meglepetés, mikor egyszerre csak azon veszem magam észre, hogy a legnagyobb siker középpontjában állok. A Király-Szinház zsufolt nézőtere frenetikus tapsviharba tört ki és az első felvonás után felrohan hozzám Rátkai Márton, aki a szerepet eredetileg kreálta, megölel, megcsókolja homlokom és valósággal extázisban mondta:

— Itt van az utódom! Zseniális alakitás ez, fiam! Te vagy a magyar Pallenberg, aki a világ legsavanyubb és legkomolyabb arcával a legragyogóbb humort produkálja.

— Brávó Endrey — mondta Rákosi Szidi —, magát csak két évre fogjuk vidékre engedni, azután visszahozzuk a Király-Szinházhoz. — És Rátkai lelkesedéssel magyarázta Szidi mamának, hogy nyugodt, fölényes, elegáns ennek a játéka, benne van az a hanyag nonsalansz, aminek mindig biztos hatása van.

Elkezdtem gondolkodni.

Hát ez jó, amit én csinálok? Hiszen én nem akartam játszani. Engem csak a betegség kényszeritett a hanyag nonsalansz játékra, a savanyu arcvágásra, amellyel a leghumorosabb dolgokat elmondtam. Hirtelen, mintha hályog esett volna le a szememről, látni kezdtem. Itt a probléma megoldása, itt a válasz az ismeretlenre, amelyhez eddigelé nem sikerült hozzáférkőznöm. Megvan az igazi, szivből jövő humor titka, az őszinte emberábrázolás kulcsa. Fölényesség, semmiféle erőltetettség, nonsalansz játék, könnyed elegáncia, komolyság. Nincs szükség handabandázásra, erős aláhuzásra, poentirozásra. Szóval ne akarj játszani, alakitani, beszélj, mozogj természetesen és vedd az alakot az életből.

Nyertem! Amit ezen a napon tanultam, az átsegitett en-

gem hosszu évek tapogatódzó botorkálásán. Ennek köszönhetem gyors sikereimet, amelyek azután hétmértföldes csizmával vittek előre pályámon.

* * *

A sziniiskola éveinek néhány kedves epizódján sokszor még magam is jól mulatok, ha eszembe jut. Sosem felejtem el azt, hogy Buttykay Helén olyan ambicióval készült a *"Váljunk el"* vizsgaelőadására, ami engem is, mint partnert fellelkesitett. Buttykay előre kijelentette, hogy a szindarabban előforduló nagy vacsora, amit ő és én fogyasztunk el egy hotel szeparéjában, pontosan meg lesz csináltatva a finom tok-tartarmártástól kezdve, a háromféle pecsenyén keresztül a francia konyha remekmüveinek legutolsó fogásáig. A darab szerint egy egész pincérsereg szolgálja fel az előkelő vacsorát, amelynek során azonban az előadáson csak az előételig sikerült eljutni, mert Buttykay Helén lámpalázában vagy három oldalt átugrott a jelenetből, a pincérek hiába várták a végszót, hogy a párolgó pecsenyéket és a többi drága falatokat behozzák. Minden a világon kintmaradt és a függöny legördülte után a diszletezők és a pincérek — talán először és utoljára — olyan lakomát csaptak, amire még nem igen volt példa a diszlet-munkások életének történetében.

Ezek után az előadás minden különösebb incidens nélkül lement, csupán a második felvonásban Buttykay Helén ugy talált megölelni, hogy az egyik oldalszakállamat letépte. Én ezt nem vettem azonnal észre és egyideig nem tudtam megérteni, hogy min mulat a közönség olyan kitünően. Csak kis idő mulva láttam, hogy egyoldalu szakállal játszom a szerepet. Találékonyan segitettem magamon. Elfordultam és levettem a másik oldalról is a szakállamat; az ötletet a közönség tapssal honorálta.

* * *

Komoly incidensem is volt a sziniiskolában, mely majdnem végzetesen beleszólt életembe. *"Karenin Anna"* került szinre a Magyar Szinházban, amelyet Góth Sándor rendezett. Góthék első fellépése volt ez a Magyar Szinházban, vigszin-

házi incidensük után. Nekünk, növendékeknek, statisztálni kellett a nagy lóversenyjelenetben. Az egyik előadáson csengetés után érkeztem a szinpadra és társaim nevetve mesélték, hogy Góth Sándor nem egészen hizelgő modorban tudakozódott utánam. A felvonás végén felelősségre vontam Góthot, aki orosz katonai ruhában lévén, lovaglópálcájával szó nélkül végigvágott rajtam. Elfutott a méreg, vissza akartam vágni, azonban megakadályoztak a jelenlévők. Másnap Rákosi Szidi rapportra rendelt:

— Fiam — szólt jósággal — szép dolog az önérzet, de ne feledje el, hogy maga csak egy növendék, Góth pedig egy elismert nagy müvész. És ennek nem szabadott volna megtörténnie. Nagyon sajnálnám magát kizárni az iskolából, mert tehetséges. Menjen fel Góthékhoz és kérjen bocsánatot.

— Én nem kérek senkitől bocsánatot — szóltam önérzetesen —, engem sértettek meg.

— Sajnálom, maga fiatalabb, ilyet nem lehet csinálni. Ne okoskodjon, menjen fel, különben kénytelen leszek kitenni az iskolából.

Három napig gondolkodtam. Addig nem mentem be az iskolába. Éreztem, hogy megszakad a szivem, ha nem lehetek szinész, ha emiatt megtörne pályám. Két társamat magamhoz vettem és beállitottunk Góth Sándor lakására:

— Kérem, én eljöttem — mondtam felemelt fővel, büszke hangon —, mert kizárnak az iskolából, ha nem kérek bocsánatot. Hát bocsánatot kérek.

Góth Sándor igazi gentleman volt. Leültetett bennünket, cigarettával kinált, barátságosan elbeszélgetett és egy szóval sem emlitette az egész incidenst.

A sziniiskola elvégzése után elszerződtem Szatmárra, ahol csakhamar kedvence lettem a közönségnek. Oszlopos tagja lettem a társulatnak, ahová már a második szezonra dupla fizetéssel szerződtettek és egyuttal a rendezés feladatát is rámbizták, másodéves szinész létemre.

VILÁGKÖRÜLI UTAM

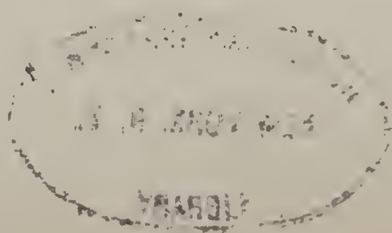
Második esztendőm Szatmáron rövid volt és rapszódikus. Már a szerződésem megkötése sem ment simán. Heves Béla sokalta a dupla gázsit a második szezonra, amihez ragaszkod-

tam, de kénytelen volt megadni, mert a közönség követelte szerződtetésemet. Heves Béla makacs szinigazgató volt és csak akkor irta alá a szerződést, mikor már a helyemre szerződtetett szinésszel való kisérletezése bukással végződött. Sürgönyileg hivtak vissza és első fellépésemet zsufolt ház ünnepelte.

Robogó előretörésem kisebb akadályversennyel indult. A társulat idősebb tagjai között megindult a féltékenység és intrika, a fiatal szinész dominálása ellen. Kemény Lajos régi érdemes vidéki szinész volt a társulat helyettes müvezetőigazgatója és főrendezője, akinek anyagi érdekébe vágott a rendezés kérdése. Heves Béla egy alkalommal Pestre utazott, mikor Kemény Lajos társulati gyülést hivott össze. Ezen a gyülésen belémkötött és megsértette önérzetemet, amit fiatalos hévvel visszautasitottam. Már akkor kibontakozott egyéniségemnek egyik jellegzetes tulajdonsága, hogy nem hagyom magam elnyomni. Megtanultam, hogy a tudás mellett harcolni is kell az érvényesülésért és én nem ijedtem meg az igérkező küzdelmektől. Vigan, gondtalanul fogadtam az élet meglepetéseit, egyedül álltam, magam erejére utalva.

A sértést azzal toroltam meg, hogy azonnal Pestre utaztam, ahol igazgatómtól elégtételt követeltem. Otthagytam csapot-papot, nem törődve semmivel a világon. Igazgatóm tágranyilt szemekkel fogadott és kétségbeesve követelte, hogy azonnal menjek vissza. Hirtelen eltávozásomat az "Országos Szinész-Egyesület" szerződésszegésnek minősitette és kizárással büntettek. Később persze ujból visszavettek, de kizáratásom tartama alatt sehol fel nem léphettem. Dacos, konok fájdalommal türtem a büntetést, amely megedzett az élet komolyabb küzdelmeire.

Ebben az időben sürübben találkoztam egy Párisból viszszatért kollégámmal, Dániel Bélával, aki rendezői ambicióját az alig pár hétig létező "Uj Szinház"-nál tudta csak kielégiteni. Az "Uj Szinház" megszünt és az értékes, nagytudásu Dániel Béla elkeseredésében külföldre gravitált. Hogy Párisból visszajött látogatóba, élénk szavakkal ecsetelte előttem egy világkörüli utazás minden szépségeit és eshetőségeit. ő is olyan ideálokat kergető, álmodozó volt, mint én, azzal a különbséggel, hogy én valamivel mégis reálisabb gondolko-

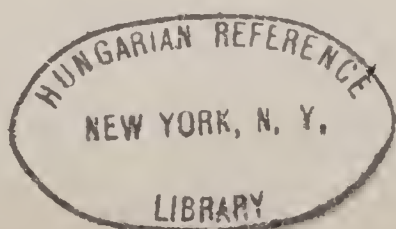

dásra is hajlamos voltam. Szegények voltunk mindketten. Igaz, közben nagykorusitva lettem, huszonegy éves koromban magam urává váltam. Árvaházból örökségemet felvettem, amely a neveltetési és gyógykezelési költségek után majd felére leapadt. Igy is jelentékeny összeget kaptam kézhez, amelyet sógorom kezelésébe adtam üzleti befektetésre. Magamnak mindössze azt a kis bankkönyvecskét tartottam meg, amelyben szeretett jó apám összegyüjtötte azokat a koronákat, amelyeket egy-egy tányér husleves elfogyasztásáért kaptam. Én már nem is emlékeztem boldog gyermekkoromnak e kedves epizódjára és hálatelt szivemben felsajgott a fájdalmas seb, mikor a Pesti Hazai Első Takarékpénztár a levespénzemből összegyült kétszáz korona helyett annak kamatos kamatjával annyi esztendők után pont a dupláját, négyszáz koronát fizetett ki. Ezekből a koronákból Szatmárra való utazásom előtt olyan pazar ruhatárat csináltattam magamnak, hogy közismert lettem tökéletes felszerelésemről, amelyben a frakk és szmoking összes szines mellényeitől kezdve a legfinomabb angol szabásu redingot és zsaketten keresztül minden található volt, a különböző divatos, szines, kockás, pepita, barna, szürke, sötétkék, fehér és isten tudja már milyen ruhákig.

Én tehát Dániel Béla lelkes beszédén felhevülve, érdekesnek találtam egy ilyen világkörüli utazás gondolatát. Utazni, látni. Mindig ujat és ujat. Elfogott a vágy menni, utazni. De hogyan, miből, mert mint mondtam, szegények voltunk. Ő is, én is. A sógoromnak átadott örökségem üzletileg megmozgathatatlanul volt befektetve, annak csak kamataira számithattam. Egy ilyen világkörüli utazás pedig nem csekély összeget igényel.

Dániel terve azonban éppen olyan preciz volt, mint amilyen fantasztikus.

Találni egy olyan eszközt, amelynek segitségével a föld bármely részén, tekintet nélkül a nyelvkülönbségre, meg lehet keresni a létfenntartás és továbbutazás költségeit. Dánielnek erre is meg volt mindjárt az ötlete. Egy hamburgi gyár produkált akkoriban egy torpedóalaku fotografáló-gépet, amely két perc alatt készitett egy kis fényképet, amelyet azután kis bross-keretben gomblyukban lehetett viselni. Egy ilyen kis gép szerinte bármely országban megszerzi nekünk a

HUNGARIAN REFERENCE
NEW YORK, N. Y.
LIBRARY

mindennapit. Utunk alatt persze naplót vezetnénk, amelyet a hitelesség kedvéért minden egyes helyen, ahol átutazunk, hivatalcsan, a városházán, lepecsételtetnénk. Utitervünk szerint Olaszországon keresztül Egyiptomba, onnan Indiába, egy esztendei tartózkodás után Kinán, Japánon át az Egyesült Államokon keresztül vissza Európába mentünk volna.

Beláthatatlan előnnyel kecsegtetett egy ilyen sikeres ut, amely — sajnos — csak Rómáig sikerült. Már Velencében tapasztaltuk, hogy az olasz hatóságok nem nagyon előzékenyen fogadnak bennünket. Éppen a világháborut megelőző időben lévén, nem akartak semmiféle fényképezési engedélyt adni. Minden idegen gyanus volt, aki élt. Ugyanugy jártunk Firenzében is, ahol már anyagi erőnk igen gyenge lábon állt. Előre látva a leküzdhetetlen nehézségeket, igyekeztem rábeszélni barátomat a visszatérésre. Nyakas gyerek volt, csak előre akart menni.

Utiköltségünk Rómáig már nem volt. Félretettünk öt lirát és a vasut pénztárosától jegyet kértünk.

— Hová? — szólt a kérdés.

— Ameddig ennyi pénzért menni lehet — volt a válasz és letettük egész vagyonunkat eléje.

Soha sem felejtem el a pénztáros csodálkozó ábrázatát. Igy még nem igen váltottak nála jegyet.

Orvietoban udvariasan felkeltett a kalauz és éjjel három órakor kiszálltunk Olaszország közepén, egy sötét, kicsinyke kis faluban, ahol még a váróterem is be volt csukva. Elhatároztuk, hogy a perronon lévő padon töltjük az éj hátralévő részét, ahonnan csakhamar elzavartak bennünket. Kénytelen-kelletlen bezörgettünk egy korcsmába, ahol reggelre kelve három lirát fizettettek velünk a reggelivel együtt. Maradt két liránk, amivel nekivágtunk a gyaloglásnak. Rómáig tiz napi járóföld.

Barátom boldog volt, hogy gyalog menve láthatja, élvezheti az olasz vidék szépségeit. Csak egy baj volt: rengeteg málhánk, ami irtó terhet jelent a gyalogolónak. Fehérneműink, fényképező gépeink, naplónk, gyorsforralónk és a sokféle apróság terjedelemben és sulyban több volt, mint amit elbirtunk. Minden öt percben pihenésre volt szükség és csak-

hamar beláttuk, hogy igy soha sem jutnánk el Rómáig. Ezenkivül mindjárt el is tévedtünk; az embernek Olaszországba kell menni, hogy megtudja: nem igaz az, hogy minden ut Rómába vezet.

Este lett, mire a legközelebbi faluba értünk. Az a mentő ötletünk támadt, hogy egy kis kocsit csináltatunk valamely asztalosnál, amire rápakkolunk és magunk után huzva a podgyászt, könnyebben haladunk célunk felé. Most már más kiut nem volt. Jó képet kellett vágnunk a rossz tréfához. Kevés pénzünk lévén, asztalosunk egy kicsiny kétkerekü talyigát fabrikált össze, amelynek az volt a katasztrofális hátránya, hogy a talyiga hátulsó része negyvenöt fokos hajlásban érintette a földet. A hegy-völgyes olasz vidéken kétszeres energia kellett a talyiga huzásához, mert állandóan, a huzás mellett, lefelé is kellett nyomni, hogy egyensulyozni tudjuk a két keréken haladó jármü sulyát.

A természeti szépségeiről hires Olaszország Firenze és Róma közötti része éppen olyan lelketlen, mint a benne lakó népe. Az olasz nép olyan, mint a kenyere: sótalan, egyáltalán nem vendégszerető. Éghajlata az idegennek nehéz. Nappal hőségben tüz a nap, éjjel zuzmarás, fagyos a földje. Az olasz paraszt nem szivélyes a vándorral szemben. Sok helyütt még a vizet is sajnálták előlünk. Másutt szállás helyett kutyákkal ugattattak meg bennünket. Királyi lakomát ültünk, ha egy darab kökemény sajtot löktek elénk kenyérrel. Egy-két helyen mégis rátaláltunk Magyarországra emlékeztető vendégszeretetre. Volt olyan ház is, ahol az asztalhoz ültettek és a családdal együtt kellett ennünk. Hiszen ettem is volna, mert már igen kellet a meleg étel. A párolgó, finom, piros szinü makaróni azonban már az első falatnál megakadt. Olajjal volt csinálva és azt nem birtam. Általában az olasz koszt sehogy se ment belém. Honvágyam volt egy tányér magyar gulyás után.

Egy másik házban megkaptuk a vendégszoba libatollas ágyát. Jól esett a sok szabadban való hálás után, ahonnan már hajnali négy órakor a továbbgyaloglásba kellett menekülni a dér csipése elől. Ennél a háznál láttam az első igazi olasz szépséget. Éhes szemem megakadt az élő Rembrandt-festményen; szeme tüzelt, szikrázott, mint két fekete gyé-

mánt és én bámultam, az meg visszabámult, szólt is valamit, de én nem értettem. Hiszen ha beszélni tudtam volna a nyelvén, akár reggelig is beszéltem volna, a kényszerü némaság azonban belémszorult és kinzott . . . aznap szegényebb lettem egy édes, szerelmes, bús emlékkel, amely igy is megmaradt olaszországi utam legszebb impressziójául.

Talán soha még olyan jóizüt nem kacagtam életemben, mint azon, ami Rómától vagy egy napi járásra történt velünk. Olyan messze lehettünk csak, mint Gödöllő fekszik Budapesttől, amelyet diákkoromban tréfából is meg-meggyalogoltam. Itt azonban már a kilenc napos járástól feltörött a lábam, alaposan sántitottam. Igaz, láttam gyönyörü napfelkeltét, igézően szép naplementét, de közben sehogy sem izlett az öszvérnek való munka. Volt még ötven centissimónk, ami a talyiga árának kifizetése után maradt és igy elhatároztuk, hogy — közel lévén Rómához — feladjuk vasuti teherárunak összes podgyászunkat, hogy megkönnyebbülve, vigan tehessük meg utunk hátralévő részét. A podgyász lemérése után mindössze huszonöt centissimót kértek tőlünk, amely olcsóságon igen megörültünk, mert igy még maradt egy kis pénzünk. Kiváncsiságból megkérdeztük, hogy Orvietótól — ahonnan elindultunk — mibe került volna a málha fuvardija, mire a vasutas pontos táblázata megmutatta, hogy mindössze csak negyven centissimót kellett volna fizetnünk, vagyis csupán tizenöt centissimóval többet. Mi pedig egy lira és ötven centissimót fizettünk egyedül a talyigáért és kilenc nap alatt rengeteg lélek- és testet ölő fáradságot álltunk ki, hogy szerezzünk soha el nem muló kellemetlen reminiszcenciákat.

Ekkor leültünk egy ládára ott, a vasutállomásnál és kinosan kacagtunk és fogtuk az oldalunkat a görcsös rángatódzástól. Vasutasunk talán bolondnak tarthatott minket, mikor barátom savanyu ábrázatán és az én vihogó képemben hiába kereste a jelenet magyarázatát.

* * *

Róma sem tartogatott számunkra semmi babért. A pápát nem láttuk, a szépségeken napokig elgyönyörködtünk és mikor azon is tul voltunk, barátom belátta, hogy vissza kell for-

dulnunk. Pénzünk teljesen fogytán volt, a hatóságok itt is akadékosdkodtak és nem volt más hátra, mint visszamenni. Sürgönyöztünk haza pénzért, én a sógoromnak, ő is a családjához. Én már másnap megkaptam a kért összeget, barátom pénze azonban késett. Vártunk, közben felfedeztünk a főposta épületével szemben egy magyar vendéglőt, ahol valódi szegedi serpenyős rostélyost lehetett kapni rozskenyérrel. A sok olajos étel után valóságos megváltás volt a hamisitatlan magyar koszt. A paprika csipett, mint otthon, a sör csuszott, mint otthon és — a pénz fogyott, mint otthon. Mire barátom pénze ötödnapra megérkezett, az enyém el is fogyott egészen. Eddig én vártam őrá zsiványbecsületből, hiszen együtt indultunk, együtt is akartunk megérkezni. Most őneki kellett reám várni, de én már nem akartam hazulról kérni. Kétszer egymásután érthetetlen is, meg gyanus is lett volna. A megoldás csak az lehetett, hogy a római nagykövetséghez fordultunk, ahol őszintén elmondtuk utazásunk történetét. A nagykövet kedves volt és gentleman és adott jegyet is, meg pénzt is Budapestig, ahol mikor megérkeztünk, ugy éreztük magunkat, mintha tényleg a világ körül utaztunk volna. Fáradtak voltunk, megtörtek, de lélekben gazdagabbak egy örökké élő, messze kiható élmény végtére is kedves emlékével. A külföldi konturok mintha felnyitnák az ember szemét és látóvá tennék. Életem további eseményeit mindenesetre nagyon erősen befolyásolta az a vágy, hogy egy jobban és alaposabban alátámasztott külföldi utra menjek, mely később elvezetett Amerikáig, a gyermekmesék álomországáig, a sziklás talajra épült, kacsalábon forgó tündérpalotákig, ahol történetemnek második felvonása játszódik, a maga izgató, rapszódikus stilusában.

Amerika!

Ez volt életem hatodik csapása.

MISKOLCI NEMZETI SZINHÁZ

Alig tartózkodtam Budapesten negyvennyolc órája, már szerződési ajánlatot kaptam. A New York kávéház volt a szinészek találkozó helye, itt találkoztam Rátkai Marcival, aki csökönyösen hangoztatta, hogy én leszek az ő utódja a Király-Szinháznál. Jóslata talán be is vált volna, ha valami

váratlan szerencsétlenség bele nem szól életem további menetébe, amely azután egy éles kanyarulattal egészen uj irányt adott mindennek.

Ahogy Rátkai meglátott, azonnal bemutatott Palágyi Lajosnak, aki akkor a miskolci Nemzeti Szinház igazgatója volt. Palágyi leszerződtetett; befolyására az "Országos Szinész-Egyesület" minden további nélkül visszafogadott tagjai sorába, ahol mindennél fontosabb volt a müvészi szempont. (Mikor ezeket a sorokat irom, eszembe jut, hogy éppen öt nappal ezelőtt zártak ki a "Szinész-Union"-ból itt, Amerikában, amellyel nekem tiz esztendő óta van élet-halál harcom és ahol a dollárért folyik a küzdelem, nem a müvészetért.)

Palágyi Lajos egyike volt Magyarország legnagyobb müvészeinek. Társulata a legjobb társulatokkal volt egynivóju. Nyolcvan tagu gárdájában országos hirü müvészek foglaltak helyet. Innen indult karriérje Blaha Lujza, Rátkai Márton, D'Arrigó Kornél, Sziklay Jenő, Batizfalvy Elsa, Haller Irma, Fenyő Emil, Zsoldos Andor (most kiváló iró lett belőle), Tamás Benő, Lakatos Ilonka, Menszáros Margit, Stella Gyula, Pádly Margit és még rengetegnek, akiknek neve érték volt a magyar szinészet történetében. Maga Palágyi Lajos bukása után a budapesti Nemzeti Szinház tagja lett, ahol ma is az elsőrendü müvészek között foglal helyet.

Miskolcon három esztendőt töltöttem, mely idő alatt — ha férfire alkalmazható ez a kifejezés — primadonnája voltam a szinháznak. Alig volt két-három havonként egy-egy estém szabad, minden darabban a főszerepet játszottam, a közönség, igazgatóm, kollégák szerettek, fizetésem olyan nagy volt, hogy elegánsan lakhattam, öltözhettem, passziózhattam és még bankba is tehettem. Emellett három éves szerződésem volt, mindig növekedő gázsival. A harmadik esztendei fizetés már valóságos sztár-fizetésnek felelt meg.

Egy napon üzent értem Palágyi, hogy beszélni szeretne velem. Ahogy felkeresem az irodájában, közli, hogy most jött vissza Pestről, ahol egy szenzációs tehetséget fedezett fel, egy fiatal szinésznövendék személyében. Rákosi Szidi hivta fel Palágyi figyelmét erre a ritka talentumra, akit le is szerződtetett hatalmas fizetéssel.

— Mi a neve? — kérdeztem kiváncsian.

— Pádly Margit — felelte Palágyi. — Jövő héten már meg is érekezik és fellép a *"Leányvásár"*-ban Bessy szerepében. Maga lesz, Endrey, az ő partnere.

PÁDLY MARGIT

Pádly Margitnak, mint kezdő szinésznőnek, olyan fizetése volt, ahogy Miskolcra szerződött, ami régi és hires primadonnáknál is ritkaságszámba ment. Hétezernégyszáz korona évi fizetése akkor alig volt négy-öt szinésznőnek az országban. Palágyi számitása azonban bevált. Pádly Margit mint növendék a Király-Szinház ösztöndijas tagja volt és csak azzal a feltétellel engedték el Miskolcra, hogy onnan egyenesen a Király-Szinházhoz mehet vissza. Második Fedák Sárit láttak benne Pesten és a nagy vezér, Beöthy László csalhatatlan szimatja ösztöndijjal kötötte szinházához a fiatal, sokatigérő szubrettet.

A *"Leányvásár"*-ban partnere voltam és a bemutatkozása Pádlynak frenetikus sikerrel járt. A kényes izlésü miskolci közönség szerelemre gyulladt a fiatal, temperamentumos, jóalaku szinésznő iránt. Én sem maradtam a közönség mögött s miután én mégis csak közelebb lehettem hozzá, mint a közönség — győztem. Szerelmem a nagyszer" szinésznő és az előkelő nivón nevelkedett urileánykánál vis ~a talált, amelynek házasság lett a vége. Valamelyi' kedvesen jegyezte meg, hogy Pádly Margit és ' ~ddig táncoltak együtt a szinpadon, m' házasságba.

* *

A miskolci szinháznak e' kora. *"Csárdáskirálynő"* — *"Nemtudomka"* — *"Kis ki* *leány"* — *"Császárnő o* *"Médi"* — *"Zsuzsi kisass* *Kriványon"* — *"Cigányp* *villei harangok"* — "' még egy csomó más

füződött. Miskolc városa büszkén vallott minket magáénak; Szentpály polgármester hivatalosan fogadott bennünket és gratulált házasságunkhoz. A Pádly-család, amely eleinte — tradiciójához hiven — ellenezte Margit leányuknak házasságát, később büszkén látta a müvészet nimbuszát egyesülni bennünk. Zábráczky kanonok, majd püspök, vállalta elsőszülött fiunk keresztapaságát, ki a Tibor, György, Lajos, Mária nevet kapta. Vöröskeresztes ápolónő felügyelete alatt nőtt fel George, akinek bölcsőjénél a déli korzón minden lépésnél megállt a miskolci közönség, hogy egy-két szót szóljanak hozzá. George azonban büszke volt és hallgatag, csak nagyritkán mosolygott vissza a megszólitásra, mikor valaki megjegyezte:

— Na, ebből biztosan szinész lesz.

* * *

Budapesti sürgöny jelezte, hogy a Városi Szinház és a Fővárosi Orfeum igazgatósága szerződtetési célból Miskolcra utazik, melyik darabban kivánom, hogy megnézzenek? Akkor a Fővárosi Orfeumból Kabos Gyula távozott el, a Városi Szinházban pedig Sebestyén Jenő fellépése volt sikertelen. Mindkét helyre táncos-komikus kellett, én pedig az ország egyik legjobb hirü táncos-komikusa voltam. Mindkét helyen a "*Csárdáskirálynő*" előadását jelöltem meg, amelyre Fürst, a Fővárosi Orfeum vezetője és Faludi Jenő, a Városi Szinház igazgatója meg is érkeztek. Bóni szerepét játszottam és az első felvonás egyik zeneszámánál, amikor azt énekeli Bóni a leánykórussal, hogy: "*A lányok, a lányok, a lányok angyalok . . .*" — egy magasabb ugrásnál megbicsaklik a lábam és megrándul a bokám, amely öt percen belül olyan gyulladásba jött, hogy fogcsikorgatva játszottam végig a szerepet a borzasztó fájdalomtól. Kifelé azonban kitünően tudtam palástolni az incidenst, amelynek következménye az lett, hogy egy hónap mulva már csak mankóval tudtam járni. Betegen sem hagyhattam cserben a társulatot, amelynek müsora reám volt épitve. Játszanom kellett minden este. Nappal feküdtem, este játszottam. A szinpad bóditó levegőjében elfeledtem a fájdalmat, mig éjjel sulyos kinok gyötörtek és végül a

tulerőltetés csonthártyagyulladást okozott. Két álló esztendeig vissza kellett vonulnom a szinpadtól. A Városi Szinháznál szeptemberben kellett volna elkezdenem a müködést, amelyről azonban ilyenformán szó sem lehetett.

Két esztendeig tétlenségre voltam itélve. Két esztendeig távol a szinháztól, a sikerektől, amelynek teljében fürödtem, amelynek szárnyán rohamlépésekben mentem előre. Két esztendeig nem állni a saját lábára annak, aki akkorákat ugortt, mint egy gummilabda.

UJ UTAKON, UJ IRÁNYBA

A két esztendő lelkileg komoly megpróbáltatás volt. Financiális oldalon is megbillent a mérleg. Csinos kis takarékbetétünk gyógykezelésre ment, sógoromnál lévő kis vagyonkámat kellett igénybevennünk. Csakhamar felemésztettünk mindent. Betegségem két esztendeje alatt Pesten laktunk állandóan és ebben az időben született kis hercegnőnk, Zsuzsánna leányunk, aki ma is büszkesége családunknak. A két gyermek a dajkán kivül másik cselédleányt is igényelt, aminek éppen ugy meg kellett lenni, mintha dolgoztam volna. Igy lassan mérlegünk egyenlege a zéróra került. Sógorom — Nagy Jenő — nagyuri gesztussal apanázst folyósitott, melynek összege a két esztendő végén egész kis vagyont tett már ki.

Margit asszony e két esztendő alatt hősiesen állta a sarat. Született lady módjára homlokára tüzte a töviskoszorut és Istenben való bizodalommal nyugtatta lázongó idegeimet türelmetlen betegségem hosszu idejében. Ápolt — és vigasztalt. És visszavonult velem együtt a szinpadtól, amely fényt és tartalmat adott az ő életének is. Ha jött az este, megnyilt a fantáziánk és képzeletben játszottunk. Ilyenkor gyakran leoltottuk a világot, Margit asszony leült a zongorához és a sötétben nekem bugta melegen szárnyaló mezzoszopránján a közös sikereket, a szép emlékeket . . . a huncut duetteket . . . a szentimentális valzereket. Ha nem birtuk, siettünk ki a lakásból. Abban az időben, mikor a függöny fel szokott gördülni, rendszerint kiüzött a nyugtalanság és ha mentünk az uccán, meg-megálltam mankómra támaszkodva egy-egy mel-

lettem elrobogó fényes automobil után bámészkodva és felsóhajtottam:

— Ilyen kocsim lesz nekem is. Éppen ilyen.

Margit rámnézett, csendesen mosolygott és hitetlenül rázta a fejét.

Aztán becsöngettünk a kapun és a kapunyitó házmesternek csendesen odaszóltam:

— Majd holnap duplán, most nincs nálam apró.

* * *

A gyógyulás rohamosan következett. Egy Szilveszter éjjel sarokba hajitottam a mankót és soha többé kezembe sem vettem. Beteg lábam ugyan még nem éreztem erősnek, de járni már tudtam rajta. Jelentkeztem a Vigszinháznál, amelynek ugyancsak a Faludiak voltak az igazgatói. Jókor jöttem. Komor Gyula azonnal értesitette Faludi Jenőt gyógyulásomról, Faludi már a legközelebbi operettben fel akart léptetni.

Sajnálattal ki kellett jelentenem, hogy még nem vállalhatom a táncos szerepeket. Inkább a Vigszinháznál valamelyik prózaszerepben, ahol nem kell táncolni.

— Nekünk most operettszinészre van szükségünk — mondotta Faludi élénk sajnálkozással. Ugyanigy jártam a Király-Szinházban Lázár Ödönnel, aki arra kért, hogy játszam el a "*Csárdáskirályné*" reprizében Bóni szerepét. Hiába volt minden, nem táncolhattam. A két esztendős betegség elvette a lehetőséget, hogy nevem mögé odanyomhassam a fémjelzett márkát, amelyet nekem életem további részében más uton kellett kiverekednem a sorstól. Én, aki éveken keresztül mint operett-szinész, mint táncos-komikus etabliroztam nevemet a szinházi világban, egyszerre, egyik napról a másikra, át kellett, hogy formálódjak, uj utakon, uj irányban kellett, hogy végezzek alapvető munkát. Nekem a nehezebbik része jutott a szinészetnek és csak hálás vagyok a sorsnak, hogy mindahhoz, amit osztályrészemül szabott, adott elegendő erőt is.

Csapás volt nekem a két évi szenvedés, mely kilenditette életem kerekét a rendes kerékvágásból. A kényszerü vissza-

utasitással el kellett dobnom magamtól a szinész legnagyobb alkalmát a karriérhez.

Ez volt életem hetedik csapása.

* * *

Nyakas és önfejü voltam. A karriér más uton is hirnévhez vezet. Uj lehetőség kinálkozott a film terén. A filmszkeccsek divatja következett és uj ideával sógorom elé álltam, akitől pénzt kértem. Akkor már tizezer koronával tartoztam neki és ujabb tizezer koronát kértem. Kaptam!

Első film-szkeccsem óriási sikert aratott. Visszafizettem ségoromnak 20,000 korona tartozásomat és még félre is tettem 50,000 koronát. Nagyobbat akartam. Társultam egy ujpesti mozi-tulajdonossal és tárgyalásokba bocsátkoztam Gárdonyi Gézával, hogy Göre Gábor alakjait fimrevehessük. Gárdonyi 100,000 koronát kért a jogért. Pont a dupláját annak, amit Molnár Ferenc kérhetett volna valamely darabjáért. Megadtam! Akkoriban a budapesti szinházi világban sokat tárgyalták ezt a horribilis jogdijat, amelyet én fizettem először a magyar szinház történetében. Merész dolog volt és nagystilü. 100,000 korona akkor egy egész vagyon volt, de én tudtam, mit csinálok. Megéreztem a lehetőséget, a téma horderejét és belevágtam.

Nyertem!

Uj álmok hajnalán

MINTHA a horizont tisztábban alakult volna ki előttem, látóvá lettem és ha eddig csak tapogatództam, most már tudtam, merre vezet az én utam. Tetszett az ut. Azelőtt még haboztam, hogy a magyarországi szinigazgatás nyugodt, de kisebb kaliberü pozicióját ambicionáljam-e, vagy a kockázatosabb és merészebb és mindenesetre nagyobb stilü és több lehetőséget rejtő filmezés felé forditsam figyelmemet, energiámat. A sors ebben is döntött helyettem. Endreynének mindenesetre imponált a miskolci Nemzeti Szinház igazgatói állása és ezért Palágyi Lajos távozása után — aki a szegedi Városi Szinház bérletét kapta meg — megpályáztam a szinházat. Velem szemben Sebestyén Géza volt az egyetlen pályázó, aki már akkor a pesti Városi Szinház és a Budai Szinház igazgatója volt. Az ő felkészültsége nagyobb volt, diszlet- és ruhatára az ország egyik legnagyobb igazgatói felszerelését jelentette, dupla társulata olyan erőkből állt, hogy senki sem lehettet vele konkurrenciaképes. El is nyerte a szinházat, ahol öccse, Mihály, még ma is igazgatója a kitünő miskolci társulatnak.

Mikor Miskolcnak végleg bucsut mondtam, végigvonult előttem számtalan emlék. Legénylakásom nem egy miskolci leányálom megvalósulásának volt szinhelye. A népszerü, kedves szinész sikerének fényében de jó volt végighóditani a déli verőfényes korzón, találkozni az esti alkonyatban drága, lelkes leánykákkal, rajongó kéthetes szerelmeket átélni, bennük felfrissülve ujra és ujra előremenni. Nem egy maradandóbb emléket hagyott maga után és nem egyszer magam is azt hittem: szerelmes vagyok. Csak később láttam, hogy a szerelem szerelmese voltam csupán, Vénusz istenasszony alázatos rabszolgája, akinek oltárán soha sem aludt ki az áldozati tüz.

Az ideális fellángolások sem maradtak el. B. Irén szellemes ismerkedése kedves emlékem még ma is. A kedves, finom urileányka három hónapon keresztül mindennap ugyanabban az időben hivott telefonon, anélkül, hogy megmondotta volna nevét. Mint titkos hódoló csak a telefonba volt hajlandó csevegni szellemes imádatát, amely később már mindennapi szükségletté vált mindkét oldalon. Ugy éreztem, szerelmes vagyok egy ismeretlen hangba, mely csendesen belecsilengelte lelkembe a szent tüzet, mely esténként hevitett a szinpadon, ha játszottam, hogy egy ismeretlen szempár csak engem les, csak engem figyel.

B. Irénkével később megismerkedtem. Megállapodás szerint a korzón felém forditotta retiküljét, amelyen nagy ezüst betükkel állott a neve. Kiszolgáltatta magát gavalléros gesztussal, ha nem akarom megismerni... szerény volt... érezte, hogy nem versenyképes. Amilyen gavallér volt ő, éppen olyan voltam én is. Nem a külső imponált nekem, mindig az értéket kerestem. Nálam nem a forma, hanem a lényeg számitott! Élveztem az eszét, szellemes társalgási modorát, intelligenciáját, müveltségét és nálam Irénke ezzel győzött.

GÖRE GÁBOR FELTÁMADÁSA

Göre Gábor feltámasztása visszatérés volt a régi irodalmi levegőhöz. Az egri várban tett látogatásom Gárdonyi Gézánál igen kedves élményem volt. Mikor megpendítettem a Göre alakok megfilmesitésének ideáját, az ősz iró kétkedve rázta fejét. Nem tartotta az időt alkalmasnak a pesti irodalom megtisztitására. Hevesen fakadt ki az egri magányában visszavonultan élő mester a pesti "jassz" irodalom ellen és attól félt, hogy patinás értékü Göre alakjai köré valamely pesti skribler fog értéktelen tákolmányt összeerőszakolni. Megnyugtattam, hogy a legjobb erőket fogjuk felsorakoztatni a produkció köré és mindjárt közöltem is vele ideámat, hogy milyen keretbe fogom az alakokat helyezni. Szerintem a magyar irodalom e stagnálásának korában — amelyet főképpen a világháboru idézett elő — kétszeres aktualitása van Tompa Mihály allegóriájának, amelyben a madár fiaihoz szól:

"Száraz ágon hallgatag ajakkal
Meddig ültök csüggedt madarak."

Ahogy Tompa e versével igyekezett felrázni az elnémult irókat, ugy a filmen Gárdonyi tekintélyes személyét használnánk fel a békebeli irodalmi levegő visszavarázsolására. A film maga ugy kezdődne, hogy Gárdonyi gondolataiban elmélyedve ül iróasztala mellett, amelyen régen irott könyvei fekszenek. Azon viaskodik magában, hogy nem akaródzik irni. Minek? Nincs az irodalomnak ma már tiszta levegője. Egyszerre a könyvek mozgolódni kezdenek, felcsapódik az egyik — *"Göre Gábor biró uram kalandjai"* — és ahogy a lapok lassan átfordulnak, minden oldaláról életre kel, megelevenedik egy-egy figura, amely él a magyar nép köztudatában. Először Göre biró, majd Durbints sógor, Göre Marcsa és végül Kátsa cigány. Letelepednek lassan a mester köré az iróasztal szélére és beszélgetnek, fellázadnak sorsuk ellen, a poros könyvespolcon való heverés ellen.

— Régön voltunk mán Pestön, édös gazdánk — szólal meg Durbints sógor nagy harcsa bajsza alól —, fölnéznénk egy kicsiny mulatságra.

— Más világ van arrafelé — szól rá a mester —, nem értenék mán ott meg a kentek egyszerü beszédjét. Maradjunk mi csak itt csendes békességben, zavartalan magányunkban.

— Én vónék itt a biró — feleli rá Göre Gábor —, én mög elröndölöm, hogy mögyünk. Oszt punktum!

És ezzel felvonul Pestre a zamatos, népies Göre-familia, amely benne él a néplélekben, amely a falu ózondus levegőjét, szintiszta magyar lelkét képviseli a pesti zsargon korcsos elfajulásával szemben.

* * *

Gárdonyi Géza az ötlettől el volt ragadtatva és beleegyezését adta a filmesitéshez. A 100,000 koronát Pestről átutaltattam Gárdonyinak az Egri Takarékpénztárhoz, a szerződést megkötöttük és először Karinthy Frigyessel, majd Török Rezsővel megirattuk a scenáriumot. Hónapokig tartó tervezgetések, előkészületek folytak, mely idő alatt Pádly Margit a Casino nyári szinházában Harmath Imre egyik operettjének főszerepében vendégszerepelt, én pedig a "Szinház és Divat"

vállalat nyári szinházában, a "Chat-Noir"-ban játszottam saját magam által irt grand-guignol szkeccsemben, a "*Hazárdjáték*"-ban. A darabban Doktor János volt a partnerem. Mindketten őszinte nagy sikert arattunk. Nem ez volt az első irói sikerem. A Teréz-köruton lévő "*Intim Szinház*" Leopold Gyula igazgatása alatt előadta "*Le a férfiakkal*" cimü kis operettemet, amelyet Hetényi-Heidelberg zenésitett meg. Meg kellett hosszabbitani több müsoron át az előadást nagy sikere miatt. Szeles Elza aratott benne jelentékeny sikert. Azonkivül a "*Colosseum*" játszotta szokatlanul hosszu időn keresztül "*Utolsó szerda*" cimü egyfelvonásos darabomat Haraszti Micivel, D'arrigó Kornéllal. E darab miatt érdekes perem volt Harmath Imrével, akit plágiummal vádoltam. Szabolcs Ernő, a "*Colosseum*" igazgató-rendezője azonban anyagilag kártalanitott.

A "*Chat-Noir*"-ban ismerkedtem meg T. Loncival, akivel szemben heves szerelemre lobbantam. Ama ritka nők közé tartozott, akiknek barátsága értéket jelent. Őszinte és igaz barát volt Lonci, aki sokra becsülte reá pazarolt érzéseimet és a kölcsönös megelégedés jellemezte hosszu ismeretségünket. Fiatal volt a szőke Lonci és bohó. Ideálokat kergetett, amely boldoggá tette. Nem ismerte az élet csunya, reális oldalát, mindent szépnek látott és feltétel nélkül tudott szeretni. És szeretett, feltétel nélkül, hüségesen, kitartóan. Első csókja érintetlen volt és hamvas, szüzi ajkán még ott égett a gyermekkor pirja. Csak tizenhét éves volt, tiszta mint egy angyal és . . .

. . . és évekkel később, mikor Amerikába való utazásom előtt találkoztam vele, szemében ott csillogott két könnycsepp. Néma vádja nem talált szót, se jót, se rosszat . . .

. . . A sors kegyetlen és néha szeszélyes. Mikor Amerikából két esztendei tartózkodás után Pestre mentem és megláttam Loncit, összefacsarodott a szivem. Egy komoly, csendes, gondolkodó nő lett. Lassan beszélte el megváltozott élete folyását. Férjhez számit menni. Van is már valakije. Néma kérdésemre magyarázta, hogy várt . . . várt . . . az idő és a távollét kigyilkolta belőle a nagy és mindenható szerelmet. Sokáig voltam el, ma már csak az emlékbe szerelmes, azt őrzi, babusgatja féltékenyen, a többit elvitte az élet.

Az élet . . . az ÉLET . . .

Mikor visszajöttem ismét Amerikába, ujra ott csillogott szemében a két könnycsepp. Néma vádja nem talált szót, se jót, se rosszat, a két könnycsepp lassan legördült és belemerült az életbe . . .

Az életbe . . .

GURULÓ ARANYAK

Gőzerővel fogtunk a Göre film-szkeccs felvételeihez. A legjobb erőket szerződtettük. Török Rezsőnek és Magyar Lászlónak 20,000 koronát fizettünk a darab megirásáért és megzenésitéséért. Göre biró szerepére Ligeti Lajost szerződtettem, aki akkor fejezte be nagysikerü film-szkeccsét: *"Ha megfujják a trombitát"* és az azzal keresett pénzt mind elvesztette. Ligetire pompásan illett a szerep és magamhoz akartam kötni, mert messzeható terveim voltak. Már akkor Amerikára gondoltam. A teljesen letört Ligetinek teljes társas viszonyt ajánlottam. Azt akartam, hogy komoly érdekeltsége legyen ebben a vállalkozásban. Ligetinek felcsillogott a szeme, uj lehetőségeket látott. Csak pénze nem volt a szükséges befektetéshez. Társam, Gertler Fülöp, akinek Kőbányán volt mozgószinháza és én tettük be Ligeti helyett a pénzt. Szereposztásunk tehát a következő volt:

A szinpadi részben Göre biró: Ligeti Lajos; Göre Marcsa: Pádly Margit; Locsikné: Medgyaszay Amália; Kátsa cigány: Endrey Jenő; Andris: Medgyaszay Jenő.

Ligeti kérésére hoztuk be Medgyaszay Jenőt, akitől féltem, hogy tultemperamentumos természetével bajunk lesz. Ilyen dolognál fő a megbizhatóság. Ligeti kezességet vállalt sógoráért, mire beleegyeztünk és Medgyaszay Jenővel játszattuk Andris szolgalegény szerepét.

Előérzetem nem csalt. Medgyaszay tényleg az ötödik napon faképnél hagyta a felvételeket; később valahogy a bajokat elsimitottuk és folytattuk a munkát.

* * *

Öt évvel később Amerikában mégis Medgyaszay Jenő miatt ment széjjel a Göre társulat, amely akkor már fogalommá vált az amerikai magyarság körében.

ORSZÁGOS SIKER

A bemutató előtt nagy falragaszok jelentek meg Budapest uccáin, amelyen hatalmas betükkel állott e szó: *"Röndölet"*. Háborus idő lévén, minden plakát előtt tömegesen álltak az emberek és olvasták, mert hirtelen valamilyen hivatalos rendeletet véltek benne. Egész Budapest kacagott ötletemen, mikor kisült, hogy a röndöletet Göre biró ur adta ki, *"salyátkezüleg"*, hogy aszondja, hogy: *"Adatik tudtára mindönkinek, akiket illet, hogy föllépünk az egész falu a mozgódába és ennélfogva mindönki tolja oda a böcsös orrát, mert ijjen csudát még nem látott az világ . . ."*

Hosszu sorban álltak az emberek a mozi pénztára előtt. A sikernek hire ment huszonnégy óra alatt és az összes mozgószinház-tulajdonosok megrohantak bennünket. Nem telt bele két hét és félesztendőre előre volt kötésünk.

Vállalatunk *"Thália Filmvállalat"* név alatt müködött az Erzsébet-köruton. Akkor már több filmet hoztunk forgalomba és előre kellett gondoskodnunk arról, hogy országos sikerünket folytonosan ápoljuk. A robbantó erejü sikert természtesen bőséges isten-áldás követte. Ömlött a pénz és milliókra emelkedett a *"Thália Filmvállalat"* forgalma. Jellemzésül elegendő, ha annyit mondok, hogy a szegedi 3,000 személyes *"Kert-mozgó"* egy héten át mindennap szinültig megtelt és mi egymillió és százezer koronát kaptunk egy hétre. Gazdag emberek lettünk, a szó komolyabb, békebeli értelmében.

A kolosszális sikerre való tekintettel folytatásról kellett gondoskodni. Megcsináltuk a második film-szkeccset, melynek cime volt: *"Göre Marcsa lakodalma"*. Szegény Gárdonyi Géza már akkor nem élt. Az első filmünk, amelyen Gárdonyi rajta volt, annál értékesebbé vált. Az öreg mester olyan kimagasló alakja volt a magyar irodalomnak, hogy a filmnek muzeális értéke lett.

Most, hogy a *"Göre Marcsa lakodalma"* felvételeihez leutaztunk Gárdonyi sirjához, eszembe jut az első kép, amikor őt vettük fel. Ahogy Kátsa tzigánynak felöltözve, kimasz-

kirozva (a többiek is, kiki a maga módja szerint) beállitottam hozzá, nagyot nézett az öreg, megelégedetten rázta a fejét. Később megjegyezte:

— Igy képzeltem el Kátsa tzigányt, mikor irtam.

Majd mikor a felvétel után eltávoztunk, még egy libát el is emeltem a kertjéből, amit az operator meg is örökitett a filmen. Nagyot nevetett az őszhaju iró és utánam kiáltott:

— Nagy zsivány vagy te, Kátsa, meglopod még a saját apádat is.

Mire én az ut széléről visszakiáltottam a kerités mögött álló Gárdonyinak, szemhunyoritva:

— Kend azs oka, édes gazdám, minek irt engem ilyen zsiványnak.

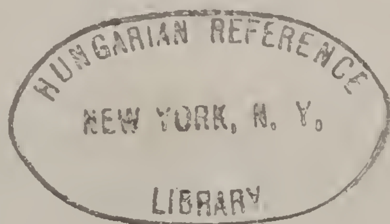
* * *

Megilletődve álltunk Gárdonyi sirjánál. A filmen látható is volt ez a jelenet, amint a Göre-család pesti kalandozásai után visszamegy a mester sirjához, ahol kalaplevéve állanak és egy pillanatra megjelenik Gárdonyi képe a fejfán.

A második film-szkeccsünknek is szenzációs hatása volt. A közönség ostrom alá vette a pénztárt, a mozisok is, meg mink is pénzt kerestünk. Vagyonunkat értékpapirokba fektettük és vártam az alkalmas pillanatra, hogy nyélbeüthessem legnagyobb tervemet, a két Göre film-szkeccset kihozni Amerikába.

Amerika!

Ez volt életem nyolcadik csapása.

A második felvonás

Az ÉLET a legjobb drámairó. Szabatos munkával épiti fel az élet szinpadára szánt bonyodalmakat. Az első felvonásban — mint ahogy az egy jól nevelt szindarabban illik — megrajzolja a hős karakterét, hogy azután a második felvonás érdekesebb bonyodalmait a finálég egész a tetőpontra fokozza. Pontosan ugy, mint a raffinált irók, akiktől csupán a harmadik felvonásban tér el és nem mindig a divatos "happy end"-nél megy le a függöny.

A harmadik felvonás függönyének felgördülte előtt irom e sorokat, akkor, amikor lelkem még telve van az élet szeretetével, ifjui álmokkal, versenyző fantáziával, törhetetlen hittel, lelkesedéssel és ambicióval. Ma még mindenkit és mindent szeretek. A második felvonás egyes jelenetei erős próbára tették idegeimet, a nehéz drámai momentumok kimeritő hatásuak voltak, gyakran kételyek gyötörtek, hogy a sors fantasztikus irói készsége emberi szempontból igazságosan szövi-e a mese menetét. De mikor történelmi távlatból, józanabb meglátással, hideg fejjel itélem meg a körülöttem lezajlott második tiz esztendőmet, szinészetem változatos mesgyéjét visszafelé követve látom, hogy részemre ez a missziónárius szerep szent hivatás volt. Sokszor ez a titkos gondolat fütött előre és előre, mindig tovább és tovább, öntudatlan ösztönösséggel megéreztem, hogy az amerikai magyar végvárakon az egyik őrszemet kellett alakitanom, hüségesen, vakon engedelmeskedve a felsőbb parancsnak. Római katonának éreztem magam, aki megfagyott az őrhelyén, de posztját fel nem adta.

Adjon az ég — amely eddig is csodálatos, titkos energiával fütött — elegendő meleget, hogy az a megfagyott érzés,

amit tagjaimban érzek, elmulhasson. Szivem körül még meleg, még nincs baj. A második tiz esztendő elmultával joggal bizom a harmadik felvonás költői igazságszolgáltatásában.

* * *

A budapesti Film Club, amely akkor a New York kávéház külön emeleti termeiben volt, állandó tervezgetések, tanácskozások szinhelyévé vált. Törzsasztalunknál egy amerikai vendégszereplés lehetőségeiről folyt a vita. Egy élelmes, élénk gondolkodásu, agilis ismerősöm: Székely Béla, a "Budapesti Filmgyárosok és Filmkölcsönzők Szövetségé"-nek mérnöke, ajánlkozott, hogy ha fedezzük a költségeit, kijön Amerikába az előmunkálatok elvégzésére. Vasakaratu erélyét rendkivül alkalmasnak tartottam e nehéz feladatra, mert hiszen olyan ismeretlen utra nem lehetett akárki megfelelő. Egyikünk sem tudott semmi komolyabb részletet, felvilágositást az Egyesült Államok magyar viszonyairól — olyant, amilyenre józanul épiteni lehessen —, nem volt kitől kapnunk. Székely Béla azonban nem olyan gyerek volt, aki megijedt volna a saját árnyékától. Alig várta az indulás napját. Megváltottuk hajójegyét oda és vissza és megállapodtunk vele abban, hogy személyes tapasztalatai alapján sürgönyöz, hogy érdemes-e menni az egész társaságnak, vagy maradni.

Még Székely indulása előtt ismerkedtünk meg Kövessy Mihály amerikai szinházi managerrel, aki akkor éppen Pesten tartózkodott és aki részletesen ismertette a lehetőségeket, az amerikai magyar viszonyokat. Kövessy Mihály igen melegen ajánlotta a vendégszereplést, nagy üzletet jósolt és mindjárt ajánlkozott is, hogy miután ugyis készül vissza, a manageri munkákat magára vállalja. Szerződést is kötöttünk vele és jónak találtuk, hogy Székely és Kövessy együtt induljanak, mi meg hat héttel később követjük őket. A szerződést Kövessy Mihály információi alapján kötöttük és ebben a szerződésben Székelynek és Kövessynek külön-külön, személyenként heti 40—40 dollár fizetést, napi 2 dollár költséget, hotelt és teljes utiköltséget az Egyesült Államok területén és mindezek tetejébe a bruttó bevétel 15%-át biztositottuk. Kövessy felvilágositásai alapján teljesen normálisnak véltük ezt a szerződést,

mely később személyes tapasztalataink szerint tudatos félrevezetés volt, kihasználása az amerikai viszonyok nemismerésének. Amerikában magyar szinházi manager sem azelőtt, sem azután ilyen javadalmazást nem kapott.

Székely és Kövessy elindultak, mi pedig megtettük az előkészületeket a nagy utra. Néhány kötésünk még volt, többet azonban már nem fogadtunk el. A Thália Filmvállalatot társunkra biztuk, a Gárdonyi-örökösökkel megegyezésre jutottunk a jog tekintetében és az amerikai vendégszereplés engedélyezését ugy a bel-, mint a külügyminisztériumban, valamint az amerikai konzulátusnál rövidesen megkaptuk. Amerikából a kiküldött Székely lelkes hangu kábelt küldött. Utazásunk előtt két héttel Szegeden kellett vendégszerepelnünk. Ugy határoztunk, hogy teljes vagyonunkat, mely értékpapirokban volt elhelyezve, csak Szegedről való visszatérésünk után váltjuk be dollárokra. Az értéktőzsdén akkoriban óriási hossz volt, napról-napra mentek fel az értékek. Ezért ugy intézkedtünk, hogy az öt hajójegyet lefoglaltuk és csak az indulásunk előtt egy héttel fizetjük ki. Vagyoni helyzetünk olyan volt, hogy akár egész életünkben fejfájás nélkül meg lehettünk volna. Tervünk szerint, ha nem jött volna közbe az amerikai ut, filmgyárat akartunk alapitani Pesten.

TISZAMENTI TRAGÉDIA

Szegedi vendégszereplésünk alatt a leláncolt Prometheus pokoli kinjait szenvedtük végig. Dicsőségben fürödtünk, mialatt napról-napra vizözönszerüen jött a csapás, a pusztulás. Csendes tragédia játszódott le a tiszaparti városban, ahol mozdulatlanul, tehetetlenül kellett végignéznünk, vigégszenvednünk saját pusztulásunkat.

Gyönyörü nyári reggelen hotelünk terraszán fogyasztottuk reggelinket. Ligeti Lajos és én. Szokás szerint a reggeli ujságokat böngésztük mikor egyszerre halálsápadtan, szótlanul egymásra nézünk. Nem felejtem el szegény, megboldogult Ligetinek rámmeredő szemeit. Az összes lapok a pesti tőzsde kataszrofális összeomlásáról számoltak be. Pánik tört ki, mely egész Magyarországot pusztulással fenyegette. Az értékpapirok kivétel nélkül hanyatt-homlok zuhantak percrőlpercre lefelé. Nem volt megállás. Aki nem intézkedett azon-

nal, azt tönkremenés fenyegette. Mi pedig meg sem moccanhattunk. Szerződésünk volt egy heti vendégjátékra és a becsület is azt diktálta, hogy a hátralévő négy napot rendesen le kell játszani. Mit tegyünk? Menjünk, rohanjunk menteni évek szorgalmas munkájának gyümölcsét, vagyonunkat? Istenem! Hisz minden szentnek maga felé hajlik a keze és elvégre itt milliókról volt szó. Szerződés... adott szó... becsület...

Maradtunk!

A Tisza partján naponta a nyári napfény csillogó játéka mellett olvasgattuk egymásnak a pontos számadatokat, hogy óráról-órára hogy mentünk tönkre. A magyar korona árfolyama olyan elváltozást mutatott a dollárral szemben, hogy már szinte ijesztő volt a különbség az egy héttel azelőtti és a jelenlegi árfolyam között. Mire Pestre értünk és papirjainkat eladtuk, mérlegmegállapitásunk eredménye az volt, hogy pontosan 647 dollárt voltunk képesek vásárolni. A dollár árusitását hivatalosan, a pánikra való tekintettel, felfüggesztették, ugy, hogy a zugtőzsdén, uzsora-áron kellett dollárt szereznünk, hogy a hajójegyeket kifizethessük.

A helyzet tragikus volt.

Székely és Kövessy már nagyban hirdették első előadásunkat New Yorkban, mi pedig ott állunk az indulás előtt egy pár nappal és nincs elég pénzünk a kiutazáshoz. Egy héttel előbb ugy számitottunk, hogy vagyonunk jelentékeny részét Pesten hagyjuk aranyjáradékba fektetve, most meg azon törjük a fejünket, hogy honnan vesszük az ötödik hajójegy árát. Másodosztályu jegyeink voltak, egy személynek 153 dollárba került a jegy. Medgyaszay Jenő hajójegyére már nem volt fedezet.

Felmentem Incze Sándorhoz, a "*Szinházi Élet*" szerkesztőjéhez, aki már akkor volt egyszer Amerikában és aki éppen készült második utjára az Egyesült Államokba. A "*Szinházi Élet*" nagy cikkben, fényképekkel számolt be az amerikai utunk előkészületeiről. A pesti lapok mind érdeklődéssel emlékeztek meg e nem mindennapi eseményről. Öt lelkes szinész Amerikába indul magyarul játszani, elvinni a zamatos, hamisitatlan magyar levegőt, magyar falut az amerikai magyaroknak. Sok szerencsét kivántak nekünk.

A szerencse mindjárt kezdetben meg is volt. Incze Sándor megértette a helyzetet és készségesen segitőkezet nyujtott. Ő maga is kitünő ideának tartotta amerikai utunkat és rendelkezésemre bocsájtott 153 dollárt a következő szavakkal:

— Odakint, Endrey ur, találkozunk. Én jelen leszek a new yorki előadásukon és ott majd elszámolunk.

Irást akartam adni, de Incze Sándor egy elegáns gesztussal feleslegesnek tartotta. Nem lehetett ezt az európai uri tempót soha elfelejteni. Azóta Incze Sándor állandóan igy áll előttem, ezzel a grand seigneuri mozdulattal.

Pár héttel később New Yorkban, a Göre Gábor első amerikai bemutató előadásán, Incze Sándor jelen volt és az öszszeget pontosan megkapta.

* *
*

Panorámaszerü emlékek raja vonul el előttem. Páris, Cherbourg... Féluton zokogó szivvel otthonhagyott gyermekeink után. Kis trónörökösünk és saját, külön kis hercegnőnk pöttömnyi jószágok voltak, Dezső bátyám és felesége, Mariska sógornőm gondjaira bizva. Margit asszony fenséges fájdalommal vált el kis siró magzataitól a nagy ismeretlenbe, ahová vak bizodalommal követett engem. Komor lehangoltságunkat csak egy-két derüs pillanat szakitotta meg. Sokat mosolyogtunk a Göre-család esetlen külföldi kalandjain és már lassan-lassan elénk rajzolódott a terve a visszafelé utazással egybekapcsolt uj filmnek:

"Göre Gábor amerikai kalandozásai."

Mulattunk cherbourgi napjainkon. A cherbourgi hotelek pensio-alapon müködnek. A szoba-árakban benne van az étkezés is, amit mi nem tudtunk. Zsebünkben kiszámitott összeg, gondoltuk, elkerüljük a drága hotel-étkezést. Olcsóbb vendéglőt kerestünk. Vagy öt napot kellett várnunk a hajóra. Valahányszor kiléptünk a hotel kapuján, a portás udvariasan invitált a dining-roomba. Mi éppen olyan udvariasan megköszöntük a barátságos tessékelést és nem mentünk. Kelle-

metlenül tapasztaltuk azonban, hogy az egész kikötőben vendéglő nincs, csak a hotelekben. Igy állandóan hideg ételen éltünk. Már vágytunk egy kis meleg leves után. Valamely kikötő-lebujban kisérleteztünk, rémes eredménnyel. A végén, mikor a számlára került a sor, tudtuk meg, hogy a meg nem evett ebédeket és vacsorákat is meg kellett fizetnünk. Ezen aztán nem lehet segiteni.

Utolsó estén csak elállt a Göre-családunk szeme-szája, amint a part szélén nagy tömegben egy ember kicsiny kis papirból kivágott figurákat táncoltatott, ugráltatott a földön, pontos kommandóra; azok hol lefeküdtek, hol birkóztak, hol pofozkodtak, aszerint, ahogy a parancs szólt. Ilyennek képzelhette el tényleg szegény Gárdonyi Géza a Göre-család jámbor alakjait, ahogy mi bámultuk ezt a világcsudát. Egy frankjával vesztegette a ravasz francia szótfogadó figuráit, amit én boldogan vásároltam meg és alig vártam, hogy hazakerülve, én is dirigálhassam a papirmaséba bujtatott csudát. Próbáltam is ide-oda, össze meg vissza, előre is, meg hátra, de biz' az nem ment. Csak a reá nyomtatott utasitás magyarázta, hogy azt valaki másnak kell madzaggal rángatni, mire az ugrálás azonnal meg is kezdődött.

Mulattunk is esetlen észjárásunkon még Amerikában is jó sokáig.

* *

*

A "Majestic" méltóságteljesen indult neki az utnak. Magamról nem igen mondhatnám ugyanezt. A matrózok igen jót mulattak gyenge természetemen. Egyre biztattak, hogy mindjárt elmulik a szédülés, ha a korláton kihajolok és a vizbe nézek. A ravasz kópék — később jöttem rá — kevesebbet akartak sikálni a fedélzeten. Meg is dolgoztattam őket duplán.

Az étkezés sem ment olyan simán. Kedves szomszédaink próbáltak segiteni kiválogatni azt az ételt, amit szeretnénk. Endreyné kérdezte is egyiknek nevét, hogy hogy neveznék angolul.

— Beans — volt a válasz. Mikor a pincér jött, oda is szólt:

— Please, beans.

A pincér hozza a babot. Endreyné meg, ugy gondolva, hogy talán nem hallotta a kivánt ételt, ujra odaszólt:

— Please, beans.

A pincér még egy tányér babot hoz, Endreyné ujra vár, kis idő mulva ujra mondja:

— Please, beans.

A pincér néz, a szomszédok mosolyognak, de aztán kitudódik a tévedés. Nem a bab irán volt az érdeklődés, hanem a rántott hal után. A hibás nem Endreyné volt, hanem a szomszéd, aki ánglius létére nem tanulta meg, hogy a halat — nem beans-nek hivják.

Lassan kiderült az ég is felettünk és a fedélzeten vártuk, ahogy New York imponáló konturjai kibontakoztak előttünk. Nem irok semmi ujat, mikor ezeket a mindenki által tudott részleteket mondom el, de le akarom szegezni, hogy dacára mindannak az impozáns, nagyarányuságnak, amivel léptennyomon találkoztunk, nem váltotta be Amerika az általam elképzelt világot. Csalódtam itt mindenben és az első pillanattól kezdve, ahogy erre a földre tettem a lábamat, folytonos, szünet nélküli csalódásban van részem. Városban, országban, technikában, emberben, lélekben, angolban, magyarban csalódtam. Még az emberek is tisztára gépszerüek. Nincs itt jelentősége e virágnak, a madárdalnak. Itt arra, hogy "szeresd a szülődet", egy bizonyos napot jelölnek meg. Akkor egyszerre szeresse mindenki és milyen fájó, hogy ezt a virágkereskedők és kertészek országos szövetsége határozata alapján csinálja egész Amerika, mert még költői nyelven szólva is csak természetes, hogy ezt a szeretetet virággal lehet kifejezni, vagy ahogy az angol mondja:

"Say it with flowers!"

Keserüen és szomoruan kellett ráébrednem, hogy itt 24 órás üzleti-láz emészti az embereket, itt mindenki rohan, még az is, aki szórakozik. Csak gyorsan, mindent lihegve, mert lekésünk . . .

Miről? Mi az, ami itt egyedül és kizárólag uralja a lelkeket?... Ami benne van a levegőben, megfertőzi a gondolatokat, irányitja a müvészetet, költészetet... lélegzetet?

Business...!

Itt senki semmire nem ér rá, csak ha business van benne. Itt mindenkit a dollár irányit. Éjjel-nappal egy gondolat: a dollár. Tiz esztendős amerikai tartózkodásom alatt nem találkoztam emberrel, aki nem a dollár szerint lépkedett. Ha bemutatnak valakit, mindjárt hozzáfüzik, hogy: *mennyit ér!* A mindenható dollár szent varázsa azután ördögi vihogással süti-kavarja, égeti, pusztitja a lelkeket és ami érték, azt kivonja, itthagyva a meztelen embert, idetaszitva erre a szigetre, amit ugy hivnak hogy — Amerika.

——— . ———

Az élet iskolájában

ÜNNEPÉLYES bevonulásunk Kánaán földjére, a tejjelmézzel folyó országba, magyar esemény volt. Székely mérnök és Kövessy Mihály a kikötőben vártak bennünket és első bemutatkozásul a 79-ik uccai "Abbázia kávéház" terraszán vacsoráztunk, ahonnan huszonnégy óra alatt hire ment a "*Göretársulat*" megérkezésének. A new yorki magyar kolóniának akkor két nagy eseménye volt: Kosáry Emmy és Király Ernő első együttes vendégjátéka Amerikában és a Göre-társulat vendégszereplése. Király Ernő már akkor egyizben járt az Egyesült Államok magyarlakta telepein, ahol a fonográflemezek révén nagy hirneve volt. Első bemutatkozása nagy anyagi, de annál gyengébb erkölcsi sikerrel járt. Igy második vendégjátékát Kosáry Emmyvel, a kiváló énekesnővel erősitették meg, akinek a turné anyagi vállalkozója, egy Berger nevü kézimunkagyáros, olyan reklámot csapott, hogy a magyarok már alig várták látni Kosáry Emmyt és Király Ernőt együttesen.

A *Göre-tárulat* első bemutató előadását óriási szines plakátok hirdették a magyar negyedben. Az előadás estéjén zsufolt ház ünneplése közben zajlott le amerikai premiérünk a "*Washington Irving High School*" gyönyörü szinháztermében. Ezen az estén 1,700 dollár volt a bevételünk, mely kezdete volt a sorozatos telt házaknak Chicagoig, amerre csak magyarok laktak.

Az első ne wyorki siker éjjelén — ma, tiz esztendő után, ujra elvonul előttem a kép — együtt sétáltam szegény elköltözött Ligeti Lajossal. Csendes, kihalt volt a 79-ik ucca a hajnali órákban, amint fel és alá járkálva kicseréltük gondolatainkat. Mély észjárásu volt Ligeti, akinek impresszióira, gondolataira voltam kivancsi. Mint üzlettársak jól megértet-

tük egymást, mint embert nagyon megszerettem ezt a mosolygós szemü, kerekarcu müvészt, akinek őstalentuma volt a tót-, zsidó- és paraszt-karakterek ábrázolásához. Ő is nagyon vonzódott hozzám és sokezer mértföldnyire otthonunktól a new yorki éjszakában egynek éreztük magunkat, amint szótlanul lépkedtünk egymás mellett.

— Te, Jenő — szólalt meg kis idő mulva Ligeti —, emlékszel, mikor elindult Pestről a vonat ötödmagunkkal, hogy eskü alatt fogadalmat tettünk mind az öten, hogy jóban-rosszban, hozzon bármit a sors számunkra — mi öten soha el nem hagyjuk egymást. Ismeretlen utra megyünk, otthagyva otthonunkat, gyermekeinket, ne feledjük egy pillanatra sem, hogy összetartásban az erő. Ha mi összetartunk, baj so'sem érhet.

Csendesen, határozotton beszélt, éreztem, hogy ugyanazok az érzések háborognak az ő bensejében is, mint az enyémben. Akkor, a forró siker éjszakáján, mi ketten megláttuk az amerikai magyar rém árnyékát a sötétben mögöttünk lépkedni. Okos szeme meglátta, megérezte, hogy ez a siker nem babért, hanem borostyánt terem. Megláttuk a gyilkos kórt, amellyel meg kell birkóznunk és amellyel szembekerültünk — életre-halálra.

Hajnal felé jár az óra, mikor e sorokat rakosgatom egymás mellé, a 79-ik uccában, tiz esztendővel e beszélgetés után. Irtó háboru után megtorpanó fájdalommal rohanok vissza tiz hosszu esztendőre a multba. Dübörögve, zakatolva rohannak el előttem az események. A kérlelhetetlen, lelketlen amerikai iram kettészelte szegény Ligeti nagyrahivatott pályáját, a sors nála pontot tett a mondat közepén. A tulfeszitett munka egyidőben kimeritette idegzetét, lemondott egy behirdetett new yorki előadást, felbontotta társasviszonyunkat és külön uton próbált szerencsét Amerikában. A szétforgácsolt erők gyengévé tették a nagyszerü müvészt és további vállalkozásaiban hiányzott a szervező erő. Utolsó erőfeszitése Hollywoodon már-már sikerrel járt, mikor egy végzetes autószerencsétlenség legörditette az ő életének szinpadán a függönyt.

Szomoru emlékek ... én következetesen hiszek az élet titokzatos törvényszerüségében. Hiszem, hogy semmi sem tör-

ténik ok nélkül. A nagy kérdőjel pontosan müködik és bizonyos mértékig fatalista vagyok. Belenyugszom a sors akaratába, meghajtom fejem a megoldatlan titok előtt . . .

* * *

Mikor leszálltunk a hajóról, ötünknél összesen 35 dollár készpénz volt. Budapesten hagytam egy gazadagon felszerelt, lezárt lakást, itt nem tudtuk, mire ébredünk másnap. Megdöbbentő számadatok sorakoztak elénk az elszámolásokból. New yorki első előadásunk bevétele 1,700 dollár volt, amelyből nekünk majd semmi sem jutott. Székely és Kövessy négyhetes előzetes fizetése személyenként heti 40 dollár, az egyedül 320 dollár, a napi két dollárok összege 120 dollár, lakásköltségük 56 dollár, manageri 15%-uk 255 dollár, ezeknek összege eddig 751 dollár. Ehhez jön az Incze Sándornak visszafizetett 153 dollár, szinházbér, nyomtatványok, ujsághirdetések öszszege 120 dollár. Volt egy egészen speciális állandó kiadásunk: mozigép és operator, azonkivül a karmesterünk, Kurucz János személyében, akinek 75 dollár heti fizetést adtunk. (Sosem felejtem el, mikor egy alkalommal kéthetes szünetünk volt és Kurucz Jánosnak a szünet idejére kétheti fizetését, 150 dollárt átadtam, rámbámult és megjegyezte, hogy itt, Amerikában, nem szokás arra az időre, mikor nincs előadás, fizetni. Előttünk ez érthetetlen volt és egy gesztussal napirendre tértünk a dolog felett. Magam előtt van Kurucz János mosolygós arca, amint vállat vonva megjegyezte: *"Hát ha okvetlenül ragaszkodtok hozzá. . ."*)

. . . mi persze európai eleganciával ragaszkodtunk hozzá.

Még egy kiadási tételünk volt, ami erős megterhelést jelentett. A Göre-filmek vámja. Mi óvatosságból Budapesten dupla kópiát csináltattunk és kihoztuk a filmek negativját is. Ezeket előre Székely mérnökkel küldtük ki, akinek a filmek vámdija körül nehézségei támadtak. A vámhivatal számlája 601 dollárt tett ki, amely összeget Székelynek Schwartz és Biss, a *"Globe Foreign Exchange"* előlegezte. Természetesen a 601 dollárt a hivatalos vámnyugta ellenében kifizettük és csak később jöttünk rá, hogy Székely mérnök a Göre-filmek

között budapesti cégek filmjeit is kihozta és azoknak vámdijait is velünk fizettette meg.

Kövessy mindezen kiadásokon kivül a brutto bevétel 10%-át "war tax" (háborus adó) cimen levonásba vette. Egy alkalommal megkérdeztem tőle, hogy mi ez, mire azt a felvilágositást kaptuk, hogy a háboru óta életben van egy rendelet, amelynek értelmében minden előadás és mulatság bevételének 10%-át háborus adó cimén be kell fizetni. "Ha valaki ezt elmulasztja — jelentette ki Kövessy —, husz esztendei börtönt kaphat". Ő mint manager felelős ezért és nem hajlandó vállalni a kockázatot.

A husz esztendei börtön megtette hatását. Rábiztuk Kövessyre az összegek befizetését. A nyugtákat napról-napra hiába kértem, mig egy alkalommal kijelentettem, hogy ezután én fizetem be a hadi-adót. Sehol, egyetlen városban sem kellett fizetnünk, sőt a börtön árnyékának veszélye is elmult szegény, árva "*greenhorn*" fejünk felől.

KIZÖLDÜLÉS

"Greenhorn"-nak neveztetik a zöld, éretlen amerikai. Mikor mi partra léptünk, bizony zöldek voltunk. Fogalmunk sem volt semmiről. A helyi viszonyokot nem ismertük, a magyarlakta városok földrajzi fekvése titkos tudomány volt előttünk. Kövessy volt a tapasztalt amerikai a társaságban, aki viszont nem merte Székelyt egyedül hagyni az elszámolásokkal. Az utiterv összeállitásá teljesen észszerütlen volt, Cleveland után Chicago helyett ismét New Yorkba utaztatták a társaságot. A chicagoi előadás bedolgozását egyik sem akarta vállalni amin aztán rajta is vesztettek. Mikor láttam a koncon való marakodásukat, éber szemmel figyeltem. Mi teljes bizalommal ajándékoztuk meg Székelyt is, Kövessyt is, akik minden kontrol nélkül nyomatták a jegyeket. Az előadásokon magán is csak látszólagos ellenőrzést gyakoroltunk, hiszen szinpadi elfoglaltságunk nem engedett szabad mozgást. No meg őszintén teljes volt a bizodalmunk. Csak akkor kezdtünk felfigyelni, mikor Székely Kövessyre, Kövessy pedig Székelyre kezdett árulkodni. Megkezdődött az intrika a husos fazék körül. Mert két managerünk valóban husosfazék körül

járta a kánkánt. A Göre-társulat rekord-bevételekkel játszott, zsufolt házak kacagták végig Göre biró és Kátsa tzigány mókáit.

Három hónapi amerikai tartózkodás elég volt ahhoz, hogy kizöldüljek. Nevetve gondolok vissza, mikor egynapos new yorki korunkban Pádly Margit és Medgyaszay Amália csak amugy ártatlanul megpróbáltak "széjjelnézni" New York városában. Estefelé keveredtek haza és könnyek között, kacagva mesélték el, hogy letévedtek a Grand Central labyrintusába, ahonnan sehogy sem tudtak kikeveredni. Ott álltak egy szó angol tudomány nélkül, mint Göre Martsa és Locsikné szomszédasszony, reménytelenül. Valaki meglátta zavarukat és segiteni próbált. Faggatta őket németül is, hogy hová igyekeznek. Annyit tudtak, hogy a 79-ik uccába, de hogy East, vagy West, vagy milyen szám, arra már nem tudtak felelni. Az ismeretlen mentőangyal el akarta őket kisérni, de a két "greenhorn" ijedten gangstert, leánykereskedőt, csalót és még isten tudja mit képzelt maga körül. Megszeppent a két váci uccai lady s csak akkor törtek kacagásba, mikor a 79-ik ucca ismerős környéke csiklandozta körül az elmult *"veszödelmöket"*.

ÉPITÉS A ROMOKON

Csakhamar tisztán láttam mindent, az aranyborju-táncot a dollár körül, a fejetlenséget a managementben. A clevelandi *"Szabadság"* nyomdája végzetes tévedéseket csinált. Összecserélte a Chicago és környéki városok nyomtatványait. Amig a hibát valahogy helyre lehetett hozni, olyan idóveszteség állott be, hogy a kilenc napos idő kilenc város behirdetésére, bedolgozására, egyértelmü volt a bukással. Kövessy Nagy Lajos szinészt bizta meg a manageri teendők elvégzésével, aki tehetetlenné vált a nyomtatványok nélkül. Chicagoi előadásunk a megszervezés hiánya miatt teljesen üres ház előtt folyt le. Mi azonban gyönyörü előadást produkáltunk. A kevés számu közönség leirhatatlan lelkesedéssel teljesen a maga iniciativájától gyüjtést rendezett és maguk között a nézőtéren 40 dollárt hoztak össze a "szegény szinészek" részére. Mikor egy küldöttség, élén Mrs. Bokorral, egy agilis chicagoi hölggyel, az öltözőnkbe beállitott és

átadta a "kollektált" pénzt, rábámultunk érthetetlenül a derék honfitársakra.

— Milyen pénz ez? — kérdeztem.

— Maguknak gyüjtöttük, kérem, mert hogy olyan igen kevesen vagyunk. Igy szoktuk, ha letörnek itt a szinészek, — magyarázta a küldöttség egyik tagja nagy lelkesedéssel.

— De kérem, mi nem vagyunk letörve — válaszoltam csendesen —, nekünk hál' Istennek, nincs erre szükségünk.

— Hát akkor mi legyen ezzel a pénzzel — kérdezte Mrs. Bokor —, ezt már vissza nem adhatjuk senkinek.

Rövid tanácskozás után kiálltam a függöny elé és megköszönve a szép gondolatot, megmagyaráztam, hogy mi nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a pénzt elfogadhassuk és ezért tisztelettel és hálával a Chicagoban épitendő *"Magyar Ház"* alapjának javára adományozzuk a Göre-társulat nevében.

Az *"Eight Street Theater"* közönsége aznap értelmetlenül nézett egymásra. Uj hangot hallottak, uj modorban. Ez a tónus ismeretlenül hangzott magyar előadáson magyar szinész szájából. Aznap uj magot vetettünk el televényes magyar ugaron, melynek gyökere azonban sziklás talajból szivta táplálékát... Éreztem, hogy a chicagoi végvárakon erős bástyáját kellene emelni a magyar kulturának. Érthetetlen láz fogott meg, nekimenni a lehetetlennek, süppedő talajon oltárt emelni Thália istenasszonyának.

Ez a láz emésztett, izgatott éveken keresztül. Hivatás érzete fütött a Don Quijote-i harcra, mely ha ketté is törte hadakozó pengémet, tagadhatatlanul értékes szolgálatot jelent a magyar kultura terén, olyan terepen, amelyen a magyar szinészet őskorát élte, akárcsak hatvan-nyolcvan esztendő előtt Magyarországon.

Most, hogy a magyar lantot kicsapta kezemből egyidőre önmagam szigoru itélkezése, a megelégedettség érzésével tudom, hogy többet tettem, mint kötelességem volt. Krisztusi sebektől vérezve, konok önmgetagadással türtem a sors csapásait a müvészet utjának Golgotáján.

Nekem küldetésem volt!

És ez volt életem kilencedik csapása.

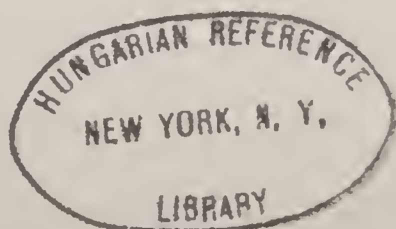
HARC A SZINÉSZ UNION-NAL

A Chicago és környéki előadások eredménytelenségeért a "Szabadság" nyomdavállalatán kivül főképpen managareinket okoltuk, akik inkább a következő new yorki előadás előkészületei körül lebzseltek és a chicagoi előadás bedolgozását másra bizták. A városok összecseréléseért Dr. Cherna Endre, a "Szabadság" tulajdonosa, felelősségre vonta a nyomda managerét, aki a végzetes hibát elkövette, velünk szemben pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy az összes nyomtatványok árát kifizetettnek vette, amely kártéritéssel mi beértük.

Székely mérnökkel és Kövessyvel szemben azonban a mérték betelt. Felelősségre vontuk mindkettőjüket és kártéritést kértünk a management gondatlanságából előállott károkért. Szerintem a két managernek külön-külön, kétfelé kellett volna az előmunkálatokat végezni, ehelyett ők állandóan ketten együtt dolgoztak, egymást ellenőrizték, egymásra árulkodtak, egymás ellen intrikáltak és a Chicago és környéki előadások sorát közben elhanyagolták. Az eddigi előadások bevételeit véve alapul, kárunkat 5,000 dollárra becsültük, nem is számitva az erkölcsi veszteséget.

Az előállott vita folyamán beláttuk, hogy további előadásaink sorsát magunk kezébe kell vennünk. Ezért közöltük Székellyel és Kövessyvel, hogy a két Göre-filmszkeccs amerikai vendégjátéka véget ért és velünk kötött szerződésük lejárt. Az összeköttetést velük megszüntnek nyilvánitjuk. Székely vissza is ment Európába, ahol ujra elfoglalta régi jó állását, itthagyva Amerikában elszámolatlan üzleti ügyeit. Schwarz és Biss Székely mérnök elintézetlen ügyeinek fedezetére a nála lévő filmek kiadását megtagadta és követelésével a *Göre-társulattal* szembefordult, aminek mi képtelenek voltunk eleget tenni, miután összes ügyeinket, bevételeinket-kiadásainkat Székely mérnök kezelte.

Megszabadultunk managereinktől, az azokkal kötött fojtogató szerződéstől és most már magunk lábára állhattunk. Alig pár heti amerikai tartózkodás után láttam, hogy a szinházi manager egy speciális amerikai magyar kreáció, egy szükséges rossz, amelyet a speciális technikai viszonyok tesznek

nélkülözhetetlenné. Magyarországon a szinházjátszás rendszere teljesen logikus alapon nyugszik, itt azonban inkább modern guerilla-harchoz hasonlitható, amelynek előharcosa a "*szinházi manager*". A *manager* feladata felfedezni a sokezer idegen között a magyar szinházbajárókat, akiket legtöbbször alkalomról-alkalomra kellett rábeszélni, hogy ezt vagy azt az előadást megnézze. A *manager* feladata az előhirdetés, a plakátok elhelyezése a magyar helyeken, a jegyek elosztása a magyarság által ismert központokban. Egy-egy ilyen *managernek* ismerni kellett a "*road*" minden magyarlakta helyét.
Végzetes betegsége ez az amerikai magyar szinházjátszásnak, nemcsak a rendszerben rejlő hiba miatt, hanem azért is, mert ezáltal kizárólag a véletlenre van épitve az előadások sikere. Ez azonban csak az egyik orvosolhatatlan halálos betegség.

* * *

Kezembe vettem sorsunk intézését, amelyben társulatunk minden tagja megbizott. Uj haditervet beszéltem meg Ligetivel, mely szerint Detroit, Michiganban két heti pihenőre leültünk és közben betanultuk az "Anyósok gyöngye" cimü énekes-táncos bohózatot. A próbák alatt Ligeti is, jómagam is erősen nekiláttunk a "*manageri*" munkának. Hirdettünk mindenfelé, amerre csak magyarok laktak, jártak-keltek. Az érdeklődés sokkal nagyobb volt, mint amire számitottunk. Az előadás napján álltak az emberek a terem tulzsufoltsága miatt. Olcsó helyáraink voltak — legdrágább jegyünk $1.65 volt — és bevételünk felül volt a 600 dolláron. Tekintettel arra, hogy kiadásaink lényegesen csökkentek — elmaradtak a fojtogató manageri költségek —, keresetünk egyenként száz dollár volt, ami világosan megmutatta az utat, amelyen haladnunk kell. Nem is csüggedtünk tovább. A nagy "*road*" minden titka immár kezemben volt. Utirányunk: New York.

* * *

Már Detroitban értesültünk, hogy a magyar "*Szinész Union*" szintársulatot alapitott és ezzel kapcsolatban megkezdődött az importált Göre-társulat ellen az általunk még eddig

ismeretlen agitáció. Privát levelek özöne ment ki az ország minden részébe, apró kis pletykák keltek szárnyra, amely ha nem is egészen amerikai magyar specialitás, de itt sokkal ellenőrizhetetlenebb és halálosabb. Egy-egy jól irányzott pletyka, vagy rémhir, hazugság csipése mérgesebb itt mindennél. Közben két társulat közé kapcsolódtunk. Egyik volt a *"Kosáry—Király"* társulat, másik a *"Szinész Union"* által finanszirozott társulat, mely sehogy sem tudott velünk megbarátkozni. Ellenszenvét a *Union* velünk szemben már akkor megmutatta, mikor Amerikába való érkezésünkkor Medgyaszay Jenő belépési kérését visszautasitották. Csakhamar fel kellett ismernünk az ellenünk irányuló tendenciát, mikor azon vettük magunkat észre, hogy legközelebbi new yorki előadásunk napjára kontra-előadást hirdettek, azzal a burkolt célzattal, hogy a Göre-társulatot *"letörjék'*.

Szerényi Simon volt budapesti hirlapiró szerkesztésében megjelenő *"Magyar Hirlap"* másfél oldalas cikkben foglalkozott a *"Szinész Union"* és a *"Göre-társulat"* harcával, erősen megkritizálva a *Union* eljárását a magyarországi szinészekkel szemben. *"Az csak természetes"* — irja Szerényi Simon —, *"hogy ez a harc a közönség megosztását idézi elő és mindkét társulat kárát vallja..."*

A new yorki magyarság tényleg megoszlott. Nekünk is, nekik is fél-ház előtt kellett játszani. Mi azonban verhetetlen előnnyel álltunk velük szemben. A mi előadásaink öt erős, kitünő szinésszel aránylag sokkal kisebb költséggel jártak, mint az ő nagyszámu társulatuké, ahol minden tagnak előre megállapitott fizetés járt.

A *"Szinész Union"* utja Chicagoig és vissza 3,000 dollár veszteséggel végződött.

A következő években sok támadásnak volt a Union kitéve szabálytalan vagyonkezelő eljárásáért, amellyel tagságának tagdijait kezelte. A Unionnak nem állt jogában vagyonát semmiféle kétes, kockázatos vállalkozásokba fektetni. Mint szinházi vállalkozó, a testület mint ilyen nem szerepelhetett volna, a 3,000 dollár elpocsékolása törvénybe ütköző cselekedet, amelyért az akkori vezetőség felelőssé tehető. A Union elnöki tisztét ezen időben *Nádossy Miklós* töltötte be.

* * *

A "*Szinész Union*" politikája kenyérharccá degradálta az amerikai magyar szinészetet. Európai vendégekkel szemben soha nem az előzékeny segitő jobbot nyujtotta, hanem különböző határozataival akadályokat görditett vállalkozóik elé. Ugy a vállalkozókat, mint a vendégszereplő magyarországi müvészeket sulyosan megadóztatták. Erős klikkrendszer uralkodott a mindenkor, minden esetben változott politikájukban. Ellenszenv és szimpátia, vagy barátság döntött itt a magyar szinjátszás felett. Igy volt ez később *Fedák Sári* másodszori és harmadszori amerikai turnéjánál. Mikor *Fedák* másodszor járt Amerikában, a Union harcrakészen várta. Csak a nagy müvésznő fenomenális diplomáciájára vall, hogy egy ügyes beszéddel és a hangosabb demagógok szerződtetésével leszerelte az ellenséges hangulatot. Harmadik amerikai utjánál azonban már magával hozta a társulatot Magyarországból, ami ismét csak Fedák bölcs előrelátását mutatja.

A "*Szinész Union*" harca a Göre-társulattal egész az egyes személyek bosszuhadjáratává fajult, mely később szomoru eseményeket provokált. Amerikai-magyar kulturviadalmi époszomnak egyik tragikus fejezete a végnélküli háboru, melynek egyik ütközete kettészelte a magyar szinházjátszási lehetőségeket. A legszomorubb a dologban az, hogy a "*Szinész Union*" hangzatos fedezéke mögé olyan társaság furakodott, amely soha nem is lehetett hivatásos szinész, minthogy az utóbbi időben már az összes valamirevaló szinészeket, egy-két kivétellel, vagy kizárták, vagy azok kiléptek a társaság kötelékéből. Ma már az egész testület, mint ilyen, lejárta magát, tagjainak sem kenyeret, sem védelmet nem ad, a mai viszonyok között létjogosultsága egyáltalában nincs.

DOLLÁRESŐ

A "*Göre-társulat*" neve fogalom lett Magyar-Amerikában. Mindenki ismerte az öttagu müvésztársulatot, melynek előadásaira messze földről jött a nép. Valamelyik pittsburghi előadásunkon felhivták figyelmemet egy családra, akik százhusz mile távolságról jöttek a Göre-társulat hire után. Városról-városra telt házak előtt játszottunk, bankbetétünk napról-napra tekintélyesebb lett. A munka azonban kimeritő volt, lélekölő. Rohanva kellett mindent csinálni. Min-

dennap utazni, játszani, közben adminisztrálni, előreszervezni hetekre, biztos terv alapján a nagy "*road*" előadásait, a helyi megbizottakat ellátni nyomtatványokkal, reklámanyaggal, a vidéki ujságokkal levelezni, közben próbálni... tanulni... szokatlan erőfeszités, amely a nehézkesebb Ligeti fizikumának fáradtságos volt. Ligeti idegei kimerültek, ingerlékennyé vált, türelmetlenné. Medgyaszay Jenőt is függetlenebbé tette tekintélyes bankbetétje. Igyekeztem Ligetiről minden felesleges munkaterhet levenni, magamra vállaltam a teljes adminisztrációt, amelyet jobban is értettem nála. Az angol nyelv sehogy sem ment a fejébe a magyar paraszt kiváló alakitójának, aki utolsó percéig magyar maradt szivben-nyelvben-lélekben. Azonkivül fájdalmas vágy fogott el mindnyájunkat otthon hagyott gyermekeink után. Ligetiéknek is volt egy fiugyermekük Budapesten. Küldözgettük is haza a dollárokat bőven. Én magam még mindig pesti ideológiában éltem. Nem számitottunk ittmaradni Amerikában, minden gondolatszálam visszavezetett a jó öreg Pestre, ahová küldözgettem az ezer dollárokat, hogy az ujra "hossz"-ban lévő tőzsdén értékpapirokba fektessék. Ezer dollárokból negyven dollárok maradtak és az amerikai kereset végeláthatatlanul beleveszni látszott a ravasz pesti tőzsde feneketlen gyomrába. Ligeti óvatosabb volt. Itt tartotta pénzét amerikai bankban.

* * *

Uj darabra készültünk. Társaságunk minden tagja a végkimerülés előtt állott. Mire egy-egy vidéki előadásról New Yorkba értünk, hajnali órákban térhettünk pihenni. A másnapi próbákat nehezen tudtuk megtartani. Az amerikai iram tulgyors volt az idősebb Ligetinek és a társaság hölgytagjainak. Készületlenül talált bennünket a new yorki közeledő előadás, amelyre nagyszámu közönség igérkezett, itélve az előre vásárolt jegyekből, amelyeknek összege elérte a 800 dollárt. Ligeti tulideges lett. Egy napon Trenton, N. J.-ben volt előadásunk, ahová korábban mentünk, hogy próbálhassunk. Medgyaszay Jenő egyik zeneszáma körül félreértés támadt, amleyből parázs vita kerekedett, mire Medgyaszay összecsomagolt és elutazott Trentonból, otthagyva csapot-

papot. Az előadás megtartása lehetetlenné vált, nem volt mit tenni, mi is New Yorkba mentünk, Trentonban örökre betéve magunk mögött az ajtót.

A tulfeszitett idegek felmondták a szolgálatot. Medgyaszay hiába tért másnapra józanabb belátásra, Ligeti alól is kicsuszott a talaj — felmondta a további együttmüködést. Hiába figyelmeztettem a kölcsönös eskütételre, amellyel összetartást fogadtunk idegen földön. Nehéz követ guritott el szegény Ligeti, mikor a new yorki előadást három nappal az előadás előtt lemondta. Ha beláthatott volna a jövőbe, talán soha nem ragadtatta volna el magát ilyen meggondolatlanul.

De ki lát a jövőbe?

A sors utjai kiszámithatatlanok.

"Gurul a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg,
Ki tudja, hol áll meg, s kit hogyan talál meg."

Később a sors keserü igazságszolgáltatást nyujtott. Ligeti külön utján beleszédült az amerikai őrlőmalomba, ahol szenvedélyesen hajszolta a szerencsét. Előbb *"Vigszinház"* néven társulatot alakitott, amelynek első bemutató előadása: *"Sztrájkol a gólya"* volt, ezzel leutazott egész Clevelandig, ahol letelepedett és a helyi egyletekkel karöltve próbálkozott talajt találni. Müvészlelke sehogy sem birt megbarátkozni a kicsinyes stilussal, nagyobbra vágyott. Sikerült nagyobb tőkét összehoznia, amellyel azután kihozatta Rózsahegyi Kálmánt, a budapesti Nemzeti Szinház müvészét. Minden reménye e vállalkozás sikere. Titkos terve volt a Rózsahegyi-vendégszereplés turnéjának hasznából megcsinálni a *"Göre biró uram amerikai kalandjai"*-t filmen és visszamenni vele Magyarországra. Én már akkor Chicagoban voltam és a Chicago és környéki előadások managelésére engem kért fel Ligeti. Két esztendei harag után először találkoztunk, mikor átjött Chicagoba és felkeresett. Teljesitettem kérését. A Rózsahegyi-turné anyagilag nagy bukás volt. Az egyetlen rendes, megfelelő bevételek Chicago és környékén voltak. A hibát Ligeti azzal követte el, hogy tulszervezte a társulatot, olyan fizetéseket adott, amelybe bele kellett buknia. Éppen olyan nagyszivü volt, mint amilyen nagy müvész. Nem volt

jó üzletember. Azonkivül balszerencséje volt, hogy Rózsahegyi Kálmán nemes, egyszerü, természetes játékát az amerikai magyarság tömege nem értette meg. Rózsahegyi keserü csalódással szivében hamar visszatért a Nemzeti Szinházhoz, Ligeti az ő keserü csalódásában hontalanná vált. Mindketten az amerikai magyarságban csalódtak és — egymást szidták.

Ligeti hivott ujra közös munkára. Fájó szivvel kellett visszautasitanom, körülményeim akkor már nem engedték, hogy elhagyjam Chicagot, pedig minden szimpátiám még mindig Ligeti felé vonzott. A sors által szolgáltatott elégtétel nem esett jól, nem szivesen láttam vergődését. Később Ligeti valahogy feleségével Medgyaszay Amáliával és Pártos Gusztávval, a budapesti Vigszinház tagjával, levergődött Hollywoodba — a *"jóreménység foká"*-ra.

Ha tudtam volna, hogy nem sokkal később magam fogok gyüjtést rendezni a szerencsétlen Ligeti özvegyének és árvájának, talán soha nem utasitottam volna vissza Ligeti ajánlatát. Talán másképpen alakult volna minden, talán még ma is élne és itt mosolyogna körülöttünk örökké széles joviális arcával és tervezgetne és . . .

"Gurul a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg,
Ki tudja, hol áll meg, s kit hogyan talál meg."

* *
*

A szétrobbant Göre-társulat engem talált a legkészületlenebbül. Ligeti is, Medgyaszay is tekintélyes bankbetéttel rendelkeztek. Én részben otthonhagyott gyermekeink költségeire, részben otthoni értékpapirok vételére költöttem pénzemet. A váratlanul elmaradt new yorki előadás elővételét mindenütt visszafizették a jegyárusitó helyeken, a bevétel, amelyre számitottam, elmaradt.

Mit lehet tenni?

Hazamenetelre határoztuk magunkat. Budapesten értékes, lezárt lakásunk, itt a kilátástalan pénztelenség. Annyi pénzem mindenesetre még volt, hogy másodosztályon gond

nélkül hazamehettünk és otthon egy ujabb vállalkozásba foghattam volna. Kitüztük az indulás napját.

Schubert Danival — akivel szegről-végről atyafiságban voltam — akadtam össze, aki kinevetett:

— Itt akarod hagyni Amerikát? Megbolondultál? Egy olyan ember, mint te!

— Ugy látszik, Dani bátyám, nem nekem találták fel ezt az országot — szóltam szomoruan.

— Ezt az országot mindenkinek egyformán találták fel, édes öcsém — nevetett az örökké jóizü, örök bohém Schubert Dani. — Maradj itt és ne ijedj meg a saját árnyékodtól. Mit csinálsz odahaza, abban a szegény, árva, kicsiny országban? Itt van a nagy lehetőség! És innen akarsz elmenni?

— De mit fogok csinálni?

* * *

Schuberték *Far Rockaway, N. Y.*-ban laktak, ahol gyönyörü házuk volt. Kiköltözködtünk és az ő tervei szerint a közeli *Edgemeren* hozzáfogtunk egy nagyobbszabásu *"roofgarden"* épitéséhez. A gyönyörüen berendezett helyiség a divatos nyaralóhely forgalmas pontján egy nyitott háztetőn volt, ahol egy nyolctagu *"jazz band"* muzsikája mellett "szabadon" lehetett táncolni és kitünően étkezni. Elegáns nyári szórakozóhely volt.

Annak az esztendőnek nyarán kivétel nélkül minden szombaton és vasárnap esett az eső.

Tönkrementünk.

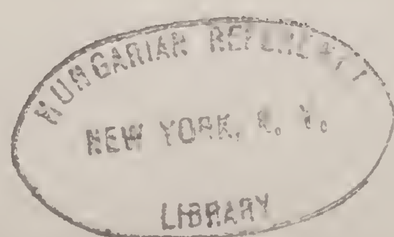
HONTALANUL ÉS PÉNZTELENÜL

Bejöttünk New Yorkba, hontalanul, pénztelenül és tanácstalanul. Megálltunk a 79-ik ucca és Second Avenue sarkán, mikor leteszem podgyászomat a járdára, belenyulok zsebembe és megszámolom vagyonunk roncsait.

Két dollár és negyven cent.

Margit asszony és én egymásra nézünk, nem szólunk egy szót sem. Én is olvastam gondolatait, ő is az enyémet. Mindketten gyermekeinkre gondoltunk, bezárt, pazar lakásunkra,

A POROS KÖNYVEKBŐL ÉLETREKELT GÖRE-FAMILIA ELINDUL PESTRE.

perzsaszőnyegeinkre, velencei csillárunkra, japán garnituránkra, két finom, puhán-meleg ágyunkra...

— Ma éjjel hol alszunk? — érdeklődött halkan Margit asszony.

— És miből? — feleltem rá csendesen.

Két dollár és negyven cent...

* * *

Felkerestük régi lakásunkat a 78-ik uccában, ahol már uj emberek laktak. Magyarok.

— Mi tetszik? — szólt a barátságos magyar asszony.

— Bocsánat, azt hittem, a régi ismerősöket találjuk még itt. Mi azelőtt ittlaktunk és gondoltuk, hogy ujra bérelnénk a régi szobánkat.

— Mi is kiadjuk, kérem — invitált beljebb magyar szivélyességgel. — Csak fáradjanak be.

Haboztam.

— Mennyi a szoba ára?

— Öt dollár egy hétre.

— Nem baj, ha csak két dollár előleget adok és a többit egy-két nap mulva?

— All right!

Bemutatkoztam.

— Nagyon örülök. Az én nevem Györkös Péterné.

* * *

Volt egy irógépem, amelyet azonnal eladtam. Schwartz és Biss vitte meg tizenöt dollárért.

Endreynének átadtam a pénzt a következő megjegyzés kiséretében:

— Kérem ezt beosztani, hogy addig tartson, amig csak lehet. Paprikás krumplin fogunk élni.

— Mit fogunk csinálni? — kérdezte Endreyné.

— Nem tudom! Bizza reám!

Gyors cselekvésre volt szükség. Mentem! Magam sem tudtam hová, csak mentem. Össze-vissza bolyongtam az

uccákon. Esett az eső, szél fujt. Apámra gondoltam, aki ugyanilyen tanácstalanul járkálhatott Budapest uccáin tizenhárom éves korában, mikor a szél egy egyforintost a mellére fujt. Ez az egyforintos mentette őt meg. Ez tette őt naggyá, gazdaggá.

Visszasétáltam emlékeim gazdag tárházában, ahogy kimentem a sirjához, mielőtt elindultam a nagy ismeretlenbe, ahogy kértem áldását e hosszu utra. Hallatlan szuggesztiv erővel csak erre tudtam gondolni. Folyton csak erre. Apám segitő szellemére. Magam előtt láttam drága arcát, melegen simogató szemeit, éreztem, amint kezével megsimogatja gondterhes homlokom . . .

. . . hát nekem honnan jő a váratlan segitség, hát az én mellemre fu-e a jótékony szél áldásthozó mannát . . . ?

. . . aztán mintha mutatná drága jó apám, hogy csak menjek . . . előre . . . csak ne féljek . . . mindig csak előre . . . csak erre . . . igy . . .

. . . otthon találtam magam. Amint gondolataimban annyira elmélyedve sietve sétáltam, nem is vettem észre, hogy lassan hazakerültem. Késő este volt már.

— Ez a házigazdánk — szólt Margit asszony, bemutatva egy alacsony, mosolygós képü derék magyart.

— Nagyon örülök.

— Én is. Györkös Péter a nevem.

AZ AMERIKAI SZÉL ÉS A DOLLÁR

Sötét napok következtek, amelyekben Margit asszony családi örökségéül megmaradt büszkeséggel, fenkölt lélekkel egy volt velem. Mindenre kész voltam, hogy minél hamarébb egyesithessem a családot, utánunk vágyódó gyermekeinket szüleikkel. Azonnal átláttam a helyzetet és öntudatos lemondással késznek nyilatkoztam — átmenetileg — behajtani fejemet az amerikai igába. Szükség törvényt bont és a szükség kopogtatott ajtónk küszöbén.

— Elmegyek akárminek, dolgozni fogok bármit — jelentettem ki elszántan és határozottan.

Az angol nyelvet még nem birtam, tehát ez az akármi csakis fizikai munka lehetett.

dogan olvastam:

Az ujságok apróhirdetéseiben kutatgattam, ahol bol-
"*Cimirásra szépirásu férfiak felvétetnek.*"

Az éjszaka sokáig elbeszélgettünk házi-magyarjainkkal, akik melegen érdeklődtek sorsunk iránt. Késő éjjel pihentünk le és bizony másnap már tiz óra felé járt az idő, mikor felébredtem. Féltizenkettőre értem az adott cimre, ahol rám nevettek, mikor megmondtam, hogy miért jöttem.

— Tessék holnap reggel hat órakor sorba állni.

Mire másnap reggel odaértem, már százon felül vártak sorban a jószerencsére.

Én is.

Mire rám került a sor, aznapra lezárták a felvételt.

— That's all! — szólt egy érdes hang és becsukták az ajtót.

Ebben a pillanatban megéreztem először, komolyan a nagy, a rideg, a kérlelhetetlen Amerikát.

* * *

Hallottam már sokféle formában, hogy a letört bevándorlók "dish washer"-nek kénytelenek menni, mikor pénzükkel illuzióik is elszállnak. A reális Amerika nem türi a munkakerülőt. "*Ha akármilyen keserü falat, le kell nyelni*" — gondoltam magamban. — "*Gyerünk edényt mosogatni.*"

Megállok egy vendéglő ablaka előtt, ahol nagy betükkel irva állt:

"*Dishwasher wanted.*"

— Ez nagyon messze van onnan, ahol lakom. Gyerünk közelebb.

Egy másiknál azzal beszéltem le magam, hogy nagyon elegáns hely, a harmadik viszont piszkos volt és szurtos. Közelebbi környéken arra gondoltam, hogy hamar betévedhet valami ismerős, aki előtt még sem igen szerettem volna edénymosogatói minőségben mutatkozni.

Hát bizony, mit csürjem-csavarjam a dolgot, mikor cselekvésre került a sor, a hősies elhatározás beleszaladt a térdembe és én minden komolyabb kilátás nélkül tértem haza.

Pillanatnyi lelki depressziómat nem akartam Endreyné-

vel éreztetni, inkább beszéltem uj ideákról, uj tervekről. Szintársulat szervezéséről ábrándoztam; van még egy slágeralakja a magyar humor-irodalomnak, mely népszerüségben, népies karakterével vetekedik Göre Gábor alakjával. Az amerikai magyarság tömegesen a magyar falu kivándoroltja és éreztem, hogy *"Papanek Dani"* tót-figurája vonzerővel birna egy szindarab keretében.

De hol a pénz?

Szeptemberben voltunk, mikor az amerikai magyar szinészek lázas készülődése jelezte a szinházi szezon kezdetét. Három szintársulat már megalakult. Egyik volt a *Tóth István-féle "New Yorki Magyar Szinpad"*, másik a *Ligeti Lajos "Vigszinház"*-a, mely a *"Sztrájkol a gólyá"*-ra készült és a harmadik, amellyel *Thury Ilona*, az amerikai magyarság Blaha Lujzája indult a *"road"*-ra. Minden valamirevaló szinész elszerződött már hol egyikhez, hol másikhoz.

Lehetetlennek látszott egy negyedik.

* * *

Margit asszony erősen takarékoskodott, ügyeskedett, kis butorozott szobánk gáz-rezsóján háziasszonyi tudománya fényes sikert aratott. A pesti zsurok és bálok elkényeztetett királynője hősiesen állta a sarat. Mialatt terveimről beszéltem, tucatszámra himezte kis gyermek-kalapokba a szabályos diszt, amelyért tizenkét tucatonként két dollár ötvenet fizettek. Hogy ne kelljen néznem, magam is csináltam. Hangos derüvel kisérték "ambiciózus" szorgalmamat, amelyben több lehetett az igyekezet, mint a hozzáértés.

Ez is kifogyott, meg a pénz is. Jöttek a tea-zacskók ezerszámra, amelyeknek végére kicsinyke karton-cédulácskák kerültek ügyes kötözési trükkel. Beleszédültem a nagy számokba. Tizezerért egy dollár a kereset. Már álmomban is teazacskókon repültem a menybe, ahonnan a napi egy dollár kereset hozott vissza a valóságba.

Azért csak tovább álmodoztam.

"Papanek Dani amerikai kalandjai."

* * *

Házigazdánk, *Györkös Péter*, esténként be-benézett hozzánk csendes beszélgetésre, bátoritásra.

— Nem Önnek való az ilyesmi — szólt néha megértően. — Ön szinész, Önnek szinházat kell játszani.

Ilyenkor aztán megeredt a nyelvem, beszéltem, nekimelegedtem. Lefestettem Papanek Dani kalandjait Amerikában, amely már bennem élt, a lehetőségeket...

...ha pénzem volna.

* * *

Három dollár volt egész vagyonunk... nem lehetett tovább habozni. Margit asszony felajánlotta, hogy elmegy dolgozni.

— De csak velem együtt — szóltam.

* * *

A legelső munkaközvetitő helyen, ahová beállitottunk, kérdezték: mit tudunk.

— Mindent — válaszoltam és ránéztem Endreynére, hogy hagyja rám.

Ezt Schubert Danitól tanultam, aki nevetve szokta mesélni, hogy első amerikai *"job"* keresésére zsakettben, cilinderrel, kamáslival és sétabottal indult. Ki is nevették, nem is kapott munkát sehol, mig az utolsó tiz centjéhez ért, amikor már mindenre vállalkozott. Valahol zongorahangolót kerestek, elment és jelentkezett. Mire a hét végén rájöttek, hogy a zongorák össze-vissza voltak hangolva, a heti fizetés sok minden viszontagságtól megmentette.

Szegény Dani bátyám azóta itthagyta ezt a neki örökké napsugaras életet, amelyben minden karriért kiverekedett, vagyont, házat, családot, csak egyet nem, hogy még egyszer hazamehessen Budapestre szerettei meglátogatására.

Egy dusgazdag filmgyáros keresett *Woodmere, L. I.*-i villájába felesége mellé háztartásvezetőnőt és kertészt.

— Ért a kertészethez?

— Igen — mondtam szemrebbenés nélkül.

Ahogy ránézett Endreynére, meglátta finom metszésü kezeit, gyanut fogott. Kétségbevonta, hogy ezek a kezek valaha is dolgoztak.

Igaza volt.

Havi száz dollárt, teljes ellátást, külön kétszobás lakást (fürdőszobával) ajánlott. Én százhuszat kértem. Nem tudtunk megegyezni. A vitát azzal vágta el, hogy menjünk ki feleségéhez és beszéljünk vele, ha ő megadja, nincs kifogása ellene.

Két dollárunkba került az oda-vissza megváltott jegy. A gyönyörü kastély nagy parkkal megmutatta, hogy lakói milliomosok. A ház urnője azonban nem dobálta a pénzt és az előirányzott fizetést nem volt hajlandó átlépni.

Mikor kint voltunk, már sajnáltam. Visszamenni nem lehetett. Két dollárunkra gondoltam. Legalább az utiköltség... illendően becsöngettem... "*Bocsánat... az utiköltséget visszakaphatnánk?...*"

— Nò...

* * *

Aznap este Györkös Péter mosolygós arccal köszöntött be. Én már nehezebben mosolyogtam.

— Az a Papanek Dani igen jó dolog volna, azt hiszem — szólalt meg házigazdánk. — Aztán mennyi pénz kellene hozzá?

— Száz dollár — vágtam ki hirtelen. — Annyiból kifutja.

Ezzel nyugodt, tempós mozdulattal kivesz Györkös Péter száz dollárt és odateszi elém az asztalra:

— Tessék! Itt van!

Könny szökött a szemembe, meleg lett a szivem tájékán. Györkös Péteren keresztül titkos fogadalom érzete töltött be az egész amerikai magyarsággal szemben. Éreztem, hogy ez az egyszerü magyar ember ezzel a magyar gesztusával utmutatást ad:

Előre!

* * *

Ettől a pillanattól kezdve valami láz fogott el, mely emésztett hosszu-hosszu esztendőkön keresztül. Mindenhez, amit tettem, ez a soha el nem felejthető egyszerü gesztus

adta a hihetetlen energiát, melynek bő forrását Györkös Péter magyar typusából meritettem. Ez a száz dollár inditotta el azt a lavinát, melyből a leghatalmasabb amerikai-magyar szinházi vállalkozás fejlődött ki rövid idő alatt. Ugy éreztem, hogy apám szelleme segitett, megismétlődött a lehetetlen csoda, az amerikai szél mellemre sodorta a mentő — százdollárost.

Azóta én most először mondom meg ezuton Györkös Péternek, hogy az ő lendületes gesztusa inditotta utnak a későbbi "Chicagoi Népszinház"-at, amelynek hetvenöt tagu társulata közel 240,000 dollárt forgalmazott és fellenditette az amerikai magyar szinészetet olyan nivóra, amely hatalmas lépéssel vitte előre az amerikai magyar kulturát.

A Second Avenue és 79-ik ucca sarkán elindult két dollár és negyven cent. Mesébe illő utja a 240,000 dollárig megdöbbentő történet az amerikai magyarság életéből, amelyben elmesélem, őszintén meggyónom, hogy hogyan nyelte el az amerikai magyar moloch életem egyik legszebb álmát, hogy feneketlen gyomrának égető lángja lobogó fáklyaként világitsa be azt a titokzatos, misztikus, kifürkészhetetlen és gyógyithatatlan halálos kórt, amelyben az egész amerikai magyar társadalom szenved, amelynek törzse egészségtelen, beteg, rothadásnak szánt tagokkal, lábakkal és fejekkel van összecsimpaszkodva és amely eszi, marja, pusztitja ezt az idegen szigetre vetett magyar csoportot.

Őszinte vallomások

SZÉJJELNÉZTEM a szerződésnélküli magyar szinészek között és megszerveztem a negyedik társulatot. Három nap alatt összeállitottam a darabot, megrajzoltam egy mulatságos tót figurát, amelyről nagy képes plakátot csináltattam. A negyedik napon már próbáltunk is.

A társulat tagjai: Pádly Margit, Tomory Adrienne, Szántó Gáspár (a budapesti Népopera volt tagja), Varró Pál (Medgyaszay Vilma férjének, Vámosnak öccse), Papp Sándor, jómagam; karmester: Dr. Horváth Gyula jónevü zeneszerző, aki a Mérei-féle *Télikert* háziszerzője volt és akinek *"Édes anyám"* cimü dala Budapest egyik legnagyobb slágere lett.

Az előutazó manager kérdése körül nehézségeim támadtak. A régi, elismert, tapasztalt managerek le voltak foglalva, igy hát kreálnom kellett egyet. Meggyőztem Lónyai Nándort, akinek *"Piszkafa"* cimü vicclapja nagy népszerüségnek örvendett, hogy egy országos uton ezrével szerezné az uj előfizetőket. Lónyainak tetszett az idea, vállalkozott az előutazásra.

Fel is ültettük a vonatra. Első állomás: Scranton—Troop, Pa.

Mire utnak indultunk, elfogyott a száz dollár. Györkös még kijött a vasutállomáshoz és megváltotta mindannyiunk jegyét.

Scrantonban megdöbbenve láttam, hogy Lónyai nem ért a dologhoz, azonkivül már az első állomáson elment a kedve a komoly munkától. Nem is végzett semmit, a terem, ahol játszanunk kellett volna, sötét volt, nem is tudtak az előadásról. A közönség még kevésbbé. Társulatunk minden egyes tagja elhülve nézett össze. Mindjárt az első állomáshelyen halálos csapást mért ránk, hogy nem tarthattunk előadást.

Mit tegyünk?

— Vissza kell fordulnunk azonnal — mondta Papp Sándor.

— Én is ugy gondolom — helyeselte Szántó Gáspár —, mert ha már az első helyen ilyen lelkiismeretlen munkát végzett ez a Lónyai, akkor mi lehet az ut többi részén.

Veszélyes volt a helyzet, nem volt idő a habozásra. Vissza nem akartam menni New Yorkba. Minek? Mire? Azonkivül mi lesz Györkös száz dollárjával?

A társulat hangulata egyáltalában nem volt kedvező. Szükségem volt minden diplomáciámra. A hotel managerétől kértem információt, ki a legismertebb magyar a városban. Mr. Stadler.

Felhivtam telefonon és magyarul beszéltem. Magyarul válaszoltak.

— Kérem, itt egy magyar szintársulat egyik tagja. Most érkeztünk Scrantonba, ahol ma este játszanunk kellett volna, azonban legnagyobb meglepetésünkre látjuk, hogy senki sem tud az előadásról, sőt még a terem sincs kivéve.

— Hol vannak Önök?

Félóra mulva Stadler gyáros lakásán voltunk, ahol izletes, finom vacsorával traktáltak.

— Mit szándékoznak az urak csinálni? — kérdezte vacsora után Mr. Stadler.

— Vissza akarunk menni.

— Én nem — szóltam közbe. — Inkább Pittsburgba mennénk, ahol keritenék egy rendesebb előutazó managert.

— Ha Önök vissza akarnak fordulni, az én segitségemre ne számitsanak. Ha tovább akarnak menni, megváltom az egész társulat vonatjegyét Pittsburghig. Tanulják meg, kérem, hogy Amerikában az ember nem hátra, hanem előre kell, hogy menjen. Csak akkor boldogulhatnak. Előre, mindig csak előre. Ha belefogtak valamibe, vigyék keresztül, ha még olyan nehéz is. Nincs akadály, amit ne lehessen leküzdeni. Boldogulni csak ugy fognak, ha mindig előre mennek.

Mindig előre!

Ezeket a szavakat mélyen belevéstem agyamba. Stadler szavai most is fülemben csengnek. Sosem fogom elfelejteni. Sokszor segitett.

Mikor évek multán a *"Chicagoi Népszinház"*-zal Scrantonban játszottam, elmeséltem a közönségnek ezt az esetet és hálásan köszöntem Stadler nobilis viselkedését.

Szegény, akkor már nem élt. Özvegye feljött hozzám és kedves visszaemlékezéssel elbeszélgettünk.

WEST VIRGINIAI BÁNYATELEPEK

Pittsburghban két hétre leültettem a társulatot, kivettem lakást, a nőket odaállitottam főzni és a tagok családi alapon közösen jártak kosztolni. Lehetetlen volt nem gondolni a régi szinészmesékre, amelyek még alig ötven-hatvan év előtt a faluzás hasonló kalandjairól szóltak. Csak mosolygós fölénnyel lehetett ezt csinálni, kedélyesen, meglátva benne a humort, az életnek néha egészen pajzánul huncut humorát.

Magam fogtam munkához. A pittsburghi magyar kolónia minden zegét-zugát bejártam és hirdettem az előadást. A magyar üzletekben kitettem nagy képes plakátjainkat, amelyen Papanek Dani izes tót alakja hivogatta-csalogatta a jó magyarokat a szinházba. Meg is volt a kellő hatása ennek az éjjel-nappali szakadatlan munkának, agitációnak. Felkerestem a pittsburghi magyar notabilitásokat, egyleteket és meghivtam a magyar előadásra őket a *Moose Temple* gyönyörü szinházhelyiségébe.

Zsufolt ház előtt játszottunk, társulatunk tagjainál bizakodóbb lett a hangulat és most már valamivel kedvezőbb finánciális körülmények között indulhattunk tovább.

Még Pittsburghba érkezésünkor megismerkedtem Dr. Strasserrel, aki átutazóban tartózkodott a városban. Ő vállalta az előutazó-manageri munkálatok elvégzését. Azonnal utnak is inditottam Chicago felé, mi pedig közben West Virginiának mentünk, ahol már időközben a *"Bányászlap"* hirdetési managere *Himler Márton* ajánlatára elintézte az előmunkálatokat.

Pittsburgh és West Virginia között kitünő üzletmenetünk volt. Előérzetem bevált, a magyar tömegek, akik ismerték Göre Gábor és Durbints sógor alakját, éppen ugy szerették Papanek Dani népies figuráját és tömegesen jöttek az elő-

adásainkra. Rövidesen mindegyikünknek pénzünk volt, ami ujabb veszedelmet jelentett.

Logan, W. Va.-ban voltunk, ahol ritkán jár magyar szintársulat. A helyi hangadó egy magyar vendéglős, aki még az előadás előtt több, mint 200 dollárért adott el jegyet a környéken, ahonnan bejött a magyarság egy-egy szinházi előadás megtekintésére. Bizony a bányatelepek szinházi termei még a többi városok termeinél is primitivebbek voltak. Volt olyan hely is, ahol a helybeli iskola tornatermében kellett játszanunk, ahol egyáltalában nem volt szinpad. Ilyenkor azután az a mentőötlet segitett, hogy kiálltam az előadás megkezdése előtt és megmagyaráztam a hallgatóságnak, hogy ez a helyes szinházjátszás, amikor nem a festett szinpadon játszik a szinész, hanem lent, a közönség között egészen természetesen, amint az az életben történik. A szinház akkor jó, ha az életből meriti a darab témáját, mi tehát egy darab életet adunk, ami megtörténhet bárkivel.

Azt hiszem, ennek az előadásnak emléke sokáig mély nyomot hagyott a szinházat keveset látott bányamunkások emlékében. Még évek multán is beszéltek róla.

TALÁLKOZÁS A RABLÓKKAL

Ha nem magam mentem volna rajta keresztül, el sem hinném az ezernyi nehézséget, amellyel meg kell küzdenie az amerikai magyar szinészetnek, különösen a West Virginia-i bányavidékeken, ahol lépten-nyomon a kulturátlanság vad jelei ijesztik el a gyanutlan kulturmunkást. Megyeri korában a délibábos magyar falun át vezetett a komédiás rögös utja. Itt veszélyes utakon, keskeny ösvényeken, erdőrengetegeken, hegyeken, göröngyös, sáros csapásokon kell valósággal átverekednie magát a magyar szinésznek, amig egyik magyarlakta bányatelepről a másikra elér. Néhol vonaton, néhol automobilon, sokszor gyalog, vagy ha tetszik lóháton. Az ut Gary, W. Va.-ba olyan keskeny, kacskaringós hegyoldalban vezet, hogy két automobilnak életveszélyes egymással szemben találkozni. Másnapra, hogy mi játszottunk Garyben, annak a soffőrnek kocsija, aki bennünket is kivitt, lefordult a mélységbe és utasaival együtt szörnyethalt.

Lynch, W. Va. és Rhoda, Va. között egy nagy hegyet

megkerülve huszonnégy órás vonat-ut vezet. Nem lehet elérni egyik napról a másikra az előadást. Keresztül a hegyen hat órás gyalogolással hamarébb megközelithető. Vezető nélkül azonban nem tanácsos erre vállalkozni, mert aki nem ismeri az utat, eltévedhet és beléveszhet az irtó hegyrengetegbe, melynek járatlan részeiben még vadállatok is tanyáznak.

Vállalkoztunk az utra. Lóháton is megtehettük volna, de egyikünk sem volt közülünk falusi gyerek. A pesti kávéház terraszán ismertük meg a magyar szinészet vándorkorát elmés adomák kiséretében. Akkor bizony még élveztük is. A gyakorlatban én már a jó meleg öltözők levegőjében nőttem fel, ahol szabók, fodrászok és öltöztetők kiséretében vártam az ügyelő jelzését egy-egy jelenetemre.

A gyanutlan nők magas sarku cipőjükben indultak a hegyi utra, mintha csak a váci uccai korzó déli verőfényes sétájára mentek volna. Azért mondom gyanutlanul, mert akkor még egyikünk sem sejtette, hogy ez az ut soha el nem muló emléke marad amerikai magyar szinészkedésünknek.

Vezetőnk már elindulásunk előtt ittas volt, mi azonban ezt csak később vettük észre. Elindulásunk után csakhamar láttuk, hogy nem könnyü dologra vállalkoztunk. Valamennyiünknek cipelni kellett saját málháját, ami a hegyi uton kétszeres terhet jelentett. Mikor már messze bent jártunk a hegységben, váratlanul felbukkant két marcona alak, az egyik feketebőrü, mindkettőjük övében revolver.

Endreyné elsikitja magát, mindannyiunkban elhül a vér:

— Jaj, rablók!

Ahogy megállt a két idegen, Endreyné odaszól hozzám:

— Dugja el a pénzét.

Mit tagadjam, szivem dobogását a fülemben hallottam. Kinos csend után a helyes ut iránt érdeklődtünk.

— Csak tessék egyenesen követni a csapást — szólal meg a feketeképü kifogástalan magyarsággal.

A feketére sült külső alatt szintiszta alföldi magyar sziv dobogott. Magyar volt az istenadta.

Sokáig nevettünk oktalan félelmünkön, Endreyné ijedelmén. Tomory Adrienne már valamivel bátrabb volt. Vigan

koloraturázott és gyakran belehuhogott az erdő csendjébe, mint a bagoly.

— Hagyd már abba, kérlek, ezt a vészes huhogást — kérte a gyenge fizikumu Varró Pál, aki nehezen küzködött irtó nagy kofferjével —, még bajt hoz reánk ez a vésztjósló huhogás.

Kacagtunk a babonás Varrón, Tomory tovább huhogott és a baj csakhamar bekövetkezett.

Eltévedtünk.

Elvesztettük a helyes irányt, vezetőnk már többé nem ismerte ki magát. Vészjelként három lövést adott le — semmi válasz. Siri csend, csak messziről, mintha bagolyhuhogást hallanánk, vagy talán csak a fantáziánk.

Visszafelé indultunk, megtalálni az elvesztett utat. Még jobban eltévedtünk. Késő délutánra járt már az idő, a ránkalkonyodás veszélye fenyegetett és sehol semmi remény. Az éjszakát az erdőben tölteni életveszélyes, eltekintve attól, hogy semmi élelem nem volt velünk. A vadállatoktól való félelem és az éhenhalás lehetősége kétségbeejtő hangulatot teremtett. Hiába vártuk vezetőnktől a segitséget, ittas állapotában tanácstalanul bámult bele az erdőbe.

Fáradtan, elcsigázottan megálltunk egy csergedező pataknál, ahol letérdelve ittunk a friss vizből. Én magam is kimerült voltam. A társaság hölgytagjai hősiesebben és bátrabban birták a végnélküli gyaloglást, melyből sehol nem látszott kiut.

Alkonyodott.

Valahol lefelé vezetett a hegyi ut, ösztönszerüen követtük. Annyit tudtunk, hogy Rhoda egy völgyben fekszik. Két órai szorgalmas gyaloglás után háziállatok bukkantak elénk. Boldogan felkiáltottunk, itt valahol majorságnak kell lenni.

Meg voltunk mentve.

* * *

Loganban váratlanul ultimátummal álltak elő a társulat tagjai. Követelték, hogy szerződésünknek azt a pontját, amely nekem, a darab szerzőjének, három százalékot biztosit a jövedelemből, változtassam meg és mondjak le róla. Vagy teljesi-

tem követelésüket, vagy az esti előadáson már nem lépnek fel. Szántó Gáspár vezetésével folytak a titkos tanácskozások, melyekről semmit sem sejtettem. Szántó és a többi tagok között megegyezés jött létre, hogy összetartanak és ha én nem teljesitem követelésüket, egyikük sem lép fel. Dr. Horváth Gyula, Tomory Adrienne, Varró Pál közölték velem a társulat határozatát.

Ekkor már mindegyik tagnak körülbelül száz dollárnyi megtakaritott pénze volt. Nem tartottam becsületes eljárásnak a szerződés megváltoztatásának ilyetén való kierőszakolását. Ettől azonban eltekintve, maga a hang nem tetszett nekem és ezért tiltakoztam az ultimátum ellen és visszautasitottam a jogtalan követelést.

AMIKOR A SHERIFF PARANCSÁRA SZINHÁZAT KELL JÁTSZANI

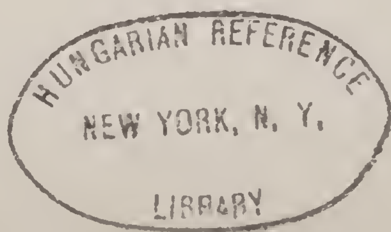
A mi logani magyar vendéglősünkkel, Mr. Doll-lal közöltem, hogy az esti előadást milyen okból kifolyólag nem birom megtartani és kértem, hogy az előreváltott jegyek árát fizesse vissza az esti pénztárnál.

— Mit? — kiáltott fel Mr. Doll —, nem akarnak játszani? Hiszen akkor a nép nem magukat fogja szidni, hogy becsapták, hogy olyan messze földről hiába idecsalták, hanem engem.

— Nem rajtam mulik ez, Mr. Doll. Elég kellemeten ez jómagamnak is — szóltam. — Elég becstelenség ez magyar szinészektől, hogy ilyen messzire New Yorktól képesek cserbenhagyni egymást.

— Hát én majd megmutatom, hogy igenis fognak játszani — vágta oda az erélyes magyar és az asztalra csapott. — Itt a sheriff. Azzal fogatom el valamennyit. Én már eladtam majd 200 dollárért jegyet, hát én joggal követelhetem, hogy feleljenek meg kötelességüknek. Maguk biztak meg engem a jegyeladással. Ez csalás. Elfogatom valamennyit.

Este meg lett tartva az előadás. Még előadás előtt felkeresett Szántó Gáspár, hogy ne közöljem a többiekkel, de Tomory Adrienne és ő hajlandók tovább játszani, ha Dr. Horváth Gyulát és Varró Pált hagyom kiugrani a társulatból.

"Negyedmagunkkal kevesebben osztozkodunk a bevételben — mondta Szántó —, *több jut egyre-egyre."*

— Na és hogy játszuk el négyen a darabot? — kérdeztem.

— Majd te átirod négy személyre.

— És ki kiséri a zeneszámokat?

— A két hölgy felváltva.

Kénytelen voltam belemenni, mert csak ugy láttam a továbbmenés lehetőségét. Visszamenni New Yorkba nem akartam, csak előre. Állandóan eszemben volt a scrantoni *Stadler*-nek szava:

"Mindig csak előre, Amerikában soha sem hátra."

* * *

Átirtam a darabot négy személyre és negyedmagunkkal tovább utaztunk Chicago felé, mindenütt pontosan követve Dr. Strasser utját, aki elég ügyesen dolgozott. Dr. Horváth Gyula és Varró Pál minden értesités nélkül vonatra ültek és New Yorkba utaztak.

Szántó Gáspár számitása bevált, financiális szempontból jobban jártunk, de még máig sem tudom megérteni, hogy a tisztes müvészi multtal biró Szántó Gáspár hogyan eszelhetett ki ilyen furfangos tervet, amely ha anyagilag hozott is a konyhára, de olyan erkölcsi engedményekkel járt, ami nem volt méltó sem őhozzá, sem mihozzánk.

Hiába! Az amerikai taposómalom kegyetlen és a dollár hatalma óriási.

CHICAGOI LETÖRÉS

Mire beérkeztünk Chicagoba, már kifizettem Györkösék-nek a kölcsönzött száz dollárt, amelyet hálás levélben köszön-tem ujra és ujra, ki tudja hányadszor. Györkösék levelei telve voltak szeretettel, bátoritással. *"Ne csüggedjünk* — irták —, *majd csak elérjük, amire vágyunk, legyünk bizalommal és dolgozzunk erősen."*

Chicago és környékén nyolc előadásunk volt behirdetve, amelyektől meglehetős sokat vártunk. A chicagoi bevétel sokat lendithetett volna, hiszen csak négyen voltunk.

Fedák Sári volt éppen akkor második amerikai turnéján és Chicagoban tartotta előadásait. A *Cigányszerelem* előadására készültek, melynek első előadása New Yorkban volt kitüzve. Szüksége volt *Nádor Jenő* mellett egy második énekesre, s igy kapóra jött Szántó Gáspár, mikor szállodai lakásán felkereste. Én mit sem sejtettem Szántó szándékáról és a chicagoi *"Magyar Tribune"*-ben sorozatos hirdetéseket tettem közzé a mi előadásainkról.

Fedák Sári leszerződtette Szántó Gáspárt *Jonel* szerepére és a három nap mulva elutazó társulattal Szántónak is el kellett utaznia. Nálam persze lemondta a behirdetett nyolc előadást, amelyre már tekintélyes kiadásaim voltak.

— Nem gondolod, hogy ez becstelen eljárás? — kérdeztem Szántó Gáspárt —, hiszen lemondhattad volna ezeket az előadásokat, mielőtt még költségeim lettek volna, mielőtt azokat hirdettük volna. Most te tovább utazol és mi lesz velünk? Mi itt maradunk ezer mértföldnyire New Yorktól és még játszani sem tudunk. Hát ez becsületes eljárás?

Semmi sem használt. Szántó tul amerikai volt már akkor, nem törődött semmivel, csak a dollárral.

Felkerestem Fedákat a szinház öltözőjében és megkérdeztem tőle, hogy van-e tudomása arról, hogy Szántó hozzám van szerződve és hogy nyolc behirdetett előadás előtt vagyunk.

— Nagyon örülök, hogy igazgató ur ezt közölte velem — szólt Fedák —, ezek után Szántó Gáspárt nem szerződtetem.

Mikor a Fedák-társulat elutazott, Szántó is velük ment. A new yorki előadáson Szántó játszotta a szerepet. Mint később megtudtam, Fedák sürgönyözött New Yorkba a *Szinész Union* elnökének, *Nádassy Miklósnak,* aki visszasürgönyözött, hogy Szántó otthagyhatja Endreyt. Sürgönyileg tiltakoztam a szerződésszegés ellen, mert minden jogérzékem felháborodott az ellen, hogy *"road"* közepén egy tag elhagyhassa a társulatot. Nádassy elnök tiltakozó sügönyömre azt válaszolta, hogy belépésem óta csak egyszer fizettem a huszonöt dollár belépési dijon kivül tagdijat, tartozásom egy dollár és ötven cent, tehát nem részesülhetek a Union védelmében.

Nádassy ezen állásfoglalása jogtalan és igazságtalan volt. Személyes antipátia vezette, amit kölcsönösen éreztünk egymással szemben. Soha nem tudta megbocsájtani *Szerényi*

Simon cikkét a *"Magyar Hirlap"*-ban, amely a Göre-társulattal való harcban Nádassyt erősen megkritizálta. Ez volt a legjobb alkalom — ütni.

A felháboritó csak az volt, hogy három hónappal azelőtt éppen Nádassy vett el tőlem huszonöt dollár belépési dijat, tehát igen furcsának látszott, hogy a Union ne olyan elbánásban részesitsen, mint hasonló esetben bármilyen más igazgatót részesitett volna. Utközben nem szokás ilyen "halálos" itéleteket hozni.

Szántó Gáspár mindössze két hétig játszott a Fedák-társulattal. Azóta sehol semmiféle társulatnál nem kapott szerződést, sem magyarnál, sem amerikainál.

Évekkel később, mikor Hajós Mitzivel szinrehoztam angolul a Broadwayn a *"Sári"*-t (Cigányprimás), az volt a tervem egyideig, hogy magyarul játszom amerikai közönségnek sorozatos előadásban *"Mitzi"*-vel a főszerepben. (Ettől a tervtől azonban eltértem és angolul játszottuk, amelyre tiszta angol társulatot szerveztem.)

Ebben az időben felkeresett Broadwayn lévő irodámban Szántó Gáspár és szerződést kért. Sajnáltam ezt a sokat hányt-vetett, jobb sorsra érdemes müvészt, akinek sehogy sem sikerült elhelyezkedni itt Amerikában.

A behirdetett előadások közül kettőt lejátszottam. Egy *Viz József* nevü szinészt ugrattam be Szántó szerepébe.

Innentől kezdve gyors iramban peregtek az események. Semmi kedvem nem volt New Yorkba menni, ahol éreztem a Szinész Union örökös gáncsoskodásait. Felkerestem *Nagy Lajos* üzletembert, akinek egy kisebb asztalosgyára van és aki nagy szinészbarát. Soha sem felejtem el azt a jelenetet, amely *Nagy Lajosnál,* ennél a derék magyarnál történt. Könnybelábadt szemekkel meséltem el a new yorki intrika részleteit, Szántó Gáspár árulását.

— Mit tegyünk, Mr. Nagy — kérdeztem —, mit lehet itt Chicagoban csinálni, milyenek a lehetőségek, milyen a talaj, milyen a magyarság?

— Nehéz erre felelni, kérem. Mit mondjak? Vegyem el a kedvüket . . . ?

* * *

Elhatároztam, hogy Chicagoban töröm meg a talajt. Erős, nyakas elhatározás vett rajtam erőt. Itt, messze New Yorktól ahol nem zavarhat senki az építés munkájában. Álmodozni kezdtem, belső tüz hevitett, fantáziám robogó szárnyain már épült a magyar szinház valahol ... mindenhol ... minden városban ... amely összetartja a magyarságot ... ahol igazi, hamisitatlan, komoly szinházat lehet játszani ... kicsapott a láva, dolgozni akartam sokat, éjjel-nappal, téglákat hordani, rakosgatni egymásra, a magyar szinház épületének tégláit ...

... amelyre rá legyen irva arany betükkel:

"Chicagoi Népszinház."

Chicagoi Népszinház

MINDEN figyelmemet Chicago felé forditottam. New yorki vitámat egy nyilt levéllel fejeztem be, amelyet Fedák Sárihoz és a Szinész Union elnökéhez intéztem s amelyet a chicagoi *"Magyar Tribune"* közölt. Ennek az ujságnak tulajdonosa *Mr. S. Sándor* volt, aki *Dr. Löwinger Ernő* szuggesziói szerint szerkesztette az akkor még egyetlen magyar lapot ezen a vidéken. *Benedek Márton,* egyik munkatársa, valamint az egész szerkesztőség, *Izsák Ignáccal* — idetartozott az azóta elhunyt *Tomor Dezső* is — igen jóindulatu, józan meglátásu volt, telve ideális elgondolásokkal és buzgalommal. *Mr. Sándor* felkarolta tervemet — egy állandó chicagoi szinház alapitását — és önzetlenül, lapjának teljes erejével, az ügy szolgálatába állt.

A nyilt levélnek váratlan hatása volt. A közvélemény száz százalékban mellém állt és mindenütt szimpátiával fogadták lelkes ambiciómat. Csakhamar kitüztem első előadásul Lehár *"Kék mazur"*-ját, megszerveztem egy talentumosnak igérkező müked velő-gárdát, amelyben a négy főszerepre négy szinész állt rendelkezésre: Pádly Margit, Tomory Adrienne (aki szintén Chicagoban maradt), Viz József és jómagam.

A *"Chicagoi Népszinház"* első előadását a *Halsted Street* és *North Avenue* sarkán lévő *Prudential Hall*-ban alig félház előtt tartottuk meg. New Yorkból Lehár amerikai jogi képviselője jogdijat követelt, amely majdnem bukásomat okozta, mielőtt az első lépésig jutottam volna.

A Prudential Hall inkább táncterem volt, mint szindarab előadására alkalmas hely, szinpadja alig-alig rőfnyi. Mi azonban gyönyörüen feldiszitettük és adtunk egy a viszonyokhoz képest elég türhető előadást. Mindenesetre jobb lehetett az eddigieknél, mert a derék chicagoiak nagyon meg voltak elé-

gedve. Amerikai magyar szokás (gyakran az angolok is megteszik) a második felvonás után kilépni a függöny elé és megköszönni a nagyérdemü közönség szives megjelenését. Én ettől a sablontól irtóztam, de mert a legjobb hirdetési fórum volt, mégis igyekeztem ezeket a függöny előtti beszédeket szinesen, tarkán, konferánsz-stilusban elmondani. Később már olyan tökélyre vittem, hogy hire lett függöny előtti beszédeimnek, azon mulattak (sokak állitása szerint) legjobban, s már ezért is érdemesnek tartották eljönni a magyar szinházba.

A *"Kék mazur"* bemutatkozó előadásán a függöny előtt szerencsés hangot fogtam meg. Abban a pillanatban, hogy kiléptem, kitünő ideám támadt. A Chicagoi Népszinházat a chicagoi magyarság ujszülött *"baby"*-jének neveztem. Az ujszülött további sorsa a szülőktől függ. Ha a szülők megteszik kötelességüket, a gyermek fejlődni fog és büszkesége lehet a szülőknek, az egész családnak, az egész magyarságnak.

A gondolatnak frenetikus hatása volt. Az eszme mély gyökeret vert a romanticizmusra hajló magyar szivekben és hosszu időkön át hallottam visszhangját mindenfelé: *"Hogy van a baby* — kérdezték —, *van már egy kis zsebpénze?"* Látva a hatást, a gondolatot előadásról-előadásra tovább füztem, közüggyé tettem a baby fejlődésének kérdését és még évek multán is a felnőtt chicagoi "kamasz" és a szülők gyönyörü viszonyáról volt szó, mikor a függöny elé léptem.

Kellemetlen incidens is történt a "Kék mazur" előadásán. *Viz József* tudtom és beleegyezésem nélkül szintén kiállt a függöny elé és bejelentette a közönségnek, hogy ő kiválik a társulatból és csinál egy másik szinházat Chicagoban. Viz Józsefnek külön ambiciói voltak, meg kell hagyni, vasakarattal, makacsul követte is őket. Egyetlen baja csak az volt, hogy nem volt vérbeli szinész. Hiányzott belőle az "isteni szikra" és makacs szinházjátszása feldulta családi életét is. Rendes foglalkozása, a kőmüves mesterség, adott neki fináncriális lehetőségeket időnként egy-egy előadásra, amelyek azonban alig ütötték meg a mükedvelői mértéket is. Később kihozatta Magyarországból nővérét, *Viz Jucit* és sógorát, *Homonnay*

Rezső jónevü vidéki szinészeket, akik halálos ellenségeivé váltak saját vérüknek és külön próbáltak boldogulni. Az itteni küzködés a házasfeleket is széjjelválasztotta, *Homonnay* hazament Magyarországba, ahová *Viz Juci* csak jóval később — mikor itt tartózkodási engedélye lejárt — követte.

Viz József "ellentársulata" rendkivül sok nehézségeket gördített épitőmunkám elé. Mindenütt csepülte személyemet és Homonnayék segitségével sikerült Chicago külső részén — Burnside-on — egyes csoportokat ellenem hangolni. Lépésről-lépésre kellett kiverekednem minden talpalatnyi helyet. Soha nem azzal igyekeztem nyerni, hogy a másik szinészeket csepültem, ellenkezőleg, buzditottam a magyarokat, hogy azt is, ezt is "pártol"-ják, mert mindenkinek joga van az élethez. Valósággal hirdetője lettem a krisztusi tanoknak, az egymás iránti szeretetnek.

Lassanként azon vettem magam észre, hogy nappal az életben nehezebb munkát kell végeznem, mint este a szinpadon. Dolgoztam is fáradhatatlanul. Legközelebbi előadásunk *"Goldstein Számi"* volt. Több, mint ezren sereglettek össze mindenfelől. Hire ment előző előadásunknak, az ujszülött babynek, azonkivül éreztem, hogy az érdekesebb népies figurák, a tót, paraszt, zsidó alakok előnyben részesülnek a szinpadon. Nekem pedig először financialiter kellett megerősödnöm, hogy saját ideáimat, vágyaimat követhessem.

Az ilyen előadásokat rendszerint táncmulatság követte, amelyre bejöttek a fiatalok, a "második nemzedék", amely már nem igen érdeklődött magyar szinház, magyar ujság iránt. Nem is csoda, mikor 25—30 centért kitünő "vaudeville" szinházban lehetett része, mi pedig egy dollár és hatvanöt centig kellett, hogy menjünk a helyárakkal. Magyarul egy városban minden darabot csak egyszer lehet játszani, természetes, hogy a kiadások egy előadás terhére estek és igy aránytalanul nagyok voltak.

Goldstein Számi anyagilag hatalmas lendületet adott. Alig fért el a közönség, az ablakokon lógtak, végig a fal mellett köröskörül álltak és hálás elismeréssel tapsoltak a munkácsi gyereknek, akinek én is elismerésemet fejeztem ki a — leszámolás után.

KULTURBOTRÁNY CHICAGOBAN

Valamivel biztosabban álltam már a nem egészen idegen talajon. Az az érzésem támadt, hogy az amerikai magyar szinészet problémájának egyik helyes megoldási módja a "road" kerületekre való osztása lehetne. A társulatok utazása amugy is horribilis kiadási tétel, sokszor a vasutjegyek árai megették a bevétel jelentékeny részét. Például a Göre-társulat egy utja New Yorktól Clevelandig 250 dollárba került és az egy aránylag kis társulat volt. A rendesen megszervezett társulatok legalább 10—12 tagból szoktak állani.

Csak természetes tehát, hogy a magyarországi kerületrendszer lett volna itt is a helyzet kulcsa. A magyar szinészet Amerikában azonban szabad rablógazdálkodás prédája volt. A Szinész Union vezetői sohasem tudtak annyira a helyzet magaslatára emelkedni, hogy ezt a legfájóbb kérdést megoldották volna.

Amerika a szabadság hazája — volt a jelszó, senkit nem lehet megakadályozni szabad mozgásában és ez a felfogás bárki részére lehetővé tette a szinházjátszást. Igy azután természetesen gyakori volt a társulatok egymással való háboruskodása, tisztességtelen konkurrenciája, intrikája, amelybe a legtöbbször belevonták magát a közönséget is, amely megismerve az örökös belháboruk során a szinészek magánügyeit, elveszitve a szükséges illuziót, elveszitette kedvét a magyar szinházak *"pártolásától"*.

Mert itt a *"pártolás"* jelszavával folyt az agitáció egy-egy előadás érdekében. *Pártold* a magyar szinészt, *pártold* a magyar előadást, *pártold* a magyar kulturát. A közönség már nem is ment más gondolattal egy-egy előadásra, minthogy ezt, vagy azt a szinészt *pártolja*, vagy amazt az előadást *nem pártolja*.

Megpróbáltam ezt a harci eszközt felváltani uj metódussal. Ahol csak alkalmam nyilt, előzékeny modorban beszéltem a többi szinészekről. Ha egy-egy new yorki társulat Chicagoba jött, még a managelést is elvállaltam, ha erre megkértek. Igyekeztem is, hogy idegen társulatok előadása sikeres legyen.

Tóth István *"New Yorki Magyar Szinpad"* néven ismert

társulata készült Chicagoba. Maga Tóth István soha sem volt hivatásos szinész. Feleségével, Kondor Mariskával, Trentonban ismerkedett meg, akinek csinos hanganyaga a szinházjátszás mesterségének folytatásra birta mindkettőjüket. El kell ismerni, kitartóan üzték ezt a mesterséget hosszu esztendőkön át és a "road" magyarsága, különösen a kisebb falvakban, megszerette Kondor Mariskát, a Tóth-társulat állandó főerősségét. Tóth István állandóan proporcionális (májdlingos) alapon játszott társulatával váltakozó szerencsével. Tóth kitartó munkás volt, szivós energiája nem ismert határt, akadályt. A később — évek multán — kitört országos szinészháboruban kemény harcosnak bizonyult, bicskája azonban belétörött. Kondor Mariska tiz éves jubileumának utja szomoru leégés volt, amivel azután befejezte szinházigazgatói müködését.

Ágoston Péter chicagoi kőmüvesmester managelte Tóthék chicagoi előadásait. Ezzel az *Ágostonnal* nekem régebbi keletü differenciáim voltak, még a Göre-társulat előadásainak idejéből. Ugy intézte tehát, hogy Tóthék előadásait mindenütt egy nappal az én előadásaim elé rendezte. Egyik előadásomon minden külön értesités nélkül a Tóthék előadásáról szóló hirdetményeket osztogatták a közönség soraiban. Ezt én természetesnek találtam. Elvégre "szabad" ország, itt mindent szabad. Igy hát magam is megjelentem Tóthék Burnside-i előadásán és megváltva jegyemet, helyet foglaltam a nézőtéren. Az első felvonás után a mi társulatunk hirdetéseit kezdtem osztogatni, mikor olyan botrányos jelenet történt, amelyre nem igen lehet még példa a szinészet történetében.

Talán jobb lesz, ha a chicagoi "*Magyar Tribune*" egyik cikkének részleteit iktatom ide, minden magyarázat nélkül:

"KULTURBOTRÁNY CHICAGOBAN."

"Rendkivüli botránynak volt a szinhelye a Burnside-i K. P. Hall 1925. március 28-án este, mikor a Tóth István vezetése alatt álló New Yorki Magyar Szinpad 'Az asszony verve jó' cimü szindarabot adta elő. Ugy látszik, a darab cime ragályos, mert a verekedési tempó átragadt magukra a szinészekre is. És hogy értik a dolgot, azt be is bizonyították. Ugyanis Endrey Jenő chicagoi szinigazgatót tettleges inzultusok után

a szó legszorosabb értelmében kidobták a teremből. Lapunk — mint a pártatlanságnak és igazságnak hive — a két érdekelt félnek az incidensre vonatkozó nyilatkozatait figyelmen kivül hagyta és saját tudósitóját küldte ki Burnside-ra, hogy ott teljesen érdeknélküli, pártatlan szemtanuktól tudja meg az eset részleteit.

Ime, a következő részleteket sikerült megtudni:

Mrs. Mager, amikor tudósitónk kérdéseket intézett hozzá, látható izgalommal a következőket mondotta:

— Kérem, Tóth István az oka az egésznek, mert amikor Endrey ur széjjel akarta osztani röpiratait, Tóth István intelligens emberhez nem illő módon rátámadt Endreyre és megakadályozta abban, hogy röpiratait széjjel ossza. Endrey ur azzal védekezett, hogy miért ne volna neki szabad széjjel osztani, amikor ő az ő előadásain nem is vette rossz néven Tóthék managerétől, hogy megkérdezése nélkül kiosztotta Tóthék röpiratait. Tóth István azonban erről hallani sem akart és minden áron megakadályozta, hogy Endrey ur röpiratait ki tudja osztani. Közben a szinpadról leugrott Hegedüs Lajos, hátulról ráugrott Endreyre és földre teperte. Amikor Endrey már a földön volt, Hegedüs a lábával taposta a gyomrát. Mikor én ezt láttam, a nagy izgalomtól rettenetes szivdobogás fogott el és csak nagysokára tudtam magamhoz térni, amikor aztán Tóthhoz mentem és megkérdeztem tőle, hogy miért követte el ezt a nagy igazságtalanságot? Kérdésem felelet nélkül maradt. Én Tóthéknak jóakarója voltam mindig, eladtam nekik mindig jegyeket és támogattam őket, amint támogattam minden magyar kulturintézményt, de ezek után bizony nem igen számithatnak támogatásomra.

Mr. Ádám, a K. P. Hallnak a janitora, a következőket mondotta:

— Amikor az incidens történt, a pincében tartózkodtam. A női sivitásokra figyelmes lettem és felszaladtam. Mikor feljöttem a lépcsőn, láttam, hogy két szinész, akiket névleg nem ismerek, odadobták Endrey urat az ajtóhoz, amelynek üvegablakai betörtek. Én akkor Endrey ur után szaladtam és megkérdeztem, hogy mi a neve annak a két szinésznek. Ő erre megnevezte őket és megmondta, hogy Tóth István és Hegedüs

Lajos. Természetesen ezt azért kérdeztem meg, mert tudni akartam, kiktől kollektáljam be az eltört ablakok árát és azt be is kollektáltam Tóth Istvántól.

— Biztos ön abban, hogy a szinészek dobták ki Endreyt? — kérdezte tudósitónk.

— Igen, a saját szememmel láttam, sőt Endrey ur még akkor is mosolygott, mikor az ajtónak dobták.

— Mióta van ön itt janitori alkalmazásban a K. P. Hallban?

— Két hete.

— Ismerte ön azelőtt Endreyt?

— Nem. Aznap este ismertem meg.

Tudósitónk ezután felkereste Németh István kiváló honfitársunkat és a Burside-on közkedvelt magyar üzletembert, akinek a 93-ik uccában van gyönyörü szép füszerüzlete és őnála érdeklődött az incidens részletei felől. Németh ur a következőket volt szives elmondani tudósitónknak:

— Az incidensért szerény véleményem szerint Tóth István okozható. Én abban igazán semmit sem találtam, hogy Endrey ur akkor, mikor azzal már senkinek kárt nem okozhatott és mikor a Tóth-féle előadás közönségéből sem el nem vehetett, sem hozzá nem tehetett, a saját előadását tudatni akarta a néppel, mert hisz ez a bevett szokás nálunk, magyaroknál, hogy egyik a másiknak mulatságán hirdeti üzletét, mulatságát, vagy bármi más hirdetni valóját. Hiszen ezt Endrey ur is megengedte, mikor a Tóthék előadását éppen az Endrey-féle előadáson hirdették. Azonban ők, ugy látszik, másképp gondolkoznak és nem átallották ököllel érvényt szerezni igazságtalanságuknak.

— Egyenesen felháboritó volt, mikor Hegedüs Lajos leszaladt a szinpadról és hátulról ráugrott Endreyre, földre teperte. Azután megfogták és nekidobták a külső üvegajtónak, amelynek üvegdarabjai összetörve, Endrey fejére estek. Én többedmagammal utána mentem Endrey urnak és miután jegye meg volt váltva, azt akartuk, hogy nézze továb az előadást, mert hiszen erre joga volt. Endrey ur erre azt felelte, hogy csak nem gondolják, hogy ezek után ő még visszamenjen

abba a terembe. Ekkor mi azt ajánlottuk, hogy menjen, kérje vissza a pénzét, de ő mosolygott és elment.

— Milyen viszonyban van Ön Tóthékkal? — kérdezte tudósitónk.

— Én Tóthékat mindig nagyon szivesen pártolom. Volt olyan előadásuk, mikor egymagam száz dollárért adtam el nekik jegyet, viszont az Endrey előadásait is mindig pártoltam. Semmi okom nem volt egyiket a másik elé helyezni, de most ugy érzem, hogy Hegedüs Lajosék nagyon is lejáratták magukat itten.

Ezután Tar Sándorhoz, Burnside másik tekintélyes üzletemberéhez vezetett utunk, akinek ugyancsak a 93-ik uccában van pompásan berendezett groceryje és kuglizója és aki a következőket mondotta:

— Hát kérem, én minél jobban és minél többet gondolkozom az eseten, annál csunyább szinben tünnek fel előttem Tóthék. Mind világosabban lehet látni, hogy kenyéririgység volt az inditó ok. Endrey ur már régen hirdeti az előadását 29-ikére és ők csak későbben vették ki a termet egy nappal előbbre és minthogy mikor Endrey ur ki akarta osztani az ő röpiratait, Tóthék közönsége már a teremben volt, az első felvonás már lejárt, igazán nem lehet megérteni, hogy miért ne oszthatta volna Endrey ki az ő hirdetését, hisz akkor ő már senkinek sem árthatott. Ha ártalomról lehet szó, akkor inkább ők árthattak Endreynek, hiszen egy nappal előbb játszottak. Mikor Endreyt Hegedüs Lajos a földre dobta, Viz József gratulált neki és hangosan odakiabálta a közönségnek, hogy ezt jól csinálták, megérdemelte ... Az előadást nem is tudtam tovább nézni, annyira fel voltam izgatva.

— Milyen viszonyban van Ön Tóthékkal és Endreyvel?

— Kérem, engem a Tóth rendesen külön levélben szokott értesiteni arról, ha jönnek játszani és én mindig a legmesszebbmenő támogatásban részesitettem. Ugyszintén Endrey urat is, de ezek után ne csodálkozzanak, ha egy szinházjegyet többet el nem adok. Mert én nem vagyok hajlandó segédkezet nyujtani olyan népnevelési intézmény fenntartásához, ahol ököllel osztják a kulturát. Szégyenletes és felháboritó volt, amikor Hegedüs Lajos a szinpadról ugrott le és orvul támadta

meg Endreyt, akit ugy dobtak az ajtóhoz, hogy az üveg is kitört és ezt csak azért, mert a saját előadását ki merte hirdetni. Hát nem a kenyéririgység látszik ki ebből? De amint én észrevettem, ezt az egész dolgot Viz József keverte és kavarta és sajnos, sikerrel, de a magyar szinészet hátrányára. Sokan, akik a pillanat zavara alatt nem látták tisztán a helyzetet, ma már kezdik belátni, hogy Endreyvel szemben nagy igazságtalanság történt . . .

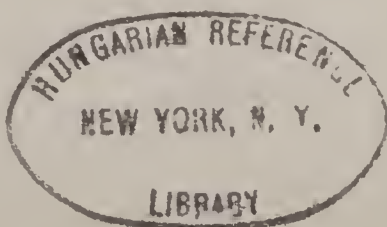
— Miből következteti ön ezt? — kérdezte tudósitónk.

— Sok ember fordul meg nálam és mindegyik mond véleményt. Ebből leszürve a konzekvenciát, kitünik az, hogy ezer szerencse, hogy az ifjuság nem volt ott a teremben, akik lelkes hivei Endreynek és tiszta szemmel nézik a helyzetet, elfogulatlanul itélvén meg azt, mert akkor olyan verekedés lett volna ott, amilyent még Burnside nem látott . . . Azok vérrel szereztek volna elégtételt Endreynek.

Természetesen az összes tanuk egybehangzóan azt mondották, hogy utána Tóth István azzal igyekezett a botrányt menteni, hogy annak előzménye még New Yorkba vezethető vissza, mert Endrey nem akart tagja lenni a Magyar Szinész Unionnak és ők mint jó unionisták, a Union érdekeivel ellentétesnek tartják, hogy az előadásaikon nem union szinész az ő előadását hirdesse.

Fenti tanuvallomások tisztán mutatják, hogy mi és kik idézték elő ezt a kinos kulturbotrányt Chicagoban. Közvetlen az eset után a magyarság között különböző verziók keringtek és sokan elitélték Endreyt az ügyből kifolyólag. Most azonban, hogy magunk meggyőződtünk az igazságról, sulyosan elitéljük a new yorki szinészeket és a chicagoi magyarság levonja a konzekvenciákat Tóth Istvánnal és Hegedüs Lajossal szemben. Kár lesz nekik a jövőben Chicagoba jönni játszani, mert sokáig, nagyon sokáig nem fogjuk elfelejteni ezeknek az uraknak utszéli korcsmába való viselkedésüket. Ha mégis eljönnek, a magyarság távolmaradásával fogja bebizonyitani, hogy megalkotta magának a helyes véleményt."

* *
*

Tóthék hosszu esztendőkön keresztül üres házak előtt játszottak Chicagoban. A közönség állásfoglalásával teljesen azonositotta magát velem és elégtételt szolgáltatott. Két évvel később *Thury Ilona,* az amerikai magyarság *"nagyasszonyá"*-nak harminc éves jubileumi körutján Chicagoban üres ház volt, mert a társulatban Hegedüs Lajos is helyet foglalt. Akkor Hegedüs maga adta meg nekem a legszebb elégtételt, kiállt a függöny elé és nyilvánosan kért fel arra, hogy miután a Thury Ilona-társulat állandósul, vállaljam el a Chicago és környéki előadások managelését. Váratlanul ért a jelenet, spontán elhatározással felmentem a szinpadra, kezet fogtam Hegedüssel és a közönség tapsai között kijelentettem, hogy mindent elkövetek, hogy a legközelebbi előadásukon zsufolt házuk legyen. Be is váltottam volna, valami okból azonban a jubileumi turné után többé nem játszottak.

Néhány esztendővel később Hegedüs Lajos lett a Szinész Union elnöke és az ő elnöklete alatt volt a legnagyobb és legkeservesebb harcom a Unionnal, amely ujra az én győzelmemmel fejeződött be, Hegedüsnek le kellett mondania elnöki tisztségéről. Ebben a győzelembe nazonban magam is elvéreztem és velem együtt az egész amerikai magyar szinészet.

(Néhány héttel ezelőtt, hogy e sorokat irom, Hegedüs Lajos titkársága alatt, négy dollár és ötven cent tartozás miatt kizártak a Union kötelékéből.)

A botrányos verekedés után jóval maga Tóth István is felkért a chicagoi előadásainak managelésére. Azt is elvállaltam. Általában minden esetben igyekeztem példát mutatni, a szeretet és megbocsájtás jegyében az ütést simogatással viszonozni. Ha kővel hajigáltak, én kenyérrel dobtam vissza. Minden álmom, minden idegem csak egyet akart: becsületes magyar szinházat játszani.

* * *

Szokatlan volt az a primitiv küzdelem, amellyel hadakoznom kellett jobbra-balra. Egy lelkesitett: a magyarság lángralobbant kulturkedve. Szinházi lázat teremtettem a "Chicagoi Népszinház" első szezonjával és ez uj erőt adott uj tervekre.

Szezonzáró előadásunk a *"Próbaházasság"* volt, amelyet már a nagyobb befogadóképességü *"Italian Hall"*-ban játszottunk. Ekkor már tisztességes bankbetétünk lévén, elhatároztuk, hogy visszamegyünk Magyarországba gyermekeinkért. Ezer dollár készpénz felett rendelkeztem és azon tanakodtunk Endreynével, hogy otthon is maradunk. Lakásunk a budapesti Kertész uccában még fennállott, várt bennünket.

Szezonzáró bucsuelőadásunk husvét vasárnapján volt. A második felvonás után egy küldöttség állitott be a szinpadra, felhuzatták a függönyt és *Nagy Lajos* asztalosmester, a küldöttség szónoka, ékes szavak kiséretében a magyarság ajándékával lepett meg bennünket. Ráadásul két husvéti tojást is adtak az utra s a szónok beszédében arra kért, hogy ne hagyjuk el végleg a chicagoi magyarságot, mely oly lelkesen támogatta vállalkozásunkat. *"Ha már megizleltették velünk az igazi szinház ízét, tartsák magyar kötelességüknek folytatni az elkezdett munkát. Ne felejtsék el, hogy mi a baby-nek szülői vagyunk és a szülő joggal elvárja, hogy a gyerek visszatér rövidesen a szülői házhoz, amellyel szemben nem lehetnek önök hálátlanok. Hozzák ki gyermekeiket és telepedjenek le itt közöttünk, alapitsanak itt otthont véglegesen és ápolják az elvetett magot, amelynek gyümölcsét majd önök is, mi is élvezni fogjuk."*

Nagy Lajos beszédét viharos taps követte. Elfogott a lelkes hév, melynek többször már áldozata lettem. Elfelejtettem az átélt küzdelmeket, az örökös, végnélküli harcot, elfelejtettem, hogy a szinházjátszásnak nem ez a módja heviti müvészi ambicióimat. Láttam a lelkes közönséget, megéreztem, hogy nekem ezek között a derék magyar emberek között kötelességem, küldetésem van. A tüz hevében mondtam: *"Igérem, hogy három hónapon belül itt leszünk és minden erőmmel azon leszek, hogy a Chicagoi Népszinház nagyobb, erősebb legyen a chicagoi magyarság büszkeségére."*

Fogadalmat tettem. Ha akármikor valamit elhatároztam, igértem, ezer akadályon át keresztülvittem. Nyakas természetem volt mindig.

Ha tudtam volna előre, megvallom őszintén, nem tettem volna. Ha sejtettem volna a jövőt... különben mit lehet tudni... talán akkor is... a sors könyvében meg van irva... pedig de keserü a müvész sorsa idegen földön... uj hajlékban...

Uj hazában gyökeret verni,
Uj nyelven ujat
Akarni, merni,
Uj hajlékban
Ágyalját rakni,
Uj népek közt
Kenyeret kapni,
Nemcsak kérni, de
Néha adni.
Ha rossz a sors, hát
Nem kifakadni,

Mindig előre, nagyratörni,
Nem elcsüggedni és
Nem letörni,
Céltalanul csak
Nem beérni,
Akárhogyan is, csak
Célhoz érni,
A pusztaságban
So' sem leülni,
Számüzetésben is
Csak lelkesülni.

Ez a müvész-sors
Idegen hazában;
Ez az én sorsom is
Itt Amerikában.

———— . ————

"A Mi Margitunk"

AZ ADOTT SZÓ nálam mindig szentség volt és most közel nyolc esztendő után, mikor chicagoi szezonzáró előadásunkon a "Próbaházasság" második felvonása után a felhevülés pillanatában szavamat adtam, hogy visszajövök, egy pillanatra keresztülmegy rajtam, hogy ez egyszer talán inkább lettem volna szószegő. Egy rendes ember soha nem bánja meg azt, amit tesz, vagy amit tett, mindig és mindenhol vállalja a felelősséget, amit én annál inkább megengedhetek magamnak, mert minden lépésem tiszta és önzetlen. Hozzám közelállóktól még ma is nem egyszer kell elhallgatnom — jogosan —, hogy mindenkire hamarébb gondoltam, mint önmagamra és édesen fejlődő két pöttömnyi jószágomra, akik virággal felfegyverkezve vártak a Keleti pályaudvar perronján, napokig nem aludva a viszontlátás örömétől.

Most tiz esztendős amerikai vesszőfutásom után már másképp látom és itélem meg az eseményeket. Ma már látom, hogy sok tekintetben én voltam a hibás, mikor azt hittem, hogy a vad aranyborju-őrületbe, amely körülöttem járta undoritó táncát, tiszta szándékkal lehet járni. Borzasztó tévedésem volt, hogy azt hittem, hogy itt mindenki körülöttem végeredményben azt akarja, amit én: állandó magyar szinházat Amerikában.

Most már tisztán látom, hogy abban a munkában, amelynek hevében sikerült nekem Amerika magyarságát Chicagotól—Chicagoig valósággal fellázitanom, megbolygatnom, felráznom abból a tespedésből, amely minden tehetetlenségének, szervezetlenségének, kulturátlanságának kutforrása — el kellett buknom.

Miért?

Talán legjobb lesz, ha minden magyarázat helyett, idézek itt néhány sort Fedák Sári "*Utközben...*" cimü vallomásaiból:

"*Hát bizony, a Fedák Sári üldözése nem egy napnak a*

munkája volt csupán" — idézi Fedák Bede Jób cikkét —, *"ez tervszerüen volt előkészitve. Itt egyetlen alkalmat sem mulasztottak el. Egy ilyen nagy tehetséget el kell tenni láb alól, el kell pusztitani, neki kell gyürkőzni ötször, tizszer, százszor, mert a közönség nagyon szereti, erősen pártfogolja, hát mindig, minduntalan arra kell törekedni, hogy gyülöletessé tegyék a közönség szemében és ha másképpen nem lehet, hát erőszakkal is . . . Ez a rettenetes merénylet nem okozhat neki egyebet, mint tanulságot, az emberszeretetre nézve."*

Erre a cikkre Fedák a következő megjegyzést teszi:

"Ami a tanulságot illeti, arra nézve csak annyit mondok, hogy az ilyesmit könnyebb mondani, mint megcsinálni. Az egész életünk csupa tévedésből áll. És a legjobb iskolánk az életben a tévedéseink. Ebből a tantárgyból azonban soha sem lehet egyesre vizsgázni. Nagyon nehéz tantárgy. Még a legokosabb embernek is nehéz. Többnyire bukás a vége."

Mennyire Fedákkal érzek, mikor kiönti szivét a könyvben és olvasom a felheccelt hadjáratot, melyet inditottak ellene, amióta csak feltünt, mint üstökös a magyar szinjátszás egén és ragyog . . . előttem örökké.

Ugylátszik, a nagy tehetségek sorsa, hogy irigyeik támadnak. A siker már önmagában ellenségeket termel. Hogyan lehetne nagy kutya a világon, ha kis kutyák nem ugatnák körül, még ha mindjárt — hiába is.

Ismét csak Fedákot kell idéznem, mikor az üldöztetések és intrikák közepette igy kiált fel könyvében:

"Az égzengéstől visszhangzó orkánban bizony nehéz volt a viharvert csónakomat egyensulyban tartani. Csak tiszta, szent hitem abban, hogy csónakom el nem sülyedhet, mert mindenkor nyugalommal, becsületesen nézhetek az emberek szemébe, adta meg az erőt ahhoz, hogy sorsom jobbrafordultában egy pillanatig sem kételkedtem. Azok közé a szerencsés emberek közé tartozom, akik a balsorsukban is megtartják a Felsőbb Hatalomban való hitüket. Az ilyesmi, azt hiszem, csak tiszta lelkiismeret kérdése."

Ezzel a megnyugtató érzéssel és szent hittel gondolok vissza az elmult esztendők eseményeire, a megpróbáltatás eme napjaiban, amikor érzem, hogy eljön még az az idő . . .

. . . az én időm, az alkotás ideje . . .

Pesten lázas hajsza következett. Utlevél a gyermekeknek... nem ment olyan könnyen. Az amerikai konzulátus akceptálta a kulturmunkát végző szinigazgató fontosságát, az amerikai magyarság között, hála *Szécsi* konzulátusi titkár uri megértő lelkének. Igazi gentleman ez a *Szécsi.* A magyar részről már nehezebben ment. Itt *Sebestyén Géza* szinigazgatónak kell lerónom soha el nem muló hálámat, amiért bemutatott *Bornemissza bárónak.* Azt hiszem, Sebestyén Gézával szemben ugy fejezhetem ki legjobban hálámat, ha megbocsájtom neki szószegését, amit velem szemben a *Budai Szinház*-nál elkövetett. Most megmondhatom neki, hogy ő az oka, hogy először Amerikába jöttem. A *"Debrecenbe kéne menni"* — *"Tul a nagy Kriváno"* — *"Faun"*-ban aratott budai sikereim után borközi állapotban ez az örökké kedves Sebestyén Géza szerződést csinált velem ugy hajnaltájban egy konflis tetején. Kedves Géza direktor, én nem tudtam intrikálni, hizelegni, udvarolni és én nálam az adott szó szent. Hát én diszkréten odébbálltam és a magam ura lettem.

Soha, soha el nem muló hála, kedves bohém direktorom, hogy Bornemissza bárót akkor utamba hozta.

És Ön báró ur! Végre Önnek is valahol megmondhatom, hogy segitő jobbját nem röstellem bármikor megcsókolni, hogy egyesitett akkor egy boldog, Önre mindig hálásan gondoló családot.

TUL AZ ÓPERENCIÁN

— Hová megyünk — kérdezte aranyszáju Zsuzsánna hercegnőnk, mikor immár másodszor elindult a vonat a nagy utra.

— Hosszu, nagyon hosszu utra — fogott a meséhez Margit asszony —, tul az óperenciás tengeren is tul. Először megyünk vonaton, sokáig, nagyon sokáig. Azután felszállunk egy nagy-nagy, óriási hajóra. A hajó elindul a nagy tengeren és megy... megy... akkor este lesz, majd reggel... mindenütt csupa viz, amerre csak nézünk csupa viz... akkor ujra este lesz és ujra reggel... még mindig csak sok-sok viz... lefekszünk ötször-hatszor... ezalatt folyton csak vizet látunk... mig végre a hetedik nap odaérünk egy nagy, hatalmas szárazföldre, amit ugy hivnak, hogy Amerika.

— Hány órakor? — érdeklődött bájos mosollyal a kis tiziánhaju csöppség, akinek az egész meséből csak ez birt fontossággal.

Mikor Ellis Islandon is keresztülverekedtük magunkat és a sürü ködben a ferry-t vártuk, megtörölve homlokomat, belebámultam az irdatlan felhőkarcolók homályos körvonalaiba.

— Na, gyerekek, szabadok vagyunk, mint a madarak, mienk Amerika, mehetünk, ahová akarunk. Az igaz, hogy nincs pénzünk. Öt dollár az egész vagyonunk.

— Minek a pénz? — meresztette rám Zsuzsika csodálkozó szemeit.

— Azért kapunk mindent, kislányom — magyaráztam. — Pénzért adnak enni, meg ruhát, meg lakást.

— Ja...? — hangzott az ártatlan válasz.

Sajnáltam, hogy ezt, ennek a drágán naiv gyermeki léleknek mindjárt a partralépésnél meg kellett magyarázni.

George csak csendesen figyelt és — hallgatott.

* * *

Öt dollárral negyedmagammal. Pesti lakásunkat kiárusitottuk, mindenünket pénzzé tettük, elköltöttük, hogy szavamat megtarthassam.

Szeptember közepén Chicagoban voltunk és négy héttel később a Chicagoi Népszinház második szenzonját megnyitottam.

CHICAGO A MAGYAR SZINÉSZET KÖZPONTJA

Ami ezután történt, az mind szisztematikus munkának az eredménye volt. A chicagoi magyarság feltámadt szinházkedve hatalmas lendületet adott munkámnak, amely igénybevette minden időmet. Társulatunk mükedvelő tagjaiból idővel valóságos szinészeket faragtam. Egyik-másik figyelemreméltó alakitásával jómagamat is bámulatba ejtett. Olyan előadásokat produkáltunk, amelyre hivatásos szinészek is büszkék lehettek volna, ha utánozni tudták volna. Főerősségem volt,

hogy élő alakokat csiholtam ki belőlük és lelket leheltem beléjük. Ez a lélek fogta meg a közönséget, amely már magától is szivesen kezdett járni a szinházba. A *pártolás* szó nem maradt el, de már a valódi ok az volt, hogy csiklandozta őket ezt vagy azt a darabot látni. Én magam nem is akartam mindjárt, drasztikusan elfelejttetni velük a *pártolás* érzetét. Mindegy volt, csak szeressenek szinházba járni. Előbb ez volt a fontos.

Szinházi láz volt Chicagoban. Valami huzta őket, hogy állandóan, minden előadáson ott legyenek. Az amerikai magyarság egyik sajátossága volt, hogy eddigelé egy-egy szenzáció ha egyszer-kétszer vonzotta őket, azután kihalt a kiváncsiság, mely vezette. Most nem szenzációra jöttek. Egy közvetlen, meleg szinházi est kellemes érzete hozta össze a chicagoiakat, akiknek szokásává vált összejönni a magyar szinházban. Valóságos törzsközönség alakult ki, akikre állandóan számithattam és akik már reklamálták, ha a következő előadás valami okból messzebbre esett.

Ezeken a tartalmas szinházi estéken volt valami, ami megható volt: az a rajongó, becéző szeretet, amellyel a magyarok egy-egy előadás után körülvették *Pádly Margitot*, primadonnájukat, akit már később maga a sajtó is csak *"Mi Margitunk"*-nak hivott. A *"Mi Margitunk"* viszont a chicagoiaké volt és az a megható ragaszkodás segitette Endreynét ebben a nehéz kulturmissziót teljesitő munkájában, amely bizony alapjában véve mégis csak egy nehéz feladat elé állitott mindnyájunkat.

Ebben a nehéz munkában sokszor, nagyon sokszor kemény, akaratos direktora, néha bizony tulsokat is dolgozó házastársa voltam a *"Mi Margitunk"*-nak, aki nehezen birta szilaj paripám mellett ezt a fene amerikai iramot. Irtó erős egyénisége nehezen törődött bele, hogy családi élete az amerikai *"speed"*-be fulladjon, szinészetére pedig féltékenyen vigyázott, hogy megmaradjon a müvészetében és egyéniségében rejlő nivónál. Az én legszigorubb és mindenekfölött legőszintébb elismerésem az, hogy *Pádly Margit* ma olyan erőssége a magyar szinjátszásnak, aki a nagyok között is az elsők közé foglalhat helyet és az én egyetlen igazi bünöm — ebben azután igazán lelkifurdalásaim vannak — hogy elhoztam

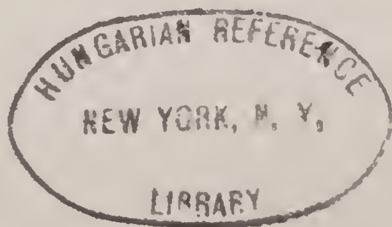
Magyarországról, ahol mindinkább szegényülő magyar szinészetünk egén az ő csillaga uj üstökösként ragyogna.

A *"Mi Margitunk"*-nak is küldetése volt. Az ő igaz müvészetének lelke ragyogta be az elfásult magyar lelkeket, akik valami megmagyarázhatatlan érzésből jöttek és jöttek. Könnyü volt nekem szinházat játszani ilyen primadonnával.

Kedves Margit asszony. Sok álmatlan éjszaka gondjai vezették utamat az amerikai-magyar szinházigazgatás labyrintusában, hol fel, hol le, hol jobbra, hol balra. Belénk is kapott a vihar, a letört árbócok a roncsok tetején alaposan fejbevágtak mindkettőnket. Megtanultam az életben fölényesen körülnézni, józanul itélni és ebben az itéletemben, amikor mindenki kivétel nélkül "rapportra" kerül elismerem, hogy méltóságával, büszke önmegtagadásával, józan meglátásaival az életben, hatalmas müvészetével, őserejü egyéniségével, mindenkori, megalkuvásnélküli nivójával a szinpadon méltón megállta a helyét dicsőségben, csapásban egyaránt.

SIKEREK

Második szezonunk döntő sikere végleg eldöntötte a *Chicagoi Népszinház* sorsát. Változatos müsor, állandó zsufolt házak. *"Az árendás zsidó"* — *"Piros bugyelláris"* — *"A vén gazember"* — *"Drótostót"* — *"Cigányszerelem"* — *"Zsidó honvéd"* — *"Debrecenbe kéne menni"* — *"Luxemburg grófja"* — *"Tul a nagy Kriványon"* — *"Szibill"* — *"Leányvásár"* — *"Nótás kapitány"* — *"Nebántsvirág"* — *"Faun"* — *"Hivatalnok urak"* gazdag repertoirja olyan szinházi közönséget nevelt, amilyenre még nem volt példa. Szintársulatom minden tagja valósággal müvésszé formálódott. Az énekes bonvivánt szerepeket az elegáns, gyönyörü hangu *Hatváry Károly* vállalta. A közönség nagyon szerette a kitünő Hatváryt, aki azonban operai tanulmányai miatt nem mindig állhatott rendelkezésre. Ilyenkor azután Bánóczy (Balla) Béla helyettesitette, akinek Luxemburg grófjában frenetikus sikere volt. A kitünő szereplők közül fel kell emlitenem: Szilágyi Lászlót, Szilágyi Gizellát, aki kabinetalakitást produkált a "Hivatalnok urak" anyós szerepében, Csányinét (valóságos nemzetes asszony figura), Budai Ilonkát gyönyörü hangjával, Györke Dénest (akiben annyi őstalentum volt, hogy elfért volna sok szinész-

ben), Ruhig Margitot (remek szubrette), Csajághy Károlyt, Bihari Lajost, akiből később elismert hivatásos szinész lett és a new yorki sajtó legnagyobb dicsérettel emlékezett meg egyes alakitásairól, Csorba Icát, Bágyi Károlyt (soha sem felejtem el alakitását a "Hivatalnok urak" egyik szerepében). Ez a lelkes csapat állt a hátam mögött, ez tette lehetővé az alapvető kulturmunkát, ezeknek a segitségével lendült olyan magasra a magyar szinészet később, amely külön korszakot jelez az amerikai magyar szinészet történetében.

Ekkor már több hivatásos szinész volt a társulatnál. A hivatásosak névsora: Pádly Margit, Kassai Rózsi, Ferenczy Irma, Tomory Adrienne, Varga Simi (aki akkor jött Európából), később Horváth Lajos és Vidák Mitzi, Zsadányi Aladár és Endrey Jenő.

Nem ment minden simán. Nehéz munka volt a szinészeket kordában tartani. Kassai Rózsi robbantó kisérletei nagyobb veszéllyel fenyegettek. Párosulva Varga Simivel és két new yorki szinésszel: R. Tóth József és Vincze Mihállyal, ismét ellentársulattal nehezitették meg munkámat. Akkor azonban én már szisztematikusan, nagyobb felkészültséggel dolgoztam. Szilágyit alkalmaztam titkárnak és vettem neki is, magamnak is automobilt, hogy egyugyanabban az időben kétfelé is dolgozhassunk. Ez a látszólag költséges adminisztráció tulajdonképpen hasznot hozott, mert egyrészt több előadást tarthattam, másrészt a környékbeli előadásokra autón szállithattam a társulatot, ami lényegesen olcsóbb volt.

Az ellentársulat két előadás után kiszenvedett és én messzehatóbb tervekkel foglalkozhattam. Éreztem, hogy a társulatot valahogyan stabilizálnom kellene, akikkel a közeli South Bend, Ind.-ba is, esetleg néha-néha Clevelandba is átmehessünk. Lassan, észrevétlen intrika indult, melynek szálai egészen a közönségig nyultak. A siker magában hordozta az irigység érzetét és itt-ott ellenséges csoportok támadtak. A motivum minden esetben más volt. Hiuság, sértődöttség, anyagi érdek, amelyek ellen részben akaratlanul, részben elkerülhetetlen üzleti érdekből vétettem.

Elővigyázatosnak kellett tehát lennem és minden eshetőségre gondolva a kerület szélesbitésére határoztam el magamat.

A VESZEDELMES FEJLŐDÉS

A társulat állandó fejlődése és szinészekkel való bővülése azzal a veszedelemmel járt, hogy a bizonyos mértékig teherbiró chicagoi magyarság nem birta eltartani a lassanként egészen elsőrendü erőkből álló szintársulatot. Ambicióm volt mindig jobbat és jobbat adni és valósággal önmagammal versenyeztem. Az Italian Hallból először a North Side Turner Hallba mentünk át, ahonnan gyakran az "Eight Street Theater" költségesebb előadásai követeltek nagyobb áldozatot. Egy-egy ilyen előadás után józanul láttam, hogy vagy nekem kell engednem a negyvennyolcból és visszafejlődve leépiteni, vagy pedig egyedül Chicagora támaszkodva kirántom magam alól a financiális talajt. Ambicióm, vágyaim, müvészi érzésem, ábrándjaim, igényeim, meggyőződésem, szóval egész lényem tiltakozott a leépités ellen. Visszafejlődjek? Pedig még hol tartok mindattól, amit szeretnék.

Mielőtt azonban a kerület nagyobbitására gondolhattam volna, megpróbáltam a harmadik szezont komolyabb financiális bázisra fektetni. Erre a legalkalmasabbnak a bérletrendszer látszott, amely az amerikai magyarság előtt annyira uj volt, hogy bizonytalan volt a siker.

Három hónapos éjjel-nappali munka azonban ezen a téren is csodát produkált. A harmadik szezonra a chicagoi magyarok között 800 bérletet sikerült eladni. A bérletek hat jegyet tartalmaztak, amelyeket kilenc előadás közül bármelyiken felhasználhattak. Igy tehát 4,800 jegy lett előre kifizetve, amely korlátlanul kezembe adta a helyzet megoldásának kulcsát.

Amennyire megnyugtató volt ez, annyira nyugtalanitott a mindinkább szaporodó ellenséges hangulat olyan oldalról, amely komolyabb veszedelmet jelentett. A kommunisták chicagoi csoportját találtam egyszerre magammal szemben egy nevetségesen csekély incidensből kifolyólag. Ugyanis egy alkalommal felkértek, hogy rendezzem le nekik az "Éjjeli menedékhely"-et, amire én szivesen vállalkoztam. Egészen uj ötlettel vezettem be az előadást. A darab mélységeinek érthetőbbé tételére felvonultattam az egyes alakokat élőkép gyanánt, maszkban, megvilágitva és mindegyikről külön elmagyaráztam, hogy ez vagy az mit játszik, mit ábrázol, mit akar

ezzel, vagy azzal az iró kifejezni. Szóval féluton eléje mentem a közönségnek, élvezhetőbbé tettem a darab egyhangu, sötét tónusát.

Ekkor történt, hogy az előadás előtt felkeresett egy ur, aki közölte velem, hogy a bevezető beszédet ő fogja tartani, mielőtt a függöny felmegy. Elvégre ez az előadás az ő előadásuk volt, nekem semmi kifogásom nem lehetett, mindössze csak udvariasan megkérdeztem, hogy miről fog beszélni, nehogy összeütközésbe kerüljön az én előjáték-féle improvizálásommal.

Mr. Klopfstein — igy hivták az illető urat — halálosan sértve érezte magát, hogy nemcsak hogy kikérdezem, de még cenzurázni is akarom a beszédjét. A baj azonban ott volt, hogy ezt a megsértődést én csak hónapokkal később tudtam meg, amikor már erősen éreztem a kommunista párt szisztematikus agitációját. Addig bizony hiába kutattam az ellenem irányuló agitáció okát. Mikor megtudtam, kerestem az alkalmat, hogy Klopfsteinnak tudomására adjam, hogy részemről nem volt egyéb ártatlan kérdésnél, hogy dehogy is volt célom cenzurázni a mondókáját, de már hiába volt minden erőlködés. A gyülölet sokkal jobban elharapódzott, semhogy azon akár maga Klopfstein is segiteni tudott volna.

A szisztematikus hadjárat minden eszközzel a szinház elbuktatására törekedett. Személyem ellen előbb titkos, majd nyilt agitáció folyt. Először pletyka alapon elhitették a magyarság között, hogy én keresztény-, Pádly Margit pedig zsidógyülölő. Igy egy csapásra megbolygatták a keresztényeket és a zsidókat is. Azután Horthy-ágensnek állitottak be, akit Magyarországról pénzelnek, hogy a fehér terror szellemének megfelelő szindarabok szinrehozatalával agitáljak a fehér kormánynak. Ha előadást rendeztem, röpiratokat osztogattak, amelyben Horthy-betyárnak, fehér terroristának neveztek. Igaz, a szinház mindig jobban és jobban ment, minél jobban agitáltak, annál teltebb házak előtt játszottunk. Egy alkalommal a függöny előtti konferánszban arra kértem a kommunistákat, hogy legyenek szivesek állandóan osztogassanak ilyen röpiratokat, mert ugy látszik, erre még azok is jönnek a szinházba, akiket rendes hirdetésekkel nem lehet elcsalni.

Bármilyen fölényesen is igyekeztem ellenségeimet kezelni,

elővigyázatosnak kellett lennem. Igyekeztem Clevelandba átrándulni néha, ahol egyenesen a kommunisták termében tartottam előadásaimat. Itt meg csakhamar rá kellett jönnöm, hogy ez is hiába. A clevelandi előadások bevételének felét, ötven százalékát a kommunista-párt magának követelte a terembér fejében. Hiába voltak zsufolt házaink, csak nehezen tudtam fedezni az oda- és visszautazás költségeit. Arra is rájöttem, hogy a "Nemzeti Terem"-be nem jár a polgári elem. Gondoltam, semleges helyre megyek játszani. Igy kibérelhetem a *"Metropolitan Theatre"*-t, amelyre azután a kommunisták városszerte ellen-agitációba fogtak. Igy most már a clevelandi kommunisták is ellenségeimmé váltak.

Ez kényszeritett arra, hogy lassan továbbfejlődésre gondoljak és előbb Pittsburghig, majd Buffaloig, később New Yorkig terjeszkedjek, amelyre azonban biztosabb financiális bázist kellett teremteni.

CHICAGOI VÉSZTÖRVÉNYSZÉK

Igy jutottam el ahhoz az omniózus vésztörvényszékhez, amelyet a chicagoi kommunista csoport vezetői tartottak fölöttem. Én magam azzal a bizodalommal jelentem meg, hogy sikerülni fog meggyőznöm az egész pártot arról, hogy az ok, amiért ezt a harcot folytatják, egyáltalában nem létezik. Minden erőlködésem azonban hasztalan volt. Kijelentették, hogy még kiméletlenebbül folytatják — végkimerülésig. Meg is nyugtattak, hogy a végkimerült nem lehet más, mint én. Kereken felszólitottak, hogy hagyjam el Chicagot, mielőtt éhen halok ott.

— Önök rosszabbak az annyira szidott fehér terroristáknál — mondottam nekik, mikor láttam kegyetlen konokságukat —, hiszen ha tehetnék, hát Önök most itt engem egész hidegvérrel a falhoz állitanának és kivégeznének. Önök beszélnek emberségről? Ezek után kijelentem itt a szemükbe, hogy ha lett volna is szándékomban eltávozni Chicagoból, hát most már azért sem megyek. Maradok.

Mikor otthagytam a vésztörvényszék gyülését, magamban keserüen konstatáltam, hogy a talaj meg van mérgezve.

Láttam, hogy amit én épitek, azt alulról aknákkal ássák alá. Süppedős talajon pazaroltam rettentő energiát kártyavár épitésére.

Mit tegyek?

Meneküljek szégyenszemre? Hová? Merre?

* *
*

Egy alkalommal a chicagoi "Ravenna Restaurant"-ban egy hangulatos társaságban felállt egy magyar ember és poharát rám emelve, lelkes beszédet tartott. E beszédben egyenesen kijelentette, hogy a gyönyörüen fejlődő és nagyszerü munkát végző Chicagoi Népszinházat részvénytársasági alapra kellene helyezni. Ez a szinház legyen a magyaroké. Minden magyar szivesen vesz a részvényeiből és akkor legalább tudja, hogy a saját szinházába megy mindenki. Hogy szavainak kellő sulya legyen, hozzátette, hogy ő hajlandó a részvénytőke 10%-át jegyezni.

Ez a magyar ember Greenberger Adolf volt, aki tekintélyes állást foglalt el a chicagoi City Hall-ban.

Én Greenberger Adolf szavait komolyan vettem és huszonnégy órai gondolkodás után elhatároztam, hogy engedek felszólitásának és a szinházat részvénytársasági alapra fektetem. Másnap mindjárt az előadásunkon a függöny előtt bejelentettem a közönségnek az uj tervet, amelyet viharos tapssal fogadtak. Boldog voltam és sejtelmem sem volt arról, hogy ezzel a szinház sorsa a magaméval együtt meg volt pecsételve.

Ez volt életem tizedik csapása.

———— . ————

Magyar átok

VÁGYAIMNAK sólyomszárnya támadt. Ha már egyszer nyilvánosságra hoztam a dolgot, semmi sem tartott vissza a keresztülviteltől. Pedig akadály az bőven volt. Az első mindjárt az, hogy Greenberger egyetlen részvényt sem vásárolt.

Az előadást követő nap reggelén megható dolog történt. Felhivott egy női hang telefonon, álomból ébresztett fel. Álomból az álomba.

— Halló, ki beszél? Endrey?

— Igen.

— Itt Mrs. Terebessy. Kérem, Ön nem ismer. A férjem és én eddig minden előadásán ott voltunk. Tegnap is. Nagyon helyeseljük az Ön tervét a részvénytársaságra vonatkozólag. Látjuk, hogy Önök milyen nagy müvészek és milyen komoly munkát végeznek és elhatároztuk, hogy mi is adunk pénzt. Elég 500 dollár?

— Te . . . tessék?

— Adunk többet is, ha kell.

— Nem, nem. Elég.

— Mikor akarja a pénzt? Ma, vagy holnap?

— Kérem, izé . . . hová kell menni érte?

— Sohase fáradjon Endrey ur, odavisszük mi. Van kocsink, hát hamar ott vagyunk.

Ez igy történt szóról-szóra. Délben tizenkét órakor beállitott Mr. és Mrs. Terebessy és az asztalra letettek 500 dollárt, mint az első részvényt jegyzők.

Amit Terebessyék az 500 dollár mellé mondtak, az lassan elektromos árammal telitett meg. "Nem azért adjuk ezt a pénzt, hogy keressünk, vagy nyerészkedjünk rajta, hanem lelkesedésből. Nagyrabecsüljük az Önök kulturmunkáját,

annyira megszoktuk már ezeket a rendszeres előadásokat, hogy nélkülöznénk, ha nem lennének. Dolgozzanak csak tovább, meglátják nagy emberek lesznek...

...furcsa ez az élet. Ahogy végigfutok a mult emlékein. Néhány hónappal később Terebessyék a részvényeiket nekünk akarták ajándékozni. Nem fogadtuk el...

...ismét néhány hónappal később a Chicagoi Népszinház Rt. 10% osztalékot és 7% kamatot fizetett a részvényeseknek, tehát 17% jövedelmet hajtott.

...még néhány hónappal később, mikor dübörögve, mindent elsöprő siker mellett, üstökösként repült fel az amerikai magyar szinjátszás zenitjére a Chicagoi Népszinház első 49 tagu társulata, kilenc Európából hozatott szinésszel az élén, akkor a következő levelet intézte hozzám Terebessyné:

"Drága jó Endrey Ur!

— — — Igazgató Uram, fel a fejjel, ne csüggedjen, nem árthat önnek senki, sem müvészeinek. Mi mindig nagyra becsültük az ön értékes voltát. Ami a részvényeket illeti, Igazgató Ur, gondolja, kicserélném a "General Motors" részvényeivel? Dehogy is. Hát gondolja, hogy a "General Motors" fizet 17%-ot? Büszke vagyok, hogy 70 részvényem van a Chicagoi Népszinháztól.

Még egyet, Endrey Uram: emlékszik kedves neje az álomnak hitt telefonhivásomra?... Emlékeznek jóslásomra, ami a hires Pádly Margitnak örömöt és reményt nyujtott? És ime, letiporva minden veszélyt, ellenséget, öné a pálma. Szivélyes üdvözlettel:

Mrs. Terebessy."

...ujra néhány hónap és legnagyobb gondjaim közepette new yorki irodámba beállit Terebessy ur. A nagy gazdasági vihar után, mikor a new yorki tőzsdén a világ háromnegyed része tönkrement. Terebessyék is. Mi is. Visszakérik az 500 dollárt. Honnan? Legalább kölcsönt. Utolsómat odaadtam... utolsó 50 dolláromat...

...pár hónappal később, mikor a chicagoi részvényesekkel közgyülést akarok tartani, egy levélben kérem Terebessyt, aki elnöke volt a Chicagoi Népszinház Részvénytársaságnak, hogy hivja össze a részvényeseket, válaszul a következőket kapom:

"— — — Ön nem érdemli meg, aki becsapta az egész magyarságot, hogy egyetlen lépést is tegyünk önért... nem akarunk önről tudni... ellopta a pénzünket... nem hivunk össze gyülést... nem is állunk szóba önnel, amig minden centet vissza nem fizet..."

...furcsa ez az élet.

DIPLOMÁCIAI TÉVEDÉS

Menni akartam Chicagoból. Több ok kényszeritett arra, hogy terjeszkedjek. Müvészi ambicióim mellett lassan éreztem az egyre szaporodó ellenségeket. Sok barátja volt a szinháznak, de már majd ugyanannyi ellensége. A kommunistákon kivül most már egyes magáncsoportok is ellenagitációt fejtettek ki. A szereplők közül először a Györke-familia vált halálos ellenséggé. A részvénytársaság puszta hirére hihetetlen gázsi-igényeket támasztottak. Később Szilágyiék is kiváltak a társulat kötelékéből. Ilyenkor azután a közönség lelkes "pártoló" tömege is megcsappant a szereplők baráti körével. Mert a "pártolás" baráti alapon nyugodott, vagy jobban mondva nyugtalankodott. A közönség a szintársulat minden legapróbb belügyeibe ugyszólván beleavatkozott és mindenre kiváncsi volt, mindent tudni akart.

A Chicagoi Önképző és Dalkör Danzinger elnök vezetésével háborut hirdetett — mindhalálig. Az ok?... Egy alkalommal az egyletnek lerendeztem *"Az obsitos"*-t, amelyért cserébe *West Pullman*-on lejátszották a Chicagoi Népszinháznak a darabot. Erre azért volt szükségem, mert hirtelen betegség miatt a hirdetett *"Árendás zsidó"*-t nem játszhattuk. A plakátokon ugy hirdettem, hogy a Chicagoi Népszinház előadásán az Önképző és Dalkör vendégszerepel. Danzinger elnök hallatlan sértést látott ebben; hogy miért, máig sem tudom megérteni. Ettől a perctől fogva Chicago legnagyobb kulturegylete testületileg elfordult a szinháztól.

Azért tartom rendkivüli fontosságunak elmondani az évekig tartó harc egyes érdekesebb fázisait, mert ebből tisztán látható, hogy az amerikai magyarság egyik orvosolhatatlan betegsége a *hiusá*g, amely a legkisebb véletlenekből olyan ellenséges tábort teremtett idővel az egész fronton, hogy később

szinte emberfölötti energiát, valóságos diplomáciai zsenialitást követelt, hogy ideig-óráig parirozni lehessen.

Ugy látszik, nem vagyok jó diplomata, mert nem birtam tovább tiz esztendőnél. Igaz, ekkor is nem egészen rajtam mult, hogy letettem a fegyvert. *Világos*-nál hamarébb letettem volna, de vak sötétben botorkáltam. Aztán még ugy sem jártam, mint német kollégám, Hindenburg, aki bukása után lett a legnagyobb. Errefelé egy bukott szinigazgató a kutyának sem kell. A szinigazgató viszont minden kutyával kell, hogy szóbaálljon.

Egy egész véletlen baleset történt még velem, amit legnagyobb diplomáciai baklövésemnek nevezek. 1927 junius 18-án gyönyörü bankettet rendezett nekem a chicagoi magyarság, abból az alkalomból, hogy egy magam által irt darab került szinre — őszinte sikerrel.

A *"Ki a fiam papája?"* érdekes körülmények között született. Mikor a Göre-társulat széjjelrobbanása után vissza akartam térni Magyarországra, Schubert Danin kivül még egy véletlen közrejátszott, hogy megváltoztattam elhatározásomat.

Ezt a véletlent *Yartin Pál*-nak hivták. Foglalkozására nézve szinházi karmester a Broadwayn.

A Second Avenue-i hires Royal kávéházban ismerkedtem meg Yartinnal. Beszélgetés közben megemlitettem, hogy van egy operettem: *"India rózsája"* — amolyan Jacobi-stilusu, mi a véleménye, lehetne valamit vele csinálni a Broadwayn?

— Keressen fel holnap az irodámban — szólt Yartin —, hozza magával a darabot.

Yartin Pál akkor *George Choos* magyar származásu, hires producer *"Battling Butler"* cimü musical comedy-jét dirigálta hatalmas sikerrel.

Másnap Yartin a darabot végigolvasta:

— A darab kitünő, de nem ideváló. Egészen európai izü. Látszik, hogy a szerzője kitünően érti a szinházat. Mióta van Ön Amerikában?

— Egy éve.

— Nem csoda. Itt van Önnek két jegy ma estére, nézze meg a mi darabunkat és figyelje meg jól, mi kell nekünk. Könnyed, mulatságos, szellemes — ezt akarja az amerikai,

Este megnéztem a nagyszerü zenés-vigjáték-operettet. Csak ez kell? — gondoltam. — Ezt én is tudom.

Mondott még valamit ez a Yartin Pál, ami nagyon a fejemben maradt.

— Maradjon itt Amerikában, tanuljon meg angolul és ha tud, keressen fel, azonnal beteszem magát a George Choos társulatába... segédrendezőnek... alulról kezdeni... ha tud, a legnagyobb lehet... karriért csinálhat...

Két hét alatt megirtam a *"Ki a fiam papája?"* bohózatot, amelyet azonnal el is vittem Yartinnak. ő éppen délutáni előadást dirigált. órával a kezében hallgatta, minden öt-tiz percben ledirigált egy számot, aztán jött megint.... hallgatott és ment.

A végén csak ennyit mondott:

— Ez kell nekünk. Maga szerencsés ember. Choos tud magyarul. Holnap vasárnap, legyen otthon és pont két órakor hivja fel telefonon. ő már tudni fog mindenről. Azt akarom, hogy maga olvassa fel neki személyesen... ehhez maga is ragaszkodjon.

Ami azután történt, az tisztára a sors szeszélyes játéka volt, én magam csak később tudtam meg. Choos ugyanis egész délelőtt nem volt otthon — golfozott. Abban a pillanatban lépett be, mikor én hivtam. Igy persze Yartinnak nem volt módjában még vele beszélni. Én tehát tudtom nélkül megelőztem a szükséges előlépéseket, amiről persze fogalmam sem volt.

— Mi tetszik? — kérdi Choos.

— Itt Mr. Endrey —

— Yes.

— Én irtam kérem azt a darabot és Mr. Yartin mondotta, hogy hivjam Önt fel.

— Tessék felküldeni az irodámba.

— No, Mr. Choos, én szeretném felolvasni.

— Nekem ahhoz nincs türelmem, én magam szeretem azt olvasni.

— Nem lehet, nincs legépelve.

— Tessék legépeltetni.

— De ezt kérem én szeretném felolvasni.

— Sajnálom, én magam olvasom a darabokat.

— Én is sajnálom, de ehhez ragaszkodom, hogy én olvassam fel.

Nekem csak az járt a fejemben, hogy Yartin azt mondotta, ezt én olvassam. Mit tudtam én, hogy Choosnak még halvány fogalma sem volt az egészről? Buta greenhorn fejemmel persze azt vártam, hogy másnap halálra keresnek majd, hogy az istenért, csak jöjjek, vigyem a darabot.

Évek mulva Chicagoban találkoztam Yartinnal, Alex Schwartz hires magyar vendéglőjében. Ahogy meglát, megáll, rámnéz, megcsóválja a fejét és csak ennyit szól:

— őrült! Azóta már Rolls-Royce-on járhatna.

Nekem pedig akkor csak egy egyszerü Studebakerem volt.

* * *

De nagyon elkalandoztam. Hogy visszatérjek, hát ezt a darabot kipróbáltam magyar szinpadon és fenemód bevált. Annyit még nem igen nevettek egy darab keretén belül. Egyszóval hát mint szerzőt, meg ráadásul — a szezon vége lévén — hát mint szinigazgatót és miegymást egy diszes bankett keretében ünnepeltek a derék chicagoiak.

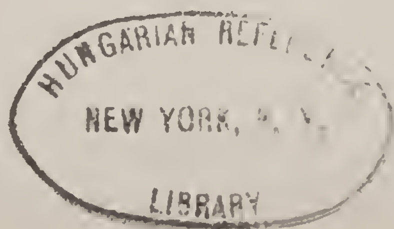
Megható beszédek sora után én is beszéltem — őszintén meghatva. A gyönyörü szép ezüst plakett nagyon a szivemre ment. Zavarban voltam és mindenkinek köszöngettem és hálálkodtam, csak éppen a *"Magyar Tribune"*-t, a chicagoi magyar sajtót felejtettem el. De azt aztán nagyon. Egy kukkot sem szóltam róluk, pedig ők rendezték az egészet, nem is szólva arról, hogy a szinház lelkes támogatásával elmentek a legszélső határig.

Krach. Meg is lett a bajom. Eggyel több lett a csendes, hallgatag — haragos. Mind között ezt sajnáltam a legjobban, igaz, ebben is ártatlan voltam, akár a többiben is. A hibát azonban elkövettem és az helyrehozhatatlan volt.

NE SZÓLJ SZÁM . . .

Mindehhez azonban még kellett valami, ami betetőzze az eseményeket. Györkééк, Ruhigék, a kommunisták és az Önképző Egylet ágyudörgése közben csodálatosképpen jól ment a szinház. Ezt az előre eladott bérleteknek tulajdonitot-

EMLÉKÜL
ENDREY JENÖNEK
A
"KI. A. FIAM. PAPÁJA."
SZERZÖJÉNEK
A-CHICAGOI-MAGYAR NÉPSZINHÁZ
PÁRTOLÓ KÖZÖNSÉGTÖL
CHICAGO, ILL.
1927. JUNIUS 18.

tam. A jó szinházmenetel azonban nem jelentett financiális eredményt, mert nagyobb társulatot tartottam, drágább szinházban játszottunk, költségesebb kiállitással. Az előadások nivója emelkedett. Azonkivül hat jegyet adtam öt jegynek az áráért. A környéki városok nem igen voltak hozzászokva a sürü előadásokhoz. East Chicago és Hammond magyarsága szivesen járt a szinházba, de nem győzte anyagilag. Egyikmásik gyár letette munkásait, a magyarok munka nélkül maradtak. Ha valamelyik család vágyott a szinház után, hitelbe is adtam a bérletet. Jó pénz, majd megadják.

Hammondon egymagában 700 dollárom veszett oda. Ezen a vidéken a gyárak hosszu időre álltak lecsukva . . . miből fizessen a szegény magyar? . . . de az előadásokat lejátszottuk . . . a költségek meg voltak.

Pénz kellett.

A részvénytársaság eszméje tehát kivánatosnak látszott. Igaz, ha Greenberger nem szól, soha sem csinálom, de most már benne voltam. Fogalmam sem volt, milyen nehéz munkához fogtam.

Izelitőül elmondom a következő epizódot, amelyet azóta is nevetve mesélek el nagy ritkán, mint a legszomorubb példáját az én "kulturmunkám"-nak.

Egy este ugy tiz óra tájban beállitok Tóth B. János derék honfitárshoz, aki éppen jó erősen bepálinkázott.

— Isten hozta Endrey ur minálunk. Mi szél hozta errefelé?

— Én kérem a szinházi részvényekkel járok most mindenfelé.

— No abból én is veszek. Igyon egy kis pálinkát.

— Köszönöm, Mr. Tóth, de kocsit hajtok, aztán soha sem iszom.

— De ezt csak nem utasitja vissza?

— Ne haragudjon, de nem kérek.

— Hát hogy is van az a részvény, tessék csak elmagyarázni.

Megmagyaráztam.

— Hát igyon egy pohárkával, Endrey ur.

— Nem. Köszönöm.

— Hát a Berák Pál, az mennyi részvényt vett?

— Hármat, harminc dollárért.

— Hát az nem szégyenli magát hármat venni, mikor anynyit szaval, hogy mindenki pártolja a kulturát? Meg az ujságba is folyton azt irja. Hát akkor én is csak hármat veszek.

— Az is elég, Tóth ur.

— De előbb igyon velem. Addig nem veszek egyet sem.

— Nem birok. Nem szeretem.

— Tudja mit, ahány pohárral lehajt, annyit veszek.

Ez előtt a sulyos érv előtt már én is meghajoltam. Behunytam a szemem és hatot egymásután legyürtem. Alá is irt hatot. Az hatvan dollár.

— Szabad a pénzt?

— Gyüjjön Endrey ur elsején.

Elsején pontosan ott voltam. Tóth János a következőkkel fogad:

— Jaj, kérem, a feleségem nagyon megszidott, hogy minek nekem abból a részvényből annyi. Elég lesz három is.

— Rendben van, Mr. Tóth. Az harminc dollár.

— Tessék jönni tizenötödikén, akkor megfizetek.

Ismét pontos voltam. Ezuttal Tóth János a következőket mondja:

— Jaj, kérem, a viz egészen elöntötte a pincénket, nagy a kár, most nem tudok annyi részvényt venni, de azért egyet átveszek.

— Rendben van, Mr. Tóth, az tiz dollár.

— Tessék jönni elsején.

Mikor elsején beállitottam, Tóth ur tudtomra adta, hogy nem vesz át egyet sem.

Voilá!

* * *

Kereken, minden kertelés nélkül kijelentem és elvégre illik, hogy a nagy nyilvánosság tudomást szerezzen róla, hogy a részvénytársaság, amely Chicagoban 1928. március hó 15-én megalakult, olyan részvénytársaság volt, ahol a részvénytőke *hetvenöt százaléka nem volt egyáltalában befizetve.*

Nincs a világon az a gondolkodó ember, aki ezek után mindazért, ami történt, elitélni merjen. Nincs a világon az a biróság, amelyik fel ne mentene azért, hogy egy alaptőke nélküli részvénytársaság élén alkottam a legnagyobbat, a legszebbet, produkáltam Amerikában soha nem látott, tökéletes magyar előadásokat, hadakozva ezernyi ellenséges intrikával, ármányos összeesküvéssel, amelynek csápjai a börtönajtóig vezettek és akikkel élet-halál harcot kellett vivnom.

A biróságnál azonban csak bizonyitékokkal lehet igazságot nyerni. Én most, hogy ezt a könyvet utrabocsájtom, az egész müvelt világhoz fordulok itéletért és elégtételért. Rengeteg adatom van még hátra. Az első az, hogy a Chicagoi Népszinház Részvénytársaság chicagoi részvényeseinek névsorát ime közreadom, megjelölvén mindegyik név mellé, hogy az illető mennyi részvényt vásárolt, mennyit fizetett és *mennyit nem fizetett.*

	Jegyzett	Fizetett	Nem fizetett
Terebessy Lajos	$500	$500	$—
Feuerzeig I.	500	100	400
Reichl Róza	500	500	—
Mihályi Gyula	500	100	400
Buckó György	100	30	70
Galo János	100	—	100
Warga János	200	200	—
Farkas György	100	100	—
Arthur De Mico	100	—	100
Löwy Sándor	100	—	100
Niessel Konrád	50	—	50
Fehér Orbán	30	—	30
Varga Simon	50	—	50
Horváth Lajos	30	—	30
Ferenczy Irma	30	—	30
Greenberger Adolf	100	—	100
Rothstein Vilmos	60	—	60
Kálnay Bertalan	30	—	30
Hatváry Károly	100	—	100
Small Albert	100	100	—
Kaufmann Manó	200	200	—
Harry Davis	30	—	30
Unterberger Adolf	30	30	—
Szilágyi László	30	30	—
Dr. Lidge Ernőné	50	30	20
Kaufmann Alex	200	—	200
Stibly Lajos	$ 30	$ 30	$—
Kováts József	100	—	100
Petrovits Jenő	100	100	—
Fodor J. W.	60	—	60
Goldstein Al.	60	—	60
Berger Elmer	30	—	30
Philip Jenő	30	—	30
Freemen Rose	30	—	30
Bary Imre	30	—	30
Kovács Károly	30	—	30
Izsák Ignác	30	30	—
Kohn Fanny	30	—	30
Wagenholz Anna	100	—	100
Mayer József	30	—	30
Kovács Al.	100	50	50
Brown Harry	30	—	30
Klor Harry	30	—	30
Györke Dénes	100	100	—
Soós Pál	60	—	60
B. Soós Irén	30	—	30
Sütő H.	100	100	—
Báthory Kálmán	30	30	—
Koll Jenő	30	30	—
Klein Jakab	60	—	60
Chulay István	100	—	100
Gruber Erma	30	30	—

	Jegyzett	Fizetett	Nem fizetett
Ruhig Béla	$ 30	$ —	$ 30
Welkovitz Ned.	30	—	30
Berger Sándor	100	—	100
Wallerstein Malvin	30	—	30
Berger Olga	30	—	30
Pollack Irén	30	—	30
Fábián Salamon	30	—	30
Chányi Mártonné	50	50	—
Katz S.	30	—	30
Rothstein D.	30	30	—
Krassanszky G.	30	30	—
Small Vince	100	100	—
Ladányi S.-né	300	300	—
Miller N. M.	30	30	—
Berák Pál	30	30	—
Schlesinger A.	100	100	—
Limmel Ferenc	200	—	200
Bellon Henry	100	100	—
Erdey Lajos	30	30	—
Mezey Irén	30	—	30
Kováts József	100	—	100
Adorján Endre	30	—	30
Kaszab József	100	100	—
Németh József	30	—	30
Pollyak Vilmos	30	30	—
László L. A.	30	—	30
Nathanson M.	30	30	—
Rotty György	50	—	50
Dombováry B. J.	50	—	50
Györke Vilmos	200	200	—
Rimán István	30	—	30
Benko Ferenc	30	30	—
Serényi Mary	60	—	60
Tanner Bálint	10	10	—
Popovics György	200	200	—
Gasperik István	100	100	—

	Jegyzett	Fizetett	Nem fizetett
Fisch Lajos	$ 30	$ —	$ 30
Lichtman Emil	30	—	30
Friedman Maurice	30	—	30
László Bálint	30	30	—
Fuhr Julia	30	30	—
Tulipán Miklós	30	—	30
Tóth B. János	60	—	60
Steinberg Martin	660	—	660
Czinner János	100	100	—
Konrad Jakab	30	30	—
Tóth Kálmán	10	10	—
Tonecker Marie	30	—	30
Krassanszky István	60	60	—
Kocsis József	100	—	100
Szabó Lena	30	—	30
Ausmann Etel	30	30	—
Kozora Mihály	60	—	60
Stromp Albertné	60	60	—
Pfundstein Käte	100	100	—
Barnak József	100	—	100
Puhalak József	100	—	100
Dojcsák János	10	10	—
Mackert Ferenc	10	10	—
Schneider Ádám	30	—	30
Serany Al.	60	—	60
Kriston J.	10	10	—
Wolfe József	60	—	60
Weiss Jacob	30	—	30
Fejes András	100	—	100
Nagy Sándor	60	60	—
Kaufmann Béla	30	30	—
Pintér László	30	30	—
Mager Theresa	30	30	—
Simko	200	200	—
Szántay	100	100	—
Endrey Jenő	9815	—	—

(A State of Illinois 32,785. szám alatt kiadott engedélyében az általam természetben a részvénytársaságnak átszolgáltatott anyag, ruhatár, diszletek, kellékek, háromszáznegyvenkét szindarabból álló könyvtár, szerződések, üzleti névérték (good will), automobilok ellenértéke fejében 1898 darab részvényt engedélyezett, $9,815.— névértékben.)

A 20,000 dollár névértékü alaptőkéből tehát a chicagoi

magyarság lejegyzett $10,100-at, amiből azonban csak $4,850.— készpénz lett befizetve, *$15,065.— soha a részvénytársaság pénztárába nem folyt be.* Az állami engedély szerint a részvények számánál fogva a majoritás az én kezemben volt, ez üzleti értelemben annyit jelent, hogy minden tekintetben a többséget én jelentettem, vagyis végeredményben az én határozatom volt a döntő.

LETARTÓZTATÁSBAN

Ha valaha is álmodni mertem volna, hogy a jegyzett részvények az utolsó centig nem lesznek befizetve, soha nem fogtam volna ehhez a hálátlan dologhoz, amely a legjobb alkalmat szolgáltatta az irigyeknek és ellenségeknek a hazug és kitalált mende-mondák és pletykák terjesztésére. Észrevétlenül elterjedt a hir, hogy én csak beszedem a sok pénzt és elszököm majd vele Európába. Közben nekem emberfölötti gondjaim voltak egyrészt a "kollektálással", másrészt a következő szezon előkészitésével, amelyre már kihozattam Magyarországból Rohonczy Mihályt. Tervem szerint egy 22, később 28 tagu társulatot szerveztem, vásároltam egy autobuszt, mert egy nagyobb társulat utazásának kérdését csak ezen a módon láttam megoldhatónak. Vasuton lehetetlen lett volna. Előlegeket kellett küldenem végig az egész országban szinházakra, hirdetésekre.

Közben persze minden időmet a pénzbeszedés vette igénybe, amely a legnehezebb munka volt. Még azok is, akik megtartották igéretüket és aláirásukat, azoknak is 90%-a kisebb részletekben fizetett, ugy, hogy a befizetett tőkét egy összegben *soha kezeimhez nem kaptam.* Olyan összeg, amelylyel operálhattam volna, egyáltalában nem állott rendelkezésre. Hogy el ne mulasszam az egyre közeledő szezónt, kénytelen voltam kölcsönpénzekkel finanszirozni Rohonczy hajójegyét és az autobusz vételárát.

Ellenségeim közben ezer akadályt görditettek utamba. Nem volt elég, hogy napi husz órai idegkimeritő munkával valóságos pénzügyi akrobata mutatvány müveleteket kellett végeznem, emellett a kellemetlenkedések kezdtek komolyabb formát ölteni. Györke Dénesné feljelentésére az ügyészség két detektivje jelent meg nálam idézéssel. Györkéné a chi-

cagoi városházán, mint a politikai választások magyar vezetője, meglehetős jó összeköttetésekkel birt. Az ügyész nem nagyon szivélyesen beszélt velem. Törvénybe ütközőnek tartották a részvényárusitást és csak többszöri erős követelésemre volt hajlandó ügyvédemet, *Mr. N. Nathansont* telefonon felhivni, aki azonnal felvilágositotta, hogy erre nekem államilag engedélyezett "license"-em van és hogy semmiféle szabálytalanság nem történt. Természetesen nem tehettek egyebet, mint azonnal szabadon engedtek. Meg kell állapitanom, hogy ha csak a legkisebb okot is szolgáltattam volna, Györkénének sikerült volna egészen komoly kellemetlenségeket okozni. Minden haragjának az volt az oka, hogy nem vettem igénybe tovább öt tagu családjának szolgálatait, amelyért naponta 25 dollárt kellett volna fizetnem.

Tulságosan lelkemre vettem ezeket és az ezekhez hasonló kellemetlenségeket, amelyekből immár bőven volt részem. Elhatároztam, hogy székhelyemet átteszem New Yorkba és onnan igazgatom a szinházat. Naivul akkor még azt hittem, hogy ezek a beteges jelenségek csak helyi jellegüek. Könnyebb lett volna ugyan Clevelandból kormányozni az állandó utazást, de az ottani talaj nem látszott megfelelőnek a nyugodt, békés müködésre egyrészt a clevelandi kommunisták miatt, másrészt a "*Szabadság*" napilap miatt, melynek akkori főszerkesztője, *Fonyó Aladár* és egyik munkatársa, *Pólya László* előttem jóideig érthetetlen okból eleinte hidegen, majd nyiltan is ellenségesen viselkedtek a Chicagoi Népszinházzal szemben.

CLEVELANDI INTRIKÁK

Pólya Lászlóval még Pittsburghban ismerkedtem meg. Éles eszü, jó meglátásu, rendkivül intelligens zsurnaliszta. Egyetlen komoly hibája betegesen érzékeny hiusága. Nekem például azért vált halálos ellenségemmé, mert megismerkedésünk alkalmával nem tudtam kicsoda. Ettől a pillanattól kezdve éktelen támadások pergőtüzét ontotta rám és később, mikor a "Szabadság" szerkesztőségének tagja lett, bosszut is állt alaposan.

Fonyó Aladárt egyéniségében rejlő, természetéből fakadó érzések vezették, mikor minden előzékenységet megtagadott velünk szemben. Először apró támadások jelentek meg sze-

mélyem ellen. Mikor mindent elsöprő sikerrel robogtunk végig az országon, Cherna Endre ezredes, a "Szabadság" kiadó-tulajdonosa előttem diktált le egy elismerő levelet, amelyet saját maga irt alá és amelyben az amerikai magyar szinészet "*Napoleon*"-jának nevezett engem és amely levélnek a lap első oldalán kellett volna megjelenni.

A cikk soha nem jelent meg. Fonyó Aladár főszerkesztő lebeszélte a könnyen befolyásolható Cherna ezredest. Nem ez volt az első és utolsó cselekedete a szinház érdekében. Volt idő, mikor a közhangulat magával sodorta és vezércikk jelent meg rólam (akkor végig az egész ország sajtója vezércikkekben dicsőitette érdemeimet), később mégis csak Fonyó Aladár mérte az egyik halálos csapást a magyar szinészetre.

Hogy miért?

Erre majd később visszatérek.

Szóval az első támadást akkor kaptam, mikor Chicagoban az "Eight Street Theater"-ben Edward Knoblauch "*Faun*"-ját hoztam szinre parádés előadásban.

A "Szabadság" ez alkalommal sütötte el az első komolyabb ágyulövegét. Erősen megkritizálta az irodalom ellen elkövetett merényletemet, amiért a darab ciméhez odabigygyesztettem: "*Állat az emberben*".

A támadás alkalmas volt, hogy a magyarság egy része lebecsülje komoly törekvéseimet, amelyekért olyan áldozatot is hoztam, hogy hirdetéseimben teljesen ingyen jegyet igértem azoknak, akik mindenáron látni akarják ezt a remek darabot és nincs módjuk szinházba jönni.

Jónak láttam védekezni a támadás ellen és ezért a "Magyar Tribune" hasábjain a következő "Nyilt levél"-ben válaszoltam a "Szabadság"-nak:

"— — — — — *ha a cikk csak a személyemet bántaná, arra semmiesetre sem reagálnék, de bántja öt esztendős munkámat, bántja a hallatlan erőfeszitéssel felépitett chicagoi kulturvárat és bántja a közönséget.*

Többször csodálkoztam már azon, hogy a chicagoi "Magyar Tribune"-n kivül egyetlen amerikai magyar ujság sem foglalkozik azzal, hogy itt Chicagoban, a végvárakon, milyen serény munka folyik a magyar kultura szolgálatában. Igaz, magamban mindjárt megtaláltam a mentséget is.

Istenem! Hisz Chicago olyan messze van Clevelandtól és New Yorktól, talán nem is tudnak róla. Most azonban megdöbbenve látom, hogy dehogy is nem tudnak — ha akarnak. De mikor dicsérni kellene, akkor hallgatnak az urak...

...a cikk többek között azt mondja, hogy be lett csapva a chicagoi magyarság, mert a darab eredeti cime nem 'Állat az emberben", hanem: "Faun". Meg is magyarázza egyuttal, hogy a faun az nem egy ember, hát hogy lehet benne állat.

Hát uraim, aki ezt a cikket irta, az egész biztosan nem is ismeri a darabot. Persze, hogy a faun nem ember, de akik körülötte forognak, azok emberek és a faun nem azt mondja-e a harmadik felvonásban, hogy: 'Ti nagyobb állatok vagytok, mint mi, mert ti megtagadjátok az ösztöneiteket, bemocskoljátok a véreteket." Hát a cim erre vonatkozott, hogy a faun undorodva vesz tudomást arról, hogy az emberek milyen állatok és vágyik vissza ebből a társas csordából testvérei közé, a szabad természetbe.

Edward Knoblauch, a 'Faun' irója, nem tartozik a halhatatlanok közé, akiknek munkájához hozzányulni kegyeletsértés. Nem örökbecsü mü ez és ha az is lenne, még klasszikusokkal is megtörténhet, hogy a szükséghez képest átdolgozzák, összevonják, a felesleges részeket kihagyják, hogy a mai kornak megfeleljen. Emellett a mai szinigazgatók egyik legfőbb gondja a darabok cimének megválasztása. Mert az első cél: behozni a közönséget; a második: ugyanazt a közönséget kielégiteni.

Nekünk amerikai magyar szinigazgatóknak a közönség szinházba-csalása nagyobb gond, mint bárhol a világon. Számolni kell a közönség különböző rétegeinek különböző fajsulyával, számolnunk kell egy bizonyos tömeggel, amelyet nekünk kell megtanitani szinházbajárni; számolnunk kell azzal, hogy közönségünk 50%-a egyáltalában nem tudja, hogy mi a faun. Ha tehát én be tudom csalni a szinházba azzal a cimmel, hogy "Állat az emberben" és ott előadom a "Faun"-t, ugy, ahogy azt a szerző megirta és a közönség a legnagyobb elragadtatással hagyja el a szinházat, akkor milyen joggal merészeli a cikkiró azt irni, hogy itt csalás történt?

A cikk felhozza a nemrégen történt másik hasonló esetet,

mikor Beregi Oszkár játszotta a "Kisértetek"-et "Apa vétke" cimmel.

Miért nem támadta meg a "Szabadság" akkor Beregit? Sajnos, itt Amerikában minden: business. A magyar lapok minden lépését a profit kérdése irányitja. Beregi Oszkár hirdetett a "Szabadság"-ban, őt nem lehetett bántani. Én nem. Engem lehet.

A "Szabadság"-ról, erről a komoly lapról, nem akarom ezt hinni. Ha nem tudnak az urak dicsérni ott, ahol annak helye van, ne bántsanak ott, ahol annak nincs helye. És különösen ne bántsuk azt, akit dicsérni kell. Ha nem tudnak segiteni épiteni, ne romboljanak. A nyomtatott betü hatalmas fegyver, bünt követ el, aki használja és nem tud élni vele. Valahányszor ilyen eset előfordul, ugy vagyok vele, mint a Faun, mikor rájön arra, hogy az emberek mind csak egyetlen bálványnak hódolnak és meghajolnak az igazi isten, a pénz előtt. Mit is mond akkor a Faun: Érzem, hogy támad undorodás a gyomromban, mintha mérgezett mezőn legeltem volna. Ki innen, ki innen a friss levegőre."

* * *

Az egyetlen komoly támaszom a "Magyar Tribune" volt. *S. Sándor*, a tulajdonos és *Benedek Márton*, a lap munkatársa, lelkes támogatóim voltak. *Dr. Löwinger Ernő* és *Izsák Ignác* mérnök voltak a lap politikai- és vezércikk irói. Gyönyörü vezércikkekben méltatták sok éves munkámat.

Ez a szivélyes viszony — mint emlitettem — a bankettemen elkövetett hiba miatt egy kissé megrendült. Egy ideig nem kaptam a megszokott publicitást, amelynek pótlására egy kis lapocskát adtam ki *"Magyar Élet"* cimmel. Most, hogy országos körutra készültem az első 22 tagu társulattal, nem foglalkozhattam a lap szerkesztésével és kiadásával tovább. Akkoriban járt Chicagoban *Drózdy Győző,* aki Cherna Endre ezredessel támadt differenciái miatt megválni szándékozott a "Szabadság"-tól. Kapóra jött Drózdynak, hogy én lapomat eladni készültem. Meg is vette. Az alku szerint készpénz helyett, amig lapja fennáll, két hasáb az enyém, amely fölött kizárólag én rendelkezem. Szóbeli szerző-

dés volt ez, amelynek egyetlen tanuja Endreynén kivül Izsák Ignác volt, aki akkor már a "Magyar Tribune"-től megvált és másfelé orientálódott.

Igy alakult meg az *"Irás"* cimü ujság, Drózdy Győző lapja, amelyben később Drózdy azzal rótta le háláját, hogy hátbatámadott és a Chicagoi Népszinház elleni merényletével kivégezte a magyar szinészetet itt, Amerikában.

S. SÁNDOR
a chicagoi "Magyar Tribune"
kiadó-tulajdonosa.

Miért?

Lapomnak közel 2,000 előfizetője volt, akik Drózdy "Irás"-ára nem hosszabbitották meg előfizetésüket. Nagyon sokan nem szerették agresszivitását. Erre való hivatkozással megszegte szerződésünket. Azóta megfizettetett minden hirdetést, minden sort. Ekkor már őszintén megbántam, hogy a *"Magyar Tribune"*-nek konkurrenciát neveltem. Ezért igyekeztem a Tribune-t nagyobb hirdetésekkel kárpótolni, ami viszont féltékennyé tette Drózdy urat, aki ezután sorozatos támadásba fogott, mig végre az általam alapitott és minden ellenszolgáltatás nélkül átadott lapban a végén tönkre is tett.

BENEDEK MÁRTON
a chicagoi "Magyar Tribune"
munkatársa.

Mikor ezeket a sorokat irom és régi emlékeim között kutatva nyugodtan tudom megitélni minden egyes lépésemet, cselekedetemet, látom, hogy ezzel a lapalapitással és Drózdy Győző Chicagoba való letelepedésének elősegitésével óriási tévedést csináltam. Drózdy, miután rettentő károkat okozott a chicagoi magyarságban meginditott pártharcaival, amellyel kétfelé vágta a magyar tömeget, visszautazott végleg Magyarországba — itthagyva lapját részvényeseinek,

akik nem győzték már örökös pénzszükségleteit fedezni.

Örülök, hogy legalább itt megmondhatom S. Sándornak, hogy soha még annyira nem sajnáltam meg semmit, mint Drózdy Győzőnek nyujtott segitő kezemet. A végzetszerüségben uralkodó végtelen logikus erő visszacsapott rám, még pedig alaposan és soha nem tudom elfelejteni azt a nobilitást, amellyel a nagy összeomlás után Sándor ur ismét a jobbját adta egy uj, egy hiábavaló épitéshez.

NEW YORK

A nagy sárga autobusz megállott a Ravenna Hotel előtt és a chicagoiak éljenzése közben elindult New York felé. A chicagoi magyarság egy része a későbbi idők folyamán hütlenséggel vádolt, amely vád ellen azzal védekeztem, hogy a baby nagyra nőtt, nem árt, ha egy kissé széjjelnéz a nagyvilágban. A nagy összeomlás után telhetetlenséggel, nagyravágyással vádoltak. Miért kellett nekem Chicagoból egyáltalában elmenni, mikor olyan ragyogóan ment minden. Senki körülöttem nem tudta, hogy a ragyogás mögött mi volt a valóság, ami elől a szó legszorosabb értelmében menekültem.

A telhetetlenség, a nagyravágyás vádjait annyiban vállalom, amennyiben a müvészi vágyaim többre serkentettek, mint amennyire a chicagoiak teherbiró képessége fejlődni engedett. Másrészt azonban a száraz számadatok mutatják a legjobban, hogy miért kellett tartalék-terület után néznem, hacsak nem akartam elérni azt a pontot, ahol a chicagoiak lelkesedése teljesen kiég. New Yorkba indulásunk pillanatában a financiális helyzet a következő volt:

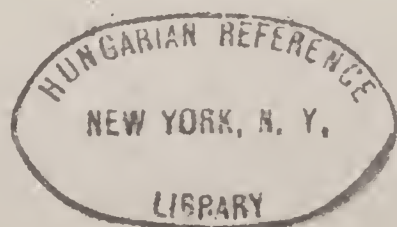
1928. március 15. és szeptember 15. között a

BEVÉTEL:		KIADÁS:	
Előadásokból	$3,433.90	Szinház-, terembérletek, managerek százaléka, nyomtatványok, utazás, hotelek, szinészek fizetése, üzemi költségek, etc.	$11,443.—
Részvényekből	3,820.—		
Bérletjegyekből	1,691.—		
Összesen	$8,944.90	Veszteség	$ 2,499.—

Az első szárnypróbálgatás tehát nem volt kifizetődő vállalkozás. Ekkor még csak Detroit—Cleveland—Pittsburgh között tapogatództam, ahol a magyar szinészetnek egyáltalában nem volt már hitele. Teljesen elölről kellett kezdeni a közönség visszahóditását, amely a régi tapasztalatok alapján semmiféle magyar szinházi hirdetésnek sem hitt már. Nem egyszer a magyar szintársulatok mikor "road"-ra mentek, 25 tagu társulatot hirdettek és csak nyolcadmagukkal jelentek meg, nem is beszélve azokról az időkről, mikor az amerikai magyar szinészet gyermekkorában négyen játszották el a "János vitéz"-t.

Igy hát a mi hirdetéseinkben sem hittek, hiába hirdettük a 22 tagu társulatot, zenekart, kórust, egyszerüen nem hitték, hogy ez mind igaz is lehet. Eddig még maga Fedák is csak egy szál zongora mellett játszhatott a városokban (kivéve New York, Cleveland és Chicagot, ahol helybeli zenészeket vettek), mert egy komplett társulat vasuton való utaztatása telt házak mellett sem lett volna kifizetődő. Én azonban autobuszon akárhányat birtam szállitani és igy a szenzáció erejével hatott, hogy zenekarral, kórussal, sőt uram bocsá' még uj diszletekkel is játszunk. Szegény publikum minden városban már husz éve ugyanazt a diszletet látta, akár Fedák, akár Kosáry, akár Beregi tartott előadást. Én ezt a kérdést könnyen kezelhető függöny-diszletekkel oldottam meg, amelyet házi kezelésben állitottam elő.

A deficit részbeni fedezésére különböző helyekről összesen 1,500 dollár kölcsönt vettem fel, amelyre csak azért volt szükség, mert a többi részvényesek nem fizettek. A későbbi hónapokban még nehezen befolyt 1,060 dollár a részvényesektől, a többi azonban csak félrevezetett engem, aki — beismerem — naivul hittem a magyarok aláirásában. Üzleti terveimben az aláirással megpecsételt részvényvásárlásokat százpercentes, jó pénznek tartottam. Ez a naivitásom később azután New Yorkban is megismétlődött, ahol ugyanez történt meg a new yorki részvényesekkel is. Mikor *Déri Imrének,* az *"Amerikai Magyar Népszava"* akkori főszerkesztőjének évekkel később elmeséltem, a következő rendkivül érdekes cikket irta az *"Amerikai Magyar Népszavá"*-ban:

HUNGARIAN REFERENCE
NEW YORK, N. Y.
LIBRARY

MI A "PLEDGE" ÉS MENNYIT ÉR KÉSZPÉNZBEN?

Mi az ellenszere annak, hogy közcélokra ezreket igérnek be és nem fizetnek egy vasat se?

Irta: DÉRI IMRE

Azt olvasom az "Amerikai Magyar Népszavá"-ban, hogy a Chicagoi Népszinház Részvénytársaság főképp azért került sulyos anyagi zavarok közé, mert azok közül, akik a megalakuláskor kibocsátandó részvényeket lejegyezték, meglehetősen kevesen jelentkeztek, mikor a részvények tényleges átvételére került a sor. Más szóval: az aláiróknak csak egy töredéke fizetett. Én nem hiszen, hogy tisztán és kizárólag ez lett volna az oka annak, hogy a szinházi vállalkozás bajba jutott. De viszont az amerikai magyar vállalkozásoknak és alapitásoknak ez az utolsó tragikomédiája megint igazolja a cinikusoknak azt a tételét, hogy amerikai magyar igéretekben nem lehet bizni még akkor sem, ha irásban történnek. Bizonyos mértékben magára vessen a szinház igazgatója, ha vállalkozásának pénzügyi biztonságát arra alapitotta, hogy ezek a "pledge"-ek kézzel fogható valósággá válnak abban a pillanatban, amikor az aláirókat felszólitják, hogy most már aztán tessék fizetni. Nem tartottam eddig naiv gyerkenek Endrey urat, de ha most azt mondja, hogy ő pedig csakugyan hitt az aláirásokban, a "pledge"-ekben, akkor azt kell mondanom, hogy társulatának ő a legigazibb és legvalóságosabb naivája. Nem hiszem ugyanis, hogy kivüle akadna még egy magyar Amerikában, aki az eddigi tapasztalatok alapján ötven cent készpénzt volna hajlandó adni egy ötven dolláros igéretért.

*

Azzal az intézménnyel, amit itt "pledge"-nek neveznek, vagy nyolc esztendővel ezelőtt ismerkedtem meg. A véletlen ugy hozta magával, hogy részt kellett vennem egy amerikai lakomán, ahol közcélokra összegyüjtöttek vagy nyolcvanezer dollárt. A dolog ugy történt, hogy néhány lelkesitő beszéd elhangzása után a jelenvoltak egymásután felálltak és bejelentették, hogy mennyit adnak. Akinél volt csekkönyv, az nyomban ki is állitotta a maga csekkjét és ezzel részéről az ügy be volt fejezve, akinek a zsebében pedig nem volt véletlenül csekk-

blanketta, az felállott és ennyit mondott: "I pedge so and so much". Azaz: ez a bizonyos gentleman nyilvánosan azt az igéretet tette, hogy a megnevezett célra ennyi meg ennyi dollárt fog adni. Az ilyen amerikai pledge 24, de legkésőbb 48 órán belül csalhatatlan biztonsággal befolyik komoly dollár alakjában. A pledge-ek történetében nem igen volt még arra eset, hogy valaki ne fizetett volna. Nem mintha a legkisebb jogérvénye is lenne a pledge-nek. Aki igért, de nem adott, azt nem lehet perelni. Olyanforma dolog ez, mint néhai Grosschmid Béninek a hires jogi problémája: ha valaki leül egy vendéglői asztalhoz és ott talál a fehér abroszon némi aprópénzt, amit az imént távozott vendég nyilvánvalóan borravalónak hagyott ott, de amit a pincér még nem vitt el és ezt a pénzt az uj vendég szó nélkül zsebrevágja, — ez se nem lopás, se nem sikkasztás, hanem egyszerüen disznóság. Az se követ el semmiféle jogszabályba ütköző cselekményt, aki pledge-el, de nem fizet, — ellenben smucigságban és egyéb jellembeli fogyatékosságokban nyugodtan el lehet marasztalni. Aki feláll és pledge-el és a tapsokat és az áldozatkészségért járó elismerést zsebre vágja, ellenben az igéret betartásáról tartósan megfeledkezik, az egyszerüen nem tarthat számot arra, hogy gentlemannek tartsák.

*

Fájdalom, ez a tipus, ez a nagyhangon pledgelő, részvénytőkét lejegyző, de konokul nem fizető tipus, akkora mennyiségben burjánzott fel és tenyésztődött ki az amerikai magyar közéletben, hogy jól nevelt társaságban harsány kacagással szokták fogadni azt a greenhornt, aki büszke boldogsággal jelenti, hogy uj vállalkozásához máris husz, tiz, öt, vagy akár csak egy ezer dollárt is pledgeltek bőerszényü honfitársai. Ennek dacára azonban mindig akadnak ujabb palik, akik az amerikai magyar pledgenek bedőlnek. Ezt a régi trükköt még csak nyolc évvel ezelőtt is sikerrel és görögtüzes scenériával lehetett lejátszani valamely new yorki szálló külön termében, ahol Rátkai Márton akarta megalapitani az állandó amerikai magyar szinház részvénytársaságot. Az egybegyültek jó étvággyal elfogyasztották az elmaradhatatlan gyümölcs cocktailt és chicken a la king-et, rágyujtottak az illatos szivarokra és lelkes hangulatban hallgatták végig a gyanutlan pesti

szinész nagyszabásu tervét. "Addig pedig egyetlen lépést sem fogunk tenni" — dörögte szigoruan Rátkai — "amig az alaptőke, százezer dollár ... igenis uraim, százezer dollár és egy centtel sem kevesebb ... együtt nincs. Ez a szinház vagy komoly vállalkozás lesz, vagy nem lesz." A tömeg rázugta az éljent, mindenki helyeselt, that's the boy, mondották a lelkesedők, akik közül valaki nyomban fel is állott és meghatottan vágta ki egy formás kis beszéd csattanójaképpen: "... and I pledge 5,000 dollars". Őrjöngő lelkesedés lobbant ki erre a nagylelkü igéretre és percek alatt ugy le volt jegyezve 50,000 dollár, de ugy le volt jegyezve ... well, mint ahogy Endrey mester alaptőkéjét lejegyezték. A legnagyobb pledge volt Magyar-Ameirkában. Azt talán fölösleges mondanom, hogy a lejegyzett 50,000 dollár alaptőkéből nem 5 dollár, de 5 cent se folyt be.

*

Azóta legalább egy tucatszor volt szerencsém pledgeléseknél jelen lenni, legalább egy tucatszor voltam bátor kifejezni abbeli kételyeimet, hogy a nagylelkü adakozók fizetni is fognak és sajnos, minden alkalommal igazam volt. Be kell vallanom, hogy én már akkor sem hiszek amerikai magyar pledgekben, amikor az igéretet egy annak rendje és módja szerint kiállitott csekk kiséri. A csekknek ugyanis megvan az a kellemetlen sajátsága, hogy adott esetekben rossz is lehet, sőt le is lehet tiltani. Nekem a pledge már csak akkor jó, ha megszünt pledge lenni és készpénzes valóság lett. Aki egy ilyen gyüjtési alkalomkor benyul a zsebébe és kivesz egy dollárt, az az én szememben derék, tisztességes, áldozatkész ember, aki ezret pledgel, az nálam egy dollárra se jó.

*

Hogy hogyan, miképpen szivárgott be az amerikai magyar közéletbe ez a pledge szélhám, annak a kideritésére egy történetirót kellene felfogadni. Magyarországról nem igen hozhatták át ezt a csunya szokást, mert a magyar történelem csak egyetlen pledget ismer: a gróf Széchenyi Istvánét, aki egy évi jövedelmét, 60,000 forintot, ajánlott fel a Magyar Tudományos Akadémia megalapitása céljára. Igaz, hogy ezt a

pledget is nagyon elkésve tették jóvá. Széchenyi tudniillik a 60,000 forintot soha nem fizette meg, csak az unokái adták oda a pénzt, igaz, hogy kamataival együtt, az akkor már ötven éve fennálló Akadémiának. Az amerikaiaktól szintén nem ragadhatott magyarjainkra a pledgeléssel való utálatos és nem nagyon előkelő játék. Az amerikaiak ugyanis kicsit szigoruan veszik az efféle ügyeket és a levegőbe igérgető a társadalmi bojkott rizikóját veszi magára. A mélyén ennek a nem fizető pledgelgetésnek, igérgetésnek, részvényjegyzésnek bizonyára az az ostoba hiuság van, amely gazdagsággal és jótékonysággal akar elkápráztatni és amely vastagon keveredik jellembeli fogyatékosságokkal.

Az ellenszerét pedig ennek a társadalmi bajnak felfedeztem és ezennel átnyujtom teljesen dijtalanul Endrey igazgató urnak és mindazoknak az amerikai magyar naiváknak, akik netán a részvényjegyzés vagy a pledgelés terén hasonlóan kinos tapasztalatokat szereznének a jövőben. Közhirré kell tenni a pledgelő, de nem fizető urak nevét. Én azt hiszem, elég lenne ezeket az ál-nagylelkü smuciánokat egyszer leleplezni. Bizonyára elmenne a kedvük örök időkre attól, hogy tanuk előtt vagy irásban állitsák ki magukról azt a bizonyitványt, hogy a szavukra pedig egy nikklit sem adhat a gondos és lelkiismeretes üzletember.

* *
*

Azt senki sem tudta, hogy mikor 1928. szeptember 18-án a nagy sárga autobusz elindult, nekem milyen fejfájásom volt. Remek hangulat uralkodott a társaságban, a 22 tagu csapat minden tagja egy volt, mindegyikünk érezte a lélekemelő, szent pillanatot. Egy nagy család volt a lassan tovagördülő sárga kultur-palota utasa, mely elindulásától kezdve 1929. junius 2-ig, vagyis nyolc és fél hónapon át, egy teljes szezonon keresztül — először az amerikai magyar szinjátszás történetében — adott állandó kenyeret magyar szintársulatnak.

Ki sejthette akkor, hogy a következő, soha nem remélt sikerek részemre csak gondterhes napokat, álmatlan éjszaká-

kat jelentenek? Hogy gondolhattam előre, hogy a tiszta, nemes szándék, a müvészi becsvágy megkövezésre talál? Sebesen dolgozó fantáziám az ország magyarságának ünneplése és a sajtó ujjongása közben magas iveléssel repitette előre, mindig csak előre a magyar szinészet utolsó várát, a Chicagoi Népszinházat, amelyet utolsó lehelletemig védelmeztem becsülettel az ostromló rablóhordák ellen.

Az a vad orgia, amely a következő időkben körülöttem tombolt és amelynek minden intim, tudott és nem tudott részleteit a következőkben feltárom, lassan mély utálattal töltött el. Szomoru lapjai ezek az amerikai magyar szinjátszás legdicsőbb korszakának, szomoru napjai életem legszebb részének, amely megtanitott arra, hogy sziklás talajba nem szabad nemes magot vetni. Nemes kulturmunkámnak jutalmául a károgó hollócsapat becsületem is prédául kivánta.

Hát nem.

Mielőtt New Yorkban először megjelent váratlanul, mintha a földből vált volna ki, a Chicagoi Népszinház, a magyar sajtó vezércikkekben parentálta a magyar szinészetet. Egyes vidéki lapok, az "Amerikai Magyar Népszava", szomoru nekrológokat irtak a szinészet fejfájára, *Göndör Ferenc*, a jeles ujságiró, vezércikkben szobrot, babérkoszorut jósolt annak, aki kezébe venné a magyar kultura zászlaját. Kivánták a magyar szinházat.

Sehol semmi.

Ebben az időben csendesen, szerényen, minden nagyobb reklám nélkül, berobogott a sárga autobusz New Yorkba és 1928. november 25-én a Cort Theatreben bemutatta a "Legkisebbik Horváth-leány"-t, Zerkowitz énekes vigjátékát.

Aranybetüs nap az életemben. Gyászkeretes aranybetüs nap.

A new yorki magyar sajtó hallelujázott, a minden iránt közömbös nagyvárosi magyarság között kiütött a szinházi láz, huszonnégy óra alatt minden más esemény háttérbe szorult. Az "Endrey" név egyik napról a másikra fogalommá vált, mint a magyar szinészet megszemélyesitőjét, mindenfelé ünnepeltek. A new yorki "*Önképző*" elite tagsága fényes ban-

kettet adott saját székházában, amelyet második előadásunk után a lelkesedés hevében megismételtek másodszor is. Ilyen megtiszteltetés még magyar szintársulatnak nem jutott.

"Végre olyan magyar szinielőadásban gyönyörködhettünk New Yorkban — irta Göndör Ferenc "Az Ember" cimü lapjában —, ami azt az illuziót keltette bennünk, hogy az első komoly szintársulattal állunk szemben. Az operett se rosszabb, se jobb a szokványos Zerkowitz-alkotásoknál. Ám ahogy Endreyék feltálalták és a közönség elé vitték, az a lelkiismeretes és tehetséges szinész-munka minden dicséretet és elismerést megérdemel. Endrey Jenő a legszeretetreméltóbb szinészegyéniségek közül való, akinek közvetlensége, meleg humora üditőleg hatott. Kacagtató, remek figurát csinált Endrey a propellerkapitány alakjából. De bármennyire tetszett is ennek a kitünő szinésznek a szinpadi alakitása, a nagyobb sikert direktori minőségében a függöny előtt aratta, mikor a közönség véleményét és támogatását kérte, amelyre percekig tartó tomboló taps és harsogó éljenzés volt a beszédes felelet."

Az "Amerikai Magyar Népszava" a következkben számolt be a bemutatóról:

"Négy esztendő keserves és küzdelmes munkájának eredményeképpen Endrey Jenő saját 25 személyes, pompás autobuszán, 22 tagu komplett társulattal, uj diszletekkel, kórussal, zenekarral, valóságos diadalmenetben vonult végig az országon, a régi jó idők erkölcsi sikereit is messze felülmulva.

A társulat ereje preciz, tökéletes előadás, a magyar szinpadokon soha nem tapasztalt fegyelem alapján. A "Legkisebbik Horváth-leány" olyan kiállitásban került szinre, amihez a magyar közönség nem volt szokva. Az előadásról csak az elragadtatás hangján szólhatunk. Ezzel az előadással Endrey Jenő feltett egy kérdést: Legyen-e magyar szinészet Amerikában? És a magyarság ez egyszer nem igen térhet ki a felelet elől. Igenis, lenni kell, ha ilyen előadásokat kaphat a magyarság."

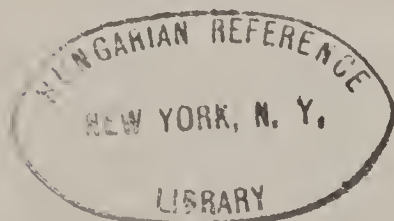
Mit törődtem én aznap az én egészen privát financiális gondjaimmal. Boldog voltam. Uj tervek rajzolódtak elém. Láttam már a nagy, a hatalmas vonatot dübörögni... tülekedni... mindig előre... csak előre...

Megy, zúg, zakatol a vonat,
Megy előre tülekedni;
Vajjon ki mer a vonattal
Szembeállni, verekedni.
Sürü gomoly-füstbe tör ki
Sötét, mérges lehelletje,
Megy előre éjjel-nappal,
Tör előre tülekedve,
Dübörögve.

Nagy őserdő állja útját,
Dacos, konok megadással,
Bozontos sövénye előtt
Áll a gyáva megadással;
De nem ám a gőgös vonat,
Meghajlik a tölgy reszketve
És a vadon belsejében
Tör előre tülekedve,
Dübörögve.

Gőgös vonatom csak robogj,
Ne törődj te semmi mással,
Én vagyok a masinisztád
Büszke nagyot-akarással.
Ne hagyd magad te nagy vonat,
Vesszen a sok hitetlenje,
S menjünk, menjünk,
Csak előre, tülekedve,
Dübörögve.

———— . ————

Cseberből vederbe

AZ ORSZÁG közönsége és sajtója, mint emlitettem, végigünnepelte a társulatot az egész "road"-on. Banketteket rendeztek és valóságos szinházi forradalmat csináltunk. A buffaloi B. E. M. Ö. minden előadás után a magyarság szinejavának jelenlétével bankett keretében szónoklatokkal buzditottak arra, hogy csak tovább a megkezdett uton, csak előre.

Dicsőséges szezon következett. Valahányszor egy-egy ujabb darabbal jöttünk, mindig többen és többen jöttek a szinházba. Egyik a másiknak vitte a hirt és lassanként olyanoknak az érdeklődését is felkeltettük, akik a mult csalódásai miatt nem hittek többé a magyar szinházak hirdetéseiben és nem látogatták azokat.

Ebben az évadban nyolc és fél hónapon keresztül huszonnyolc magyar szinésznek adtam állandó kenyeret. Fegyelmezett, kitünő társulattal remek és változatos müsort adtam. Az *"Alexandra"* került sorra, amelyen maga a szerző, *Szirmai Albert* is jelen volt. Eszembe jut, hogy Szirmai sehogy sem tudta elképzelni, hogy hogyan tudná ezt egy amerikai magyar szintársulat rendesen kihozni. Meghivtam az előadásra, amely a 48-ik uccai Cort Theaterben volt, teljesen zsufolt ház előtt. Szirmai a második felvonás után feljött a szinpadra gratulálni. Egyébként a darabot az amerikai magyar tömegek érdeklődésének erősebb felkeltésére *"Trón és szerelem"* cimmel hoztam szinre. A clevelandi *"Szabadság"* azt irta, hogy *"Alexandra előadása uj határállomást jelent az amerikai magyar szinjátszás történetében ... ugy kiállitás, mint összjáték tekintetében bármelyik amerikai szinpaddal vetekedik ..."*

Pádly Margit ragyogó diadallal valósággal messze felülemelkedett ... a legkényesebb kritikusok meghajtották az elismerés zászlaját előtte ... bemutatóról-bemutatóra megdöb-

bentő erejü alakitásokat produkált. Magam is nem egyszer megbámultam őserejü emberábrázolását, amellyel élő, igazi alakjait a szinpadra vitte. Magnetikus ereje öntudatlanul vonzotta a közönséget. Az ujságok bámulattal irtak róla. Diadalmas alakitásai: *"Alexandra"* — *"Repülj fecském"* — *"Marinka, a táncosnő"* — *"Szibill"* — *"Csunya lány"* — *"Eltörött a hegedüm"* — *"Aranymadár"* — *"Lili bárónő"* — *"Az utolsó Verebélyi lány"* — *"Piros bugyelláris"* — *"Túl a nagy Kriváron"* — *"Tót leány"* — *"Leányvásár"* — *"Nemtudomka"* — *"Luxemburg grófja"* — *"Mit susog a fehér ákác"* — *"Árvácska"* — *"Grand Hotel"* — *"Árendás zsidó"* — *"Kis gróf"* — *"Varázskeringő"* — *"Szökik az asszony"*.

A társulat akkor már több valóban elsőrendü szinész fölött rendelkezett, akik között hatalmas sikere volt az importált *Rohonczy Mihálynak,* akit óriási hirdetésekkel, ügyesen beállitva mutattam be. Rohonczy kihozatala azért vált szükségessé, mert a rendkivül tehetséges *Hatváry Károly* ekkor már a *Columbia Gramophone Co.*-hoz volt leszerződve, később a chicagoi *Stadium Opera Co.*-nál mutatkozott be frenetikus sikerrel, a "Rigoletto" fő tenor szerepében. Majd a "Traviatá"-ban aratott általános elismerést az amerikai kritikusoknál.

Rohonczy Mihály sikerének pszychológiai magyarázata Király Ernő hangtalanságában rejlett. Az amerikai magyarság rendkivül csalódott Király Ernőben, aki valamikor a pesti szinpadok imádott bálványa volt. Utána könnyü dolga volt bárkinek, aki uj volt. Rohonczy délceg alakja sok női szivet hóditott meg, akik azonban erősen csalódtak, ha személyes ismeretségbe kerültek vele. Nem tartozott a szinészek intelligensebb fajtájához és ez nagy hátrányára vált később. Képezetlen hangját csakhamar kiénekelte, ami nagyban hozzájárult, hogy nagy vonzerejét elvesztette. Hozzám is hütlen lett idővel, áldozatul esve ellenséges intrikáknak. Nem ismerte fel a valódi helyzetet, a dicsőség vakitó fényében elszédült és a következő szezonban *Tóth István* társulatához szerződött, ahol müvészeti igazgató lett. Első bemutató előadásukon a függöny előtt ellenem tartott beszédet, amelyet az ujságok nagyon rossz néven vettek. Néhány hónappal később botrányos veszekedések között lemondva az előadásokat, otthagyta

PÁDLY MARGIT

Tóthot, aki nyakig eladósodva hagyta abba a vállalkozást. Azóta Rohonczy mindig jobban és jobban lefelé ment, a végén Hollywoodban fizikai munkával volt kénytelen eltartani magát.

Társulatom jelesebb tagjai jónevü magyarországi vidéki szinészek közül kerültek ki. Kiemelkedőbb sikereket aratott *Varga Simon,* aki néhány kiváló alakitást produkált. Másik jeles komikus volt *Horváth Lajos,* aki szorgalmas, lelkiismeretes tagja volt a társaságnak. A kis *Ürményi Márthát* Hollywoodból szerződtettem. Ügyesen táncolt, csak kár, hogy hangja nem volt semmi. Őt erőszakkal kellett ledugnom a közönség torkán. A végén be is vették és igen megkedvelték. *Balázs Mária* volt a drámai szendénk, nagyon tehetséges volt; *Tomory Adrienne* remek hangjával brillirozott. A többi tagok: Biró Vera, Barabás Károly, Péchy György, Szalkay Böske, Zombory Juliska, Elekes Gizi, Csorba Anna, Füredy József, Sugár Leó, Wally Ede. A zenekar tagjai: Rudnyánszky Sándor, karmester, Rózsa Andor, Székely János, Louis Wallace, Sam Bass. Manager (new yorki) Sipos Jenő. Technikai személyzet: autobusz-soffőr és egy másod-soffőr, aki baj esetén gépvezető is volt és a szinpad körül, a szállitásnál segédkezett. Titkárnő: Préhm Gabriella. A felhalmozódott adminisztráció már lassan egy utazó-irodát igényelt.

A nagy, komoly napilapok is már vezércikkekben foglalkoztak velünk. A magyar sajtó véleményét legjobban mutatja a "Szabadság" és az "Amerikai Magyar Népszava" két vezércikke, melyeket ideiktatok a hangulat jellemzésére:

A "SZABADSÁG" VEZÉRCIKKE:

ENDREY JENŐ SZINHÁZA

Sok mostohagyermeket szült az amerikai magyar élet, de mindeneknél mostohább gyermeke: az amerikai magyar szinészet. Mert ez a mostohagyermek még csak azt a "chance"-t sem kapta tizenöt-husz esztendő alatt, hogy megnőhessen. Az igazságnak tartozunk azzal, hogy a bün nemcsak az amerikai magyarságé, hanem annak lényeges része azokat terheli, akik szinházat csináltak és szinházi vállalkozásokat szerveztek. Bizony a sok szintársulat alapitás között

PÁDLY MARGIT
a "Szibill" és a "Csunya lány" főszerepeiben.

gyakran akadt selejtes, gyakran akadt olyan, amely "hamis alapon" akart pénzt csinálni, amely semmiért akart valamit kapni.

Amióta az amerikai magyar szinjátszás uttörője, Heltay Árpád meghalt, egyik direktor, egyik vállalkozó követte a másikat. Akadtak sikeres üzleti vállalkozások, amelyeknek alapja egy-egy óhazai komédiás vendégszereplése volt, de az Amerikában állandóan élő magyar szinészek nagyon vékonyan vajazhatták meg mindennapi kenyerüket.

Most ismét próbálkozik a lehetetlennel egy amerikai magyar szinházi vállalkozás. Lehetséges és mi ugy érezzük, hogy Endrey Jenő erőfeszitése az utolsó komoly kisérletezés. Ennek az embernek amerikai multja ad jogcimet arra, hogy nyugodt lelkiismerettel álljon a nyilvánosság elé. Ez az ember éveken keresztül Chicago városában és annak környékén fejtett ki nehéz, komoly munkát és most országos alapon akarja megszervezni amerikai magyar erőkből álló szintársulatát.

A siker az amerikai magyarságtól függ. Ha ez a szintársulat is olyan langyos fogadtatásra talál, mint az előző kisérletezések, ugy ez sem kerülheti el szomoru sorsát. Ezt a szomoru véget akadályozza meg mindenki, aki szeretettel és megértéssel fogadja Endrey Jenő szintársulatát, amely társulat bebizonyitotta már, hogy igaz, komoly ellenértéket akar adni a szinházlátogató magyar publikumnak.

AZ "AMERIKAI MAGYAR NÉPSZAVA" VEZÉRCIKKE:

"MINDEN JEGY ELKELT . . ."

Az amerikai magyar szinészet ágya soha nem volt rózsával párnázva. Ez a szinészet körülbelül három évtizedes multra tekinthet vissza és ez a mult a legsulyosabb küzdelmek, sikertelenségek, elbukások és ujra feltámadások, majd ujraelbukások kálvária-keresztjeivel van kitüzködve.

Rengeteg szeretet, lelkesedés, szivósság és akadályokat nem ismerő fáradozás kellett ahhoz, amig az amerikai magyar tömegeket — amelyeknek a legnagyobb része soha sem volt részese a szinpadi kulturának — a szinházbajárásra lehetett szoktatni.

HATVÁRY KÁROLY
operaénekes.

PINTÉR BÖSKE
a kolozsvári "Nemzeti Szinház" tagja.

ENDREY JENŐ
mint "Kátsa tzigány".

YARTIN PÁL
Broadway karmester.

Évek hosszu során át folyt ez a felemésztő, háládatlan munka, amig a fáradhatatlan pionirok — legnagyobb részüknek neve is rég feledésbe merült már — végre meg tudták törni a közöny jegét és lassanként megérttették a magyarsággal, hogy a szinészet szépet és jót jelent számára.

Egészen azonban soha sem tudott zöld ágra vergődni az amerikai magyar szinészet. Az anyagi nyomoruság, a megfelelő erőkben és szinpadi felszerelésben való hiány egész a legutóbbi időkig elkisérték kálváriás utján, amig végre akadt egy vakmerő bátorságu, konok és szivós szervező Endrey Jenő személyében, aki egy csapásra megszerezte mindazt, ami eddig hiányzott ahhoz, hogy ebben az országban modern magyar szinjátszást lehessen produkálni. Veszedelmes kockázattal járó, merész lendület volt ez és az aggályoskodók napról-napra az összeomlását várták.

De nem ez lett belőle!

Másodizben történt meg most vasárnap az amerikai magyar szinjátszás történetében az a még rövid idővel ezelőtt elképzelhetetlen dolog, hogy a nagy Broadway szinház jegypénztáránál azt mondották a későn érkező szinházlátogatóknak: "Minden jegy elkelt!" Még a tulzsufolt állóhelyekre sem lehetett már bebocsájtani senkit.

Nagyjelentőségü, mértföldjelző állomása ez az amerikai magyar szinjátszásnak. Jóeső bizonysága annak, hogy van magyar szinházlátogató közönség, csak képesség, erő és bátorság kell ahhoz, hogy ma már fejlett igényét kielégitsék.

* * *

Voltak itt Amerikában körülbelül 15—20 évre visszamenő uttörő kisérletek, amelyeknek nem egyike feltünő eredményeket is produkált. Az eredménytelenség okai legtöbbször a szinészekben magukban rejtőztek. Fegyelem hiányában nem sokáig lehetett egy-egy társulatot összetartani. Mindennapos volt a veszekedés, intrika, széthuzás, egyéni ambició. Maguk az igazgatók sem voltak arravalók. Vagy volt pénzük és hiányzott a hozzáértés, vagy forditva. A közönség elkedvetlenedésének főképpen a szinészek voltak okai. Maga a szinészanyag egészen harmadrendü volt. Az értékes

ANNE ROSELLE—GYENGE ANNA

"igazi" szinészek köré "csinálni" kellett szinészeket, akik később már maguk is elhitték, hogy azok. Gyakran gyári munkásokat és munkásokból faragtak szereplőket.

Az amerikai magyar szinészet komolyabb uttörői között kevés hivatott szinész volt. Thury Ilona, Palásthy Sándor, Horváth Lajos és még egynéhányan, de nagyon kevesen tartoztak csak az ugynevezett kvalifikált szinészek közé. A többieket az amerikai magyar konjunktura avanzsálta "müvészek"-ké. Amikor még nem igen volt divat és jó üzlet, a vállalkozók kényszerből fedeztek fel tehetségeket. Ez

még nem lett volna baj, de hogy azután ezek a "nagyság"-ok irányitották és később teljesen kezükhöz ragadták a vezetést, ez katasztrófális helyzetbe sodorta a magyar szinjátszást. Ezek az elemek nem türték meg maguk között a később érkezett uj jövevényeket és igy az értékesebbjei inkább amerikaiak közé "menekültek" boldogabb reményekkel. Gyenge Anna, Lugosi Béla, Hatváry Károly, Zsolt Ferenc, Vajda Frigyes, Medgyaszay Jenő, Biró Erzsi és még többen, sietve hagyták itt a magyar szinjátszás keserü kenyerét, amely gyakran nem is annyira a közönség közönye, hanem inkább a "kollégák" intrikái miatt vált keserüvé.

A szinészanyag ezért azután olyan silány volt, hogy a közönség egy-két előadás után ráunt a "belföldi" szintársulatokra. Néha-néha egy-egy áldozatkészebb direktor produkált nivós előadást, de legtöbbször belefulladtak a nivótlanságba. Tóth István társulata ezért a nagyobb városokban, ahol nagyobb számban voltak intelligensebb magyarok, nem is igen tudott népszerüségre vergődni. Ő maga nem lévén hivatásos szinész, még a helyesirást sem ismerte, természetesen a maga képmására teremtette meg az előadásokat. Állandó primadonnája felesége, Kondor Mariska, Trentonban szivargyári munkáslány volt. Magától értetődően az előadások is ehhez igazodtak. Hegedüs Lajos például, aki egy philadelphiai kalapgyárból került a szinpadra, ennél már valamivel ügyesebb volt, de ő sem jelenthette a végleges megállást. Vincze Mihály a borbélymesterségből csapott fel komédiásnak és felváltva üzte a két "mesterség"-et. Lehetetlen felsorolni az egész anyagot, ami az alkalmi igazgatók dolgát meglehetősen megnehezitette.

A rengeteg itt termelt szinész persze nem kapva a magyarországi szinésziskola elmaradhatatlanul szükséges levegőjét, valamint nélkülözve a vidéki szintársulatoknál megszerezhető gyakorlatot, egyáltalában nem ismert fegyelmet. Szinházat pedig katonai fegyelem nélkül játszani képtelenség. Azt minden valamirevaló szinész tudja, hogy a rendező fellebbezhetetlen. Itt Amerikában magyar szinész, rendezőt el nem ismer. Nem lett beléje nevelve. Nem is volt hol. Az alkalmi vállalkozók nem voltak szinházi emberek, nem értették a szin-

VARGA SIMI
a "Chicagoi Népszinház"
volt tagja.

KIRÁLY ERNŐ

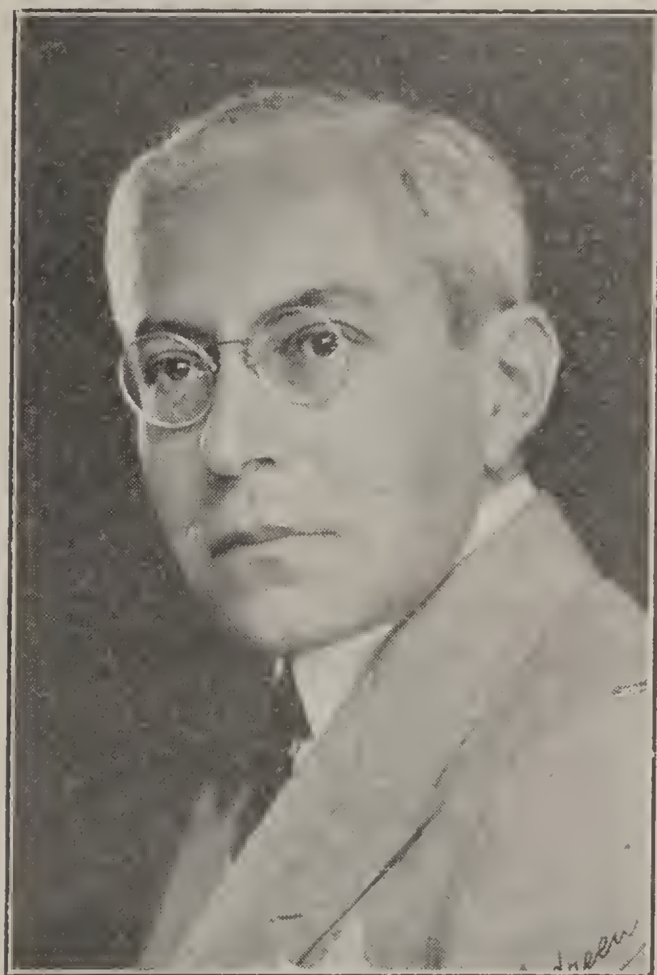
HOFFMANN JÓZSEF

W. REINITZ JÓZSEF

házjátszást és igy a legelemibb dolognál elveszett a szinházjátszás komoly alapja, lehetősége.

Maguk a vállalkozók természetesen szintén igen vegyesek voltak. A legrégibbek közül néhai Heltay Árpád végzett kitartó uttörő munkálatokat. Érdekes, hogy utána csak egy-egy kisérletre volt kapható a legtöbb "outsider", vagyis szakmánkivüli. Sipos Jenő, Kövessy Mihály, Mandel Ernő (akit Stanley Horton Robertson, a milliomos tejkirály unokaöccse és James Watt gyáros támogatott addig, mig a szinészek össze nem vesztek), Szende Béla (egy chicagoi részvénytársasággal vallott kudarcot), a szinészek közül Palásthy Sándor, Horváth Lajos, Papp István próbálkoztak, kisebb-nagyobb szerencsével. Reinitz József, egy budapesti papirkereskedő fia jött ki egy pár előadással, amelyek közül a "Zsuzsi kisasszony" Hajdu Ilonával botrányosan rossz volt. Reinitz később mozitulajdonos lett és Biller Irénnel próbálkozott szinházat játszani, de vállalkozása veszteséggel végződött. A háboru alatt *Dr. Winter Miklós* fogorvos volt hosszabb ideig szinházigazgató.

DR. WINTER MIKLÓS

Ő volt a legkitartóbb és talán a leghozzáértőbb. (A háboru folyamán engedélyt is kapott a "János vitéz"-ben a magyar zászló használatára.) A későbbi vendégjárások alatt ő hozatta ki Beregi Oszkárt, akinek amerikai vendégszereplése valóban kitünő eredménnyel járt. Dr. Winter kezében volt először a Fedák Sári amerikai vendégjátékának szerződése is, azonban lemondott jogairól és átadta Vajda és Hódossynak. Berger kézimunkagyáros Kosáry Emmyt hozatta ki. A második Kosáry-turné már Homoky pékmester vállalkozása volt, aki csakhamar radikálisan leszállitotta Kosáry felléptidijait a vendégjáték sikertelensége miatt. Ez a turné botrányba is

Shareholders Support Endrey's Opera

In financial morass due to failure of Emmy Rosary (shown) and Ernest Kiraly, light opera stars, the Chicago Hungarian Theatre Co. yesterday started on road to comeback when directors voted to support Eugene Endrey, the president.

(Mirror Photo)

Fenti kép és cikk a New Yorkban megjelenő "Daily Mirror"-ban emlékezett meg a Kosáry—Király vendégjáték bukásáról, amelynek dacára a részvényesek tovább támogatták Endreyt.

fulladt West Virginiában, ahol Kosáry Emmy és Király Ernő még három szinésszel egy egyfelvonásos szindarabot játszottak. A közönség felháborodása elől valósággal menekülniök kellett. A harmadik Kosáry-vendégjáték szintén botrányba fulladt, ennek vállalkozója már én voltam, illetve a Chicagoi Népszinház Részvénytársaság. Érdekes részleteit azonban majd később mesélem el. Szomoru története ez egyuttal az én legnagyobb üzleti tévedésemnek.

A későbbi Fedák vendégjátékok is botrányba fulladtak. A vállalkozók *állitólag* becsapták Fedákot. Azok szerint nekik joguk volt levonásba helyezni a Fedák lemondása és a vendégjáték eltolódásával járó költségeket. Akkor a Fedákkal kijött szinészek között is pártoskodás állott be és konkurrenciát csináltak Fedáknak. Nádor Jenő, Kondor Ibolya, Kulinyi Ferenc a "Kék mazur"-t játszották ugyanaznap, mikor Fedák a "Leányvásár"-t adta. A közönség döntött és az igazi müvészetet méltányolta: Fedák Sári 4,000 dollárt vett be, Nádorék 400-at.

SPITZER FERENC

Még *Spitzer Ferenc* hajójegy-iroda tulajdonos próbálkozott a szinház-üzlettel, mikor Küry Klárát hozatta ki. Managerei megbizhatatlanok voltak és az üzlet veszteségge végződött. Küry Klára vendégjátéka nagy bukás volt. A Környei-féle vendégjáték is rossz kezekben volt. Palásthy Sándor a new yorki előadás bevételét előre beruházta és az előadás elmaradt.

Ilyen és ehhez hasonló multra tekinthetett vissza a magyar szinészet Amerikában. Amikor a Chicagoi Népszinház először New Yorkban járt, a magyar szinészet jelenje pedig még ennél is sivárabb volt.

A MAGYAR SAJTÓ

Mielőtt a borus napok következnek, hadd kössek tavaszi verőfényben gyönyörü virágcsokrot a magyar szinészet fejfájára. Hervadó, fakuló virágokból font babérkoszorut — minden magyarázat nélkül.

Az amerikai magyar sajtó minden egyes orgánuma, a komoly napilapok és a városok hetilapjai, szórták felénk az

elismerés és dicséret kifogyhatatlannak tetsző babérleveleit. Csak ugy hevenyében egypárat:

"Magyar Világ", Pittsburgh, Pa.:

"— — — *Az Endrey-társulat nagyszerü sikerének titka nem az, hogy elhirdet egész kis vagyonokat, ahogy azt Királyék csinálták, hanem tisztára a mindig jobb, nagyszerübb és tökéletesebb előadásokkal érdemlik ki a páratlan szimpátiát a magyar szinházlátogatók részéről...*"

"Toledoi Hiradó", Toledo, O.:

"— — — *A Chicagoi Népszinház gárdájára ma már nagy hivatás vár. Határkövet jelent az amerikai magyar szinészet történetében. Marinka, a táncosnő előadásuk fővárosi jelleggel birt és oda lehetett volna állitani bármelyik szinpadra. Pádly Margit és Rohonczy Mihály brilliroztak. Pádly Margitnál különb primadonna aligha fordult még meg Amerikában magyar szinpadokon — beleszámitva a vendégszereplő nagyságokat is. Eddigi fellépéseivel a legnagyobb közé kell őt helyeznünk, aki olyan közel áll ma már az amerikai magyarság szivéhez, hogy minden szereplését rajongó szeretettel várják... A szereplőkön kivül a zenekart kell kiemelnünk, amelynek Rudnyánszky Sándor, a hires megvakult költőnek müvész fia — a vezetője. Ilyen zenekarral még magyar társulat nem járt Toledoban...*"

"Bridgeporti Magyar Ujság":

"— — — *A friss, lelkes együttes most is magával ragadóan dolgozott, ötletesen, fiatalos lendülettel vitte előre a darabot... Pádly Margit ismét nagyszerü kedvvel, jóizüen és azzal a tökéllyel járt a sor élén, amely minden alakitásának valami egyéni zamatot, valami különös veretet ad. A könnyedsége, a finomsága rázománcosodik minden mozdulatára, a közvetlensége csupa kedvesség és sok müvészi intuicióval, valami megejtően friss müvészettel mindent kihoz a szerepéből.*

Az ötletek nagymestere, Endrey, igazán kiváló szinész, aki a maga kivételes szinészi kvalitásai mellé az én-je minden szeretetreméltóságát is két kézzel, valóban könnyelmü bőséggel adja..."

Roboz Hugó.

"Amerikai Magyar Népszava":

"— — — *A szinmüvészek közül messze kiemelkedik a társulat primadonnája: Pádly Margit, aki uj doldalról mutatkozott be egy tót leány szerepében. Olyan nagy sikert könyvelhet el Pádly a "Repülj fecském" előadásával, amilyen Fedák Sári óta New Yorkban magyar szinésznőnek még nem jutott ki. Két nagyon szép stilizált ruhát is bemutatott a müvésznő, aki az egész előadást dominálta tehetségével, egy igazi intelligens müvésznő fölényével."* *Szerényi Simon.*

"Philadelphiai Függetlenség":

"— — — *Meg kell állapitanunk azt, hogy Endrey Jenő kezdetben merésznek látszó vállalkozása rendkivül számottevő eredményekre vezetett. Megcáfolta azt a lépten-nyomon hangoztatott frázist, hogy az amerikai magyarság a végleges beolvadás küszöbén áll, hogy csaknem teljesen elnyelte a körülöttünk zugó nagy amerikai áramlat, hogy a magyar kultura, a magyar szó, a magyar betü iránt többé nem érdeklődik.*

Az amerikai magyarság jogos kultur-igényét ismerte fel Endrey Jenő és sikerét annak a csodálatos energiának köszönheti, amellyel feladatát megoldotta.

A Chicagoi Népszinház sikere nem maradhat hatás nélkül azokra, akik más téren, más eszközökkel szolgálják Amerikában a magyar kulturát. A követendő példa itt áll előttünk. Ha a legjobbat nyujtjuk a magyar közönségnek Amerikában, az eredmény nem maradhat el."

Göndör Ferenc: "Az Ember":

"— — — *Farkas Imre "Repülj fecském" cimü operettjét játszotta az Endrey-társulat és meg kell állapitanunk, hogy ezuttal aratta Pádly Margit New Yorkban a legnagyobb és legforróbb sikerét. Egy tót leány alakját állitotta a szinpadra Pádly Margit, annyi tehetséggel és a kedvesség és temperamentumnak annyi melegével, hogy játékának müvészi humora gazdagon áradt el egész este a szinpadon és nem tulozunk, ha megállapitjuk, hogy tökéletes alakitása Budapest bármelyik előkelő szinpadján is meghozná számára azt a rendkivüli sikert, amelyet New Yorkban aratott."*

"Szabadság", Cleveland, O.:

"— — — *Endrey Jenő és Pádly Margit brilliáns alakitásai képezték az előadás lelkét . . . a magyar szó fanatikus apostolai ezek az emberek . . . dolgoznak, hogy ujra megteremtsék az amerikai magyar szinészetet. Endrey Jenő és társulata tényleg ezt teszi: ujrateremti az amerikai magyar szinészetet . . . Valóságos diadalutja ez a magyar szinészeknek. Végre ideje, hogy öntudatra ébredjen a magyarság . . . a magyarság presztizse megköveteli, hogy egy nivós előadásokat produkáló társulat létezzen és létezhessen.*"

"Youngstowni Hirlap":

"— — — *Az utóbbi esztendők alatt nem egyszer szégyenkeznünk kellett a hazai nagyságok és félnagyságok nagydobbal beadott előadásain, azok nivótlansága miatt. Elvégre is az amerikai magyar szinészetnek abban lenne a jelentősége, hogy a második generáció érdeklődését is felkeltse fejlett szinházkulturánk iránt. Ezzel szemben az idáig való kisérletezések eredménye inkább az elkedvetlenedés volt, nyomoruságos szinpadokon, fegyelmezetlen társulatok unalmas erőlködéseit szenvedtük végig . . . Endrey becsületes előadásaiért dicséretet érdemel.*"

"Az Uj Világ", New York:

"— — — *Olyan becsületesen megalapozott, oly gondosan előkészitett, oly nagy ambicióval megjátszott igazán müvészi előadást még eddig nem láttunk . . . Endrey nagy nevet szerzett magának, máról-holnapra fogalommá tette nevét.*"

"Sport és Szinház", New York:

"*Endrey Jenőt az 'Eltörött a hegedüm' előadásán láttam először. Az előadás legnagyobb élménye számomra az ő játéka volt . . . igen érdekes szive van.*

Én személyes ismeretség nélkül Endrey Jenő szivét Molnár Ferenc szivéhez hasonlitottam, mintha az Endrey Jenő mosolygó, nevető arcáról lefelé pillantva beláttam volna a szivébe, ahol a mosoly és tréfa mögé egy könnycsepp van elrejtve.

Láttam Endrey Jenőt, amint intézkedik. Panaszt orvosol, békit, levelez, kellékeket vásárol, hirdet, számlát fizet, előleget ad, szervez, tárgyal, szigoru, nevet, eszik, iszik . . .

GÁTHY TIBOR

HEGEDÜS LAJOS

KÖRMENDY ÁRPÁD

THURY ILONA

W. Victor Guinness, Amerika egyik leghiresebb müvészének karrikaturája ENDREY JENŐRŐL.

Együtt utaztam a társulattal.

Robog az autobusz New York felé. Kihalt az ut, a reflektor az egyetlen fény. Bent félhomály. A rettenetes iramtól fáradt szinészek alszanak, csak Endrey Jenő van ébren.

Az álmosságtól nem tud aludni. A fáradtságtól nem tudja lehunyni a szemét. A koponyájában szindarabok, muzsikák, tervek, vágyak, személyek és számok zsonganak.

Hajnali három órakor egy cafeteria sarkában megered a nyelve. Endrey Jenő beszél. Kibontakozik a nagy terv, kettős társulat, a nagy városokban központok... Az állandó magyar szinház felépitése és még sok minden. Amikor végére ért a programnak, ő is nevetett, összenevettünk. Ehhez a programhoz kellene vagy — egymillió dollár.

Endrey sikerének titka?

Hat éven keresztül küzdött Endrey a sikerért, hat éven keresztül játszott, agitált, dolgozott fanatikus hittel álmaiért és ebben a küzdelemben olyan energiát fejtett ki, olyan akarattömeget szórt szét az amerikai magyarság között, amilyennel én életemben soha sem találkoztam és ilyen energiamennyiséggel nem is fogok találkozni egyhamar." Vásárhelyi Lajos.

*

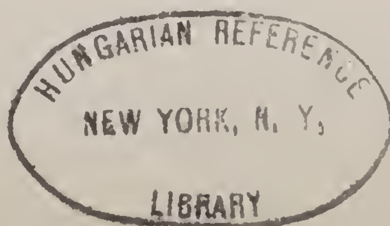
Ha már most valaki ezekután azt találná hinni, hogy egy boldog magyar egyesülés, egy szisztematikus munkának logikus eredménye következett, azt kiméletlenül ki kell ábránditanom. Magamnak is kiméletlenül és keserüen ki kellett ábrándulnom. A siker viharos forgószele felkavarta a piszkot is. Megindult a mocsár, a maga szennyes áradatával és az örök magyar átok belevájta mérges fogát a zsenge kulturhajtásba is. Minél nagyobbra nőttünk, annál nagyobbra dagadt az intrika ezercsápu mérges tokája. Mert a fejlődésben nem volt megállás. Robogó fantáziám önmagammal versenyzett és a scrantoni *Stadler* örökségül hagyott szavai már vérré váltak bennem:

"Előre, mindig csak előre!"

ALAPTŐKEEMELÉS

Hiába a nagy siker, hiába az általános dicséret mindenfelől — elégedetlen voltam. Nem elégitett ki az előadások nivója, sem a magyar szinházi előadások lehetőségének szisz-

SZEBENYEI JÓZSEF
az "Amerikai Magyar Népszava" munkatársa,
a legtehetségesebb amerikai-magyar zsurnaliszták egyike.

témája. Tudtam, hogy sokkal jobbat lehetne adni, ha . . .

. . . sajnos, az én pályafutásomban az a bizonyos "ha" mindig végzetes szerepet játszott.

Ezuttal is a "ha" végzetes hajszolásában önmagammal kezdtem el versenyezni. Ha a közönség akárhogyan is meg volt elégedve, a legközelebbi előadáson már jobbat akartam nyujtani az előbbinél. Minden előadás egy-egy fejlődés volt. Hol kiállitásban, hol kórusban, hol jobb és jobb szinészek felléptetésében, hol egy-egy nagyobb kaliberü darab szinrehozatalában. Volt olyan előadás, amikor a rendes társulaton kivül egy tizenkét tagu táncos együttest szerződtettem nemcsak a new yorki, hanem a vidéki előadásokra is. Ez egyedül 1,000 dollárba került hetenként. Gyakran, sőt — ez volt egyik legnagyobb bünöm — mindig az előadások nivóját helyeztem előtérbe a gazdasági kérdésekkel szemben.

Mea culpa.

Mert gazdasági kérdések, azok aztán voltak. Ha valaki azt hiszi, hogy a fanatikus sikerek eme boldog napjaiban financiális gondjainktól megszabadulhattunk — téved. Huszonnyolc tagu társulattal nyolc és fél hónapon keresztül állandóan uton lenni, mindennap más városban előadást tartani, az egész társulatnak a hotelszámláit fizetni és rendes heti fizetést adni — még egy amerikai magyar szinigazgatónak is sok. Az üzletmenet emelkedő tendenciát mutatott. Ez mindenesetre megnyugtató volt, hogy a közönség értékeli a produkciók emelkedő nivóját. Ugy látszott, hogy csak kitartás kell és ezen a téren is uj szisztémát leszek képes életbeléptetni.

Közben persze apró kis mesterkedések, pénzügyi hadmüveletek kellettek ahhoz, hogy az egyensulyt megtarthassam. Ilyen életmentő müvelet volt az egydolláros részjegyek forgalombahozatala, amelynek sikere segitett keresztül a szezón pénzügyi akadályain. Azt csak kevesen tudták annakidején, hogy enélkül már az első sikerdús new yorki szezón kellős közepén — megbuktam volna.

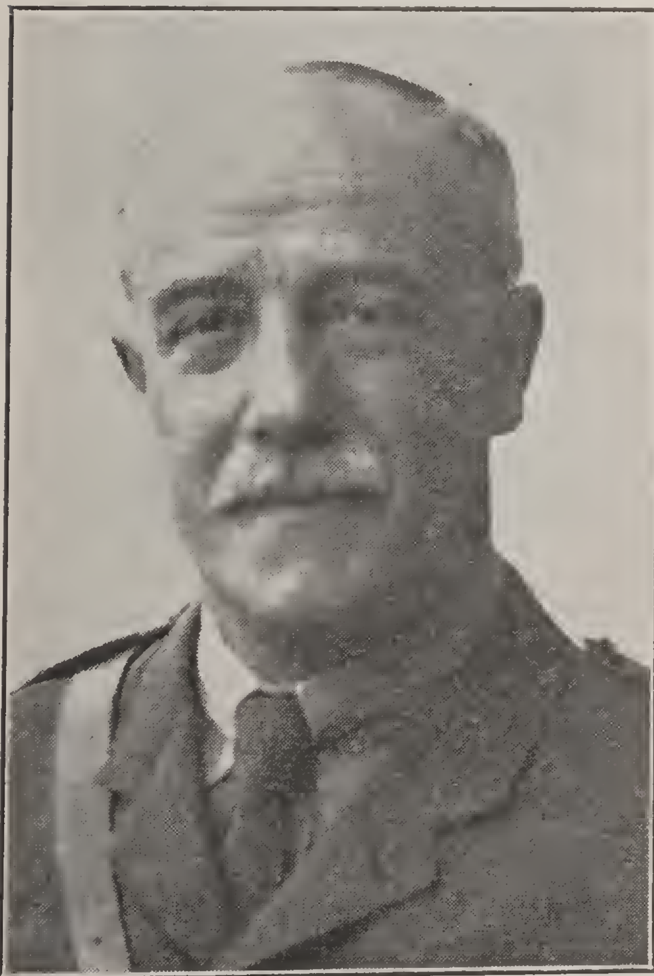
Ez azonban csak ideig-óráig volt megfelelő, mert dacára annak, hogy féláru jegyre jogositott egy ilyen egy dolláros részjegy, tulajdonképpen nem volt más, mint titkos helyáremelés. Kénytelen voltam ehhez a módhoz folyamodni, mert

LUSTIG LAJOS
a nagyszivü jótékonyságáról
hires emberbarát.

R. MIRIN
az "Amerika Magyar Népszava"
helyettes-főnöke.

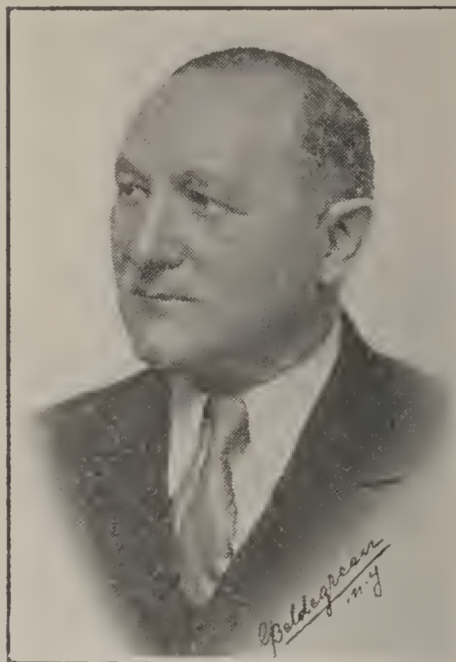
PEDLOW KAPITÁNY
a legnagyobb magyar-
barát.

BRACK MIKLÓS
a "First National Moving & Storage
Co." elnöke.

EMERY I. STERN

GARTNER LAJOS

SZABÓ MANCI

MOLNÁR REZSIN

csak ez menthetett meg. Fel is világositottam a közönséget erről. A baj ott volt, hogy ezáltal az olcsóbb jegyek vásárlói szenvedtek nagyobb helyáremelést, szemben a drágább jegyek vásárlóival, ahol a különbség mindössze pár cent volt.

Gondoskodnom kellett tehát, ha egyáltalában szinházat akartam játszani, komolyabb tőkéről. A chicagoi részvényesekkel közgyülést tartottam, ahol teljes elszámolást nyuj-

Amerikai magyarok arcképcsarnoka

HACKER SÁNDOR

FÖLDES JÓZSEF

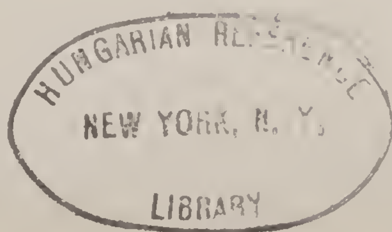
REICHMAN ZOLTÁN

KAUFER M.

tottam be. A félévi bruttó bevétel $43,812.05 volt, a részvényeseknek 10% osztalék és 7% kamat jutott. Felvetettem az alaptőkeemelés gondolatát, amelyet nagy lelkesedéssel fogadtak, sőt elfogadtak.

Akkoriban Göndör Ferenc "*Az Ember*"-ben a következő cikket irta:

AZ AMERIKAI MAGYAR SZINÉSZET JÖVŐJE

Endrey Jenő nyilatkozik terveiről

Kétségtelen, hogy Endrey Jenő chicagoi szintársulata aránylag rövid idő alatt kivivta az amerikai magyarság megérdemelt bizalmát. Ez a bizalom olyan szilárdnak látszik, hogy a jelek szerint, föl lehet rá épiteni az amerikai magyar szinészet jövendőjét. Endrey Jenő szinigazgatónak nagyszabásu terve van az állandó amerikai magyar szinjátszás megteremtésére és ez a terv megérdemel minden rokonszenvet. Alább maga Endrey Jenő mondja el "Az Ember" olvasóinak, hogy hogyan képzeli ő egy megnagyobbitott és minden igényt kielégitő állandó magyar szintársulat anyagi megalapozását. Kétféle akciót inditott a megfelelő alaptőke összehozására Endrey Jenő. Az egyik az egydolláros részjegyek forgalomba hozatala, amely azok tulajdonosait féláru jegyváltásra jogositja föl a szinházban. — Félreértések elkerülése végett hangsulyozzuk, hogy ezek az egy dolláros részjegyek kizárólag a féláru jegyek megváltására jogositanak, de azok tulajdonosai nem válnak egyidejüleg a szinházi vállalkozás részvényeseivé is. Az egy dolláros részjegyeket tehát csak azoknak érdemes venni, akik a két és fél dolláros helyekre váltanak jegyet és igy 25 cent árengedményt élveznek a részjegyek révén. Az olcsóbb helyárak látogatóinak azonban nem érdemes részjegyeket venni, mert ellenértéket nem kapnak érte. Ezt azért kell nyomatékosan megállapitani, nehogy félreértések származzanak és szemrehányásokkal illesse bárki Endrey Jenőt, aki egyébként az alább következő nyilatkozatban maga is ilyen értelemben beszél a részjegyekről. A nagyobb szabásu és végleges rendezést célzó törekvése Endreynek az, hogy a huszezer dolláros alaptőkét föl óhajtja emelni ötvenezer dollárra és akik a kibocsájtandó részvényekből vásárolnak, azok természetesen részvényeik arányában tulajdonosaivá válnak a szinházi vállalkozásnak.

A szintársulat kétségtelenül a legjobb szándékkal eltelve végzi uttörő munkáját és ha az amerikai magyarság megfelelő módon siet segitségére a szimpatikus vállalkozásnak, akkor nem lehetetlen, hogy megvalósul a régi álom: állandó magyar szinészete lesz Amerikának. Endrey Jenő egyébként a következő nyilatkozatot tette "Az Ember" számára:

VAJDA FRIGYES

GÁBOR ARNOLD

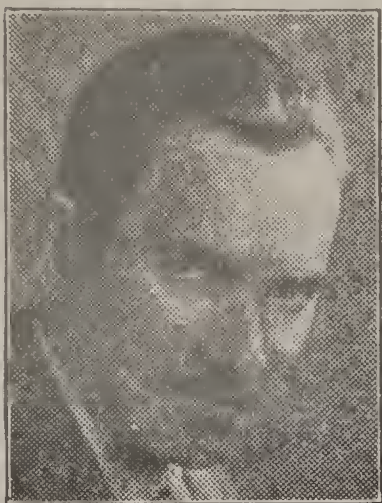
ZSOLT FERENC

BIRÓ ERZSI

A "Repülj fecském" new yorki előadásán előadott tervem az amerikai magyar szinészet teljes megreformálását célozza. Ma még talán ez a gondolat ábrándnak tünik fel, de alapjában véve igen egyszerü és — bár nehéz munka és hallatlan energia árán — keresztül is vihető.

Miről van szó tulajdonképpen? — Előteremteni egy bizonyos összeget, azt az ugynevezett elengedhetetlen tőkét, amely nélkül komoly szinházat játszani lehetetlen. Természetes, hogy a produkció minősége a tőke nagyságával egyenes arányban áll. Ezt a tőkét megszerezni ugy, hogy nem kérni ajándékot, megadni az ellenértéket pénzben is, előadásban is, nivóban is, müvészetben is, — ez a tulajdonképpeni magja az egész gondolatnak.

PAPP ISTVÁN

RÉVÉSZ MARGIT

NAGY LÁSZLÓ
a legfiatalabb magyar karmester.

HEVESY JÓZSEF
Yorkville legbohémebb muzsikusa.

Tudvalévőleg a Chicagoi Népszinház részvénytársasági alapon áll és mint ilyen, 50,000 darab egy dolláros részjegyet bocsájt ki. Minden ilyen egy dolláros részjegy egyszeri féláru jegyrásárlásra jogosit. Ha tehát valaki vesz egy dollárért részjegyet és vált egy két dollár ötvenes jegyet egy dollár 25 centért, a dollárjáért kap egy dollár 25 cent engedményt, vagyis 25 centtel többet, mint amennyit eredetileg adott. Igy a dollár tulajdonképpen nem ajándék, csak egy rövid lejáratu kölcsön, amelyet az első előadáson már vissza is kap az illető.

VÉGHSŐ GYULÁNÉ

MERTL JÓZSEF

PECZE ILONA

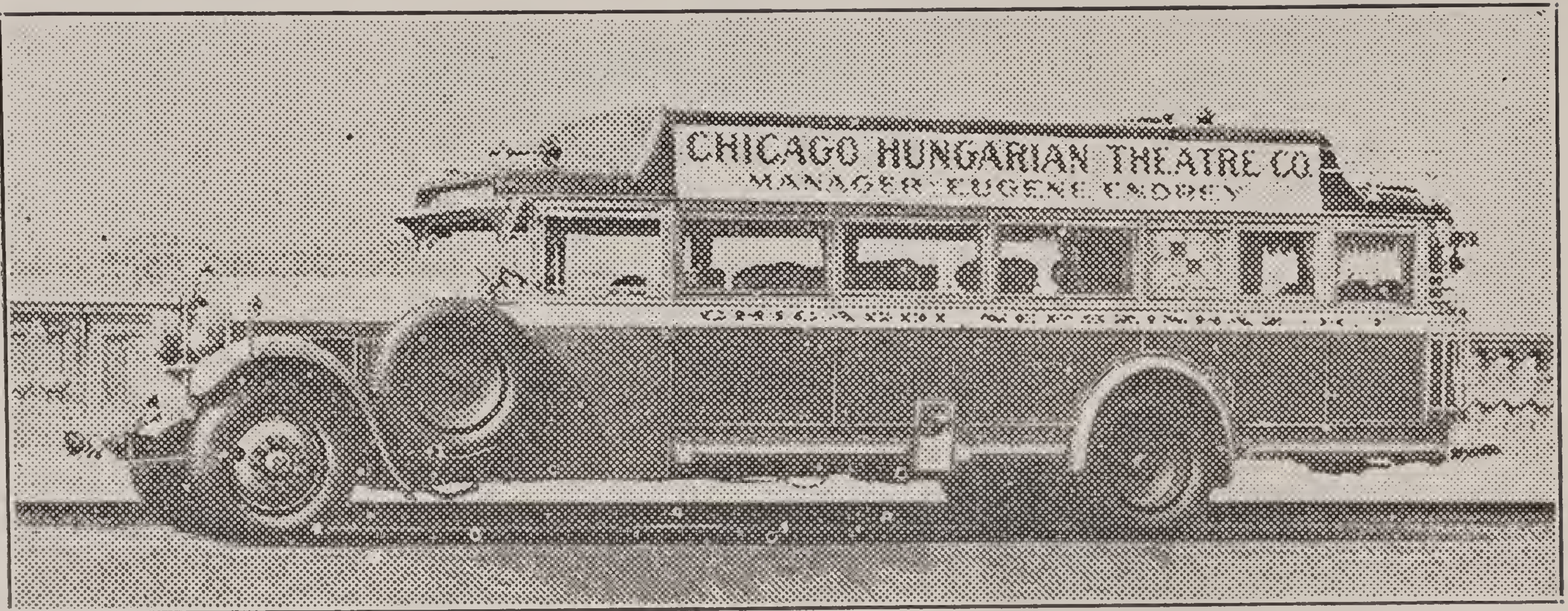
SZIKSZAY R.

Hogy az egész akció komoly alapot nyerjen, tőkeemelést is csinál a Chicagoi Népszinház Részvénytársaság, 20,000 dollárról 50,000 dollárra emeljük fel az alaptőkét és a kibocsájtott részvények uj tulajdonosai természetesen tulajdonosaivá válnak az egész szinházi vállalkozásnak. A részvények hét százalékos kamatozásuak és a kamat mellett haszonrészesedéssel is járnak, tehát businessnek is jó. A részvények tiz dollár névértékkel birnak, tehát hozzáférhető a legszegényebb ember részére is. Aki azonban három részvényt vesz harminc dollárért, az egy osztalékot hozó (common) részvényt ingyen kap. Az egész tervezet a magyar kultura egyik fontos oszlopává válhat, ha a magyarság ugy fogadja, mint ahogyan egy ilyen célt szolgáló ügyet fogadni kellene. Az amerikai magyar színészet haldokló félben volt, mikor munkánkat elkezdtük. Az eddigi eredmény a csodával határos, és ha ebben a tempóban fejlődik tovább, akkor — én legaláb vakon — bizom a sikerben.

* * *

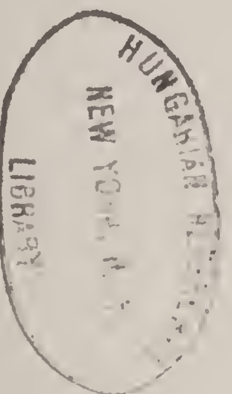
Egy nagy, egy hatalmas, egy minden tekintetben nivós társulat megszervezéséről ábrándoztam. Ehhez egy nagyobb befogadóképességü autobusz kellett. Felfrissiteni az itteni szinészanyagot, egyrészt, mert nem volt megfelelő, másrészt, mert az idegyökeresedett szinészek nagyobb része nem jó szivvel nézte a föld alól idetermett Chicagoi Népszinház példátlan előretörését. Próbáltak a Szinész Union-on keresztül kellemetlenkedni. A "Legkisebbik Horváth-leány" robbantó sikere után, mikor másodizben jöttünk New Yorkba, követeket küldtek elénk, hogy csatlakozzunk a Union-hoz. Akkor már, okulva a régi tapasztalatokon, feltételeket szabtam. Külön chicagoi alosztályt kértem autonómiával. Ezzel akartam megakadályozni örökös kerékkötésüket, amely mindjárt abban meg is nyilvánult, hogy Horváth Lajost elszámolási differenciák miatt nem akarták visszafogadni a Union kötelékébe.

Horváth Lajosért én akkor minden tekintetben exponáltam magam. Elmentem a végsőkig. Válóperéből kifolyólag a törvény által itéletbe hozott tartásdijat nem fizette és volt felesége elfogatási paranccsal várta. Nem is jöhetett New York állam területére elzáratás veszélye nélkül. Társulatom tagjaival szemben nemcsak direktori, hanem baráti érzelem-

A CHICAGOI NÉPSZINHÁZ NEGYVENÖT SZEMÉLYES AUTOBUSZA.

A legmodernebb felszereléssel. Belsejében ivóviz, mosdó, dohányzó, toilet és rádióval volt felszerelve. Ára 14,000 dollár volt. Ilyen kényelmesen magyar szintársulat még nem utazott az egész föld kerekségén. Endrey Jenő ezzel oldotta meg az amerikai magyar szinészet egyik nagy problémáját: a társulatok utazásának kérdését.

HUNGARIAN ... NEW YORK ... LIBRARY

mel is viseltettem, különösen Horváthtal, aki szorgalmas, odaadó tagja volt szinházamnak. Tárgyalásokba bocsátkoztam tehát volt felesége ügyvédjével, Berko & Berkoval és lefizettem 300 dollárt előre Horváth kontójára. Ezek után természetesen semmi bántódása többé nem volt.

Ki gondolta volna akkor azt, hogy néhány évvel később Horváth Lajos résztvesz egy olyan gyülésen, ahol a Szinész Union engem négy dollár és ötven cent tagdij-hátralék mellett kizár a tagok sorából.

Mea culpa, mea culpa.

* * *

Ha szép sorjában akarom a második felvonás drámai bonyodalmát elérni, akkor lehetetlen elkerülnöm azt a valóban lélekemelő Endrey-ünnepélyt, amely New Yorkban, a legelőkelőbb keretek között folyt le a szezón végén. Ennek illusztrálására álljon itt az "Amerikai Magyar Népszava" hivatalos beszámolója az ünnepélyről:

ENDREY-ÜNNEP NEW YORKBAN

Háromszáz teritékü vacsora Endrey Jenő szinházigazgató és társulata tiszteletére

Április 23-án, kedden este 8 órakor a Manger-szálló Crystal termeiben magyar kulturünnepély volt. Endrey Jenőt, a Chicagoi Népszinház igazgatóját és 27 tagu társulatát ünnepelte a new yorki és környéki magyarság abból az alkalomból, hogy amerikai szinmüvészeti müködésének öt éves jubileuma volt.

A magyar szinház több mint 300 lelkes barátja vett részt a nagystilü társasvacsorán és táncestélyen. A new yorki magyarság vezető tagjai jelentek meg feltünő nagy számban.

A főasztalnál ültek: Ifj. Wass Tamás, a New Yorki Első Magyar Önképző Egylet elnöke és neje, Bauman Gyula épitész és neje, Vitárius Béla gyáros és neje, Harsányi László ref. lelkész, Koszta Ákos gyáros, az Amerikai Magyar Szinész Union volt elnöke és neje, Cukor Mór ügyvéd, Pivány Jenő iró, a Tengerentuli Magyarok Világszövetségének ügyvezető igazgatója, Dr. Jósika-Herczeg Imre, a Tengerentuli Magyarok

SZENTMARIAY ZOLTÁN

ROTH JULIA

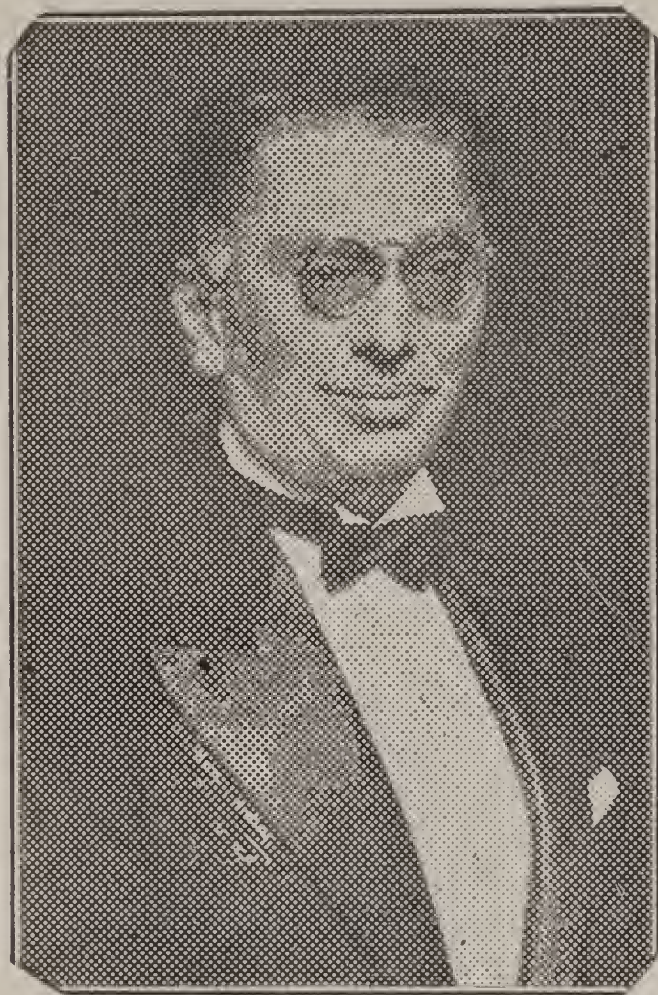
BELDEGREEN GUSZTÁV

DR. L. BERNSTEIN

Vliágszövetségének elnöke, Barna Bertalan tőzsdebizományos és neje, Pádly Margit, a Chicagoi Népszinház primadonnája, Endrey Jenő, a Chicagoi Népszinház igazgatója, Horváth Lajos rendező, szinmüvész, Ürményi Mártha táncos szubrett, Balázs Mária drámai szinmüvésznő, Varga Simon szinmüvész, komikus, Rohonczy Mihály énekes bonvivant, Tomory Adrienne énekes szinmüvésznő, Rudnyánszky Sándor zongoraművész, karmester, Sipos Jenő szinházi manager és Gerry Mór gyáros.

Barna Bertalan new yorki tőzsdebizományos nyitotta meg az ünnepélyt, szép szavakkal üdvözölte a megjelent vendégeket és az ünnepelt szinészeket, azután megkérte Harsányi László református lelkészt asztali ima mondására, ami után az amerikai és magyar himnuszt énekelte el állva a közönség. Majd Cukor Mór ügyvédet kérte meg a tósztmesteri tisztség betöltésére.

CUKOR MÓR

Cukor Mór értékes beszédben, sziporkázó szellemességgel fejtette ki, hogy a sok magyar bankett közül végre egy olyan következett, amelyet érdemes kulturmunkát végző szinművészek ünneplésére rendeztek. Felszólitására beszédet mondottak:

Koszta Ákos, az Amerikai Szinész Union volt elnöke, aki régi reminiszcenciákat elevenitett fel az amerikai magyar szinészet nyomoruságos életéből.

Dr. Jósika-Herczeg Imre, a Tengerentuli Magyarok Világszövetségének elnöke, üdvözölte ezután Endrey Jenő szinházigazgatót és feleségét: Pádly Margit primadonnát. Nagyhatásu beszédben kifejtette, hogy Endreyék milyen nagyszerü hazafias munkát végeznek több ezer mértföldnyire az óhazától, amidőn városról-városra terjesztik a magyar szót, a magyar nótát és propagandát csinálnak tudatosan vagy akaratlanul is a revizió ügyének.

Pivány Jenő iró és a Tengerentuli Magyarok Világszövetségének ügyvezető igazgatója a magyar kulturfölényről beszélt, ami az egyedüli, ami megmaradt a világháboru mindent elpusztitó viharából.

Végül *Sipos Jenő,* a társulat New York és környéki managere emelte meg az elismerés lobogóját Endreyék teljesit-

DR. SPEED ALBERTNÉ

HARMATH MÁRTON

ménye előtt és igéretet tett, hogy amig csak szüksége lesz rá Endreynek, végig kitart mellette. — Utoljára maga az ünnepelt *Endrey Jenő* s z i n igazgató állott fel szólásra szünni nem akaró taps és éljenzés közepette. — A nagy meghatottságtól eleinte alig tudott szóhoz jutni, majd kisvártatva illeszkedett csak bele a kedélyes hangulatba. Megköszönte az

DR. SZOÓ JÓZSEF

SZÉKELY ZOLTÁN

őt ért nagy kitüntetést, amelyet szerényen átháritott társulata tagjai számára, akik nélkül nem érhette volna el azokat a sikereket és eredményeket, amelyekért ma ünneplik. Majd áttért a Chicagoi Népszinház keletkezésének és müködésének ismertetésére és beszámolt arról a nagyarányu támogatásról, amelyben őt és az igazgatása alatt álló szinésztársaságot a Chicago és környéki magyarság részesitette. Előadta terveit, hogy két társulattal hatvan-hetven embernek akar kenyeret adni és New York és környékén egy drámai szintársulatot is óhajt fenntartani, amihez pénz szükséges. Arra kérte a jelenlévőket, hogy jegyezzenek részvényeket ők is.

A nagy tetszéssel fogadott beszédnek és kérésnek meg is volt az eredménye. Körülbelül 2,000 dollárt jegyeztek az estén.

* * *

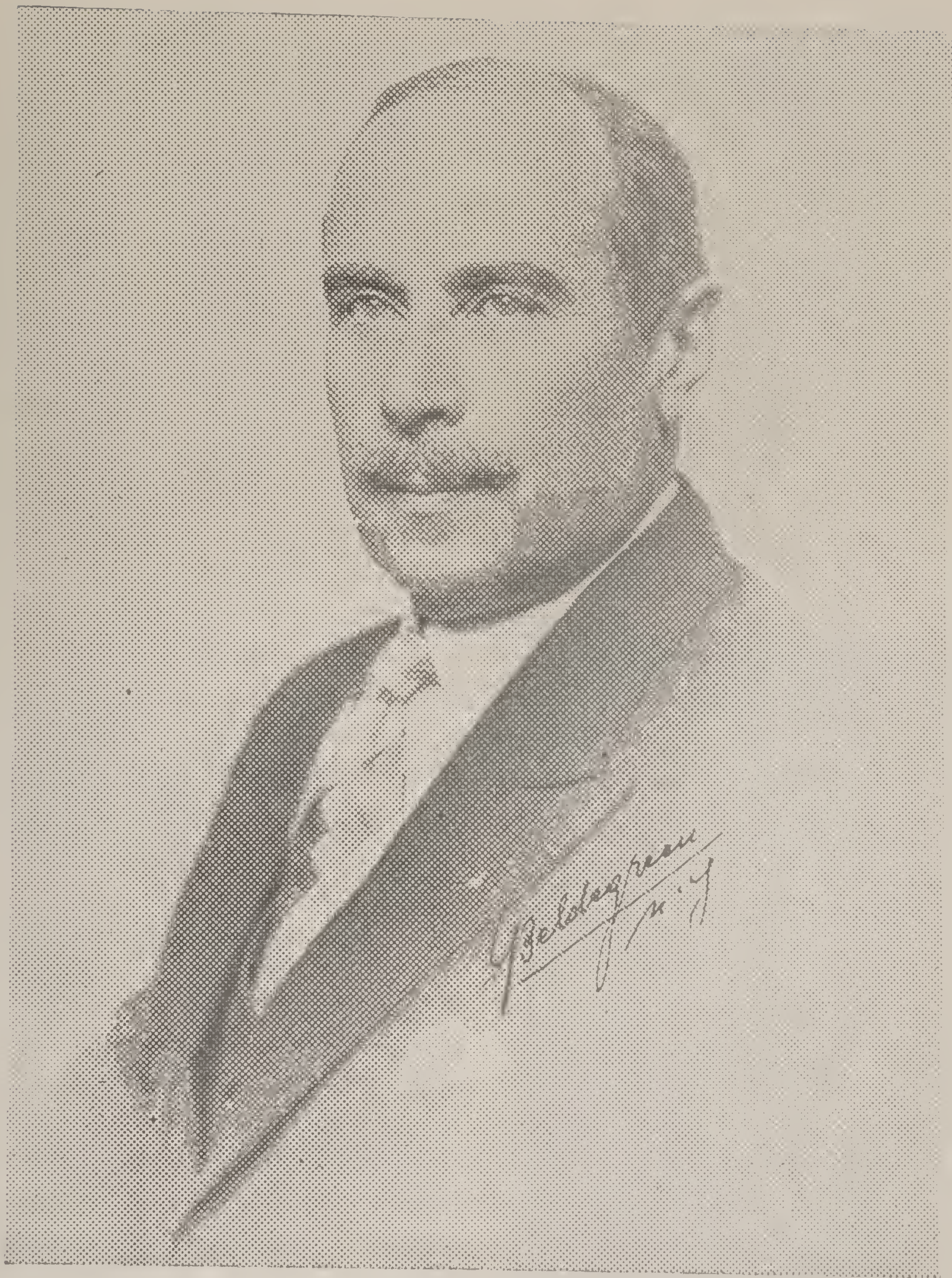
Az egész ünnepély titkos mozgatója a háttérben, szerényen, Székely Izsó, Amerikai Magyar Népszava ügyvezetőigazgatója, aki lelkes hivője volt az állandó magyar szinház ügyének. Meg kell vallanom, hogy még egy ugyanilyen emberre nem sikerült találnom, mint Székely Izsó. Kényes állásában, ellenséges pergőtüz közepette is, jóban-rosszban mögöttem állt — a magyar szinjátszás érdekében. Mikor azzal vádolták, hogy anyagi érdek vezérli, akkor anyagi áldozatokat hozott. Ennél az embernél azután igazán nem játszott szerepet az, hogy fent voltam-e, vagy lent. Székely Izsó még akkor is a legnagyobb erőfeszitéssel próbálta *teljesen önzetlenül* a magyar szinház ügyét lábra állitani, mikor az már teljességgel lehetetlen volt és mikor mások még mindig sápot akartak huzni a halódó magyar kulturából.

No de erről még lesz szó.

Csak örülök, hogy végre igy szemtől-szembe megmondhatom Székely Izsónak, hogy igaz, száz százalékos embernek tartom, a legtehetségesebb amerikai magyarnak, akinek barátságára büszke vagyok, mert ember — szivvel és lélekkel.

* * *

Talán nagyon is elkalandoztam és messze hagytam magam mögött Chicagot, ahol ezalatt a kommunisták mindent elkövettek, hogy szervezeteik utján az egész országban elmérgezzék

SZÉKELY IZSÓ
az "Amerikai Magyar Népszava" igazgatója.

a talajt. Csodálatos módon, de — sikerült is nekik rengeteg kellemetlenséget okozni. Autobuszunkat egy alkalommal ellopták. New yorki detektivek a viz partján találták meg üres benzin-tartállyal. Nyilvánvaló, hogy a vizbe akarták hajtani, csak utközben kifogyott a gasolin. Detroitban egy al-

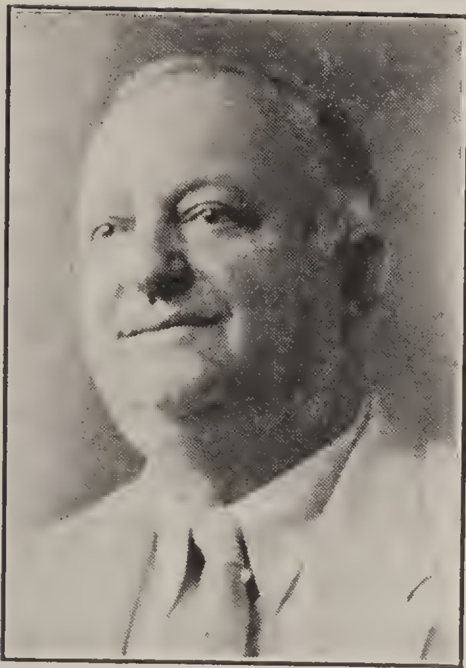
kalommal besugták, hogy vigyázzak, mert előadás után "holdup" készül ellenünk a kommunisták részéről. A rendőrség négy detektivvel kisértetett mindenfelé. Auto-gummijainkat több városban a szinház előtt kilyukasztva találtuk. Tartalékgummijainkat ellopták. A kommunista párt chicagoi osztálya ráirt a new yorki osztályra, ahol hivatalos lapjukban, az "Uj Előré"-ben többé nem közöltek semmiféle hirdetést, vagy tudósitást a szinházról. Sőt! Erős támadások sora következett.

A következő szezon megalapozása már az első lépésnél nehézségbe ütközött. Támadások jobbról-balról. Meg kellett lassan tanulnom, hogy egy amerikai magyar szinigazgatónak kitünő stratégának is kell lennie. Emberfölötti küzdelmek következtek, amelyeknek során olyan hátborzongató intimitásokat kell elmondanom, amelyekről a nyilvánosság még eddig nem tud. Hogyan kerültem ártatlan szinigazgató létemre a börtön árnyékába, a gonosztevők sorsára, az ujjlenyomattal bünlajstromozottak közé, hogyan lettem gyilkos, hogyan menekültem földalatti katakombákon keresztül összeesküvők karmaiból, hogy megmentsem a kezeimben lévő zászlót, a magyar kultura zászlaját. Olyan történet ez, amely a maga vigasztalan búskomorságával az ó-kor rablóhistóriáihoz hasonlitható.

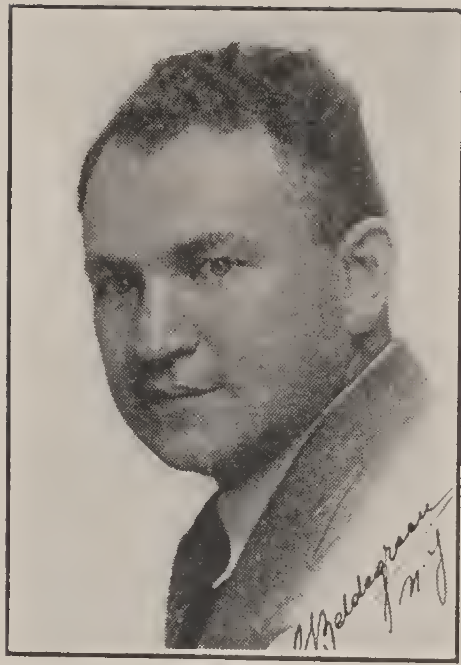
ARCKÉPCSARNOK

Szinházigazgatásom ideje alatt, de különösen a további évek folyamán, a küzdelmek során érdekes és értékes embereket ismertem meg. Talán én vagyok ma Amerikában az egyedüli, aki a legtöbb amerikai-magyart ismeri személyesen. Érdekes ismerni és főleg megismerni őket. Mindegyik egy-egy külön typus, amely a maga küzdelmein és világotjárt tapasztalatain keresztül egyénileg fejlődött. Lehetetlen lenne elkerülnöm, ezekkel az érdekes fotografiákkal nem foglalkoznom néha külön-külön is.

Az intrikus és rombolni szerető, a hiuságból mindent ellenző, a mindenáron érvényesülni akaró, a szerepelni vágyó typusok mellett rengeteg az igaz érték az amerikai magyarok között. Egész amerikai pályafutásom alatt nyitott szemmel járkáltam közöttük. Hogy a gonoszok keresztrefeszitettek,

LÓNYAI NÁNDOR
a "Piszkafa" szerkesztője.

VERMES SÁNDOR
mérnök — költő.

GÖNDÖR FERENC
"Az Ember" szerkesztője.

SZEMERE GYULA
szinmüvész.

még talán megtisztelő is a krisztusi sors. Tanitásaim alatt sok piszkos sarat voltam kénytelen szemeimből letörölni.

De vannak itt olyanok is, akik előtt meg kell hajtani az elismerés zászlaját. Akikkel lehetne még alkotni is, ha ez a

magyar szigetcsoport nem lenne ilyen mélyen beékelve az idegen tömegbe, a nagy amerikai olvasztó kemencébe, amely kérlelhetetlen asszimiláló erejével elveszi a még szikrányi magyar összetartó erőt. Itt "muszáj" beolvadni. Itt, aki csak teheti, a maga egyéni érdekében kell, hogy az amerikaiak felé orientálódjon.

Néha csodálkozva, gyakran ámulva figyeltem őket. A nagy megmozdulások mindig őszinték, impozánsak. Csak a megszervezés ütközik lehetetlen akadályokba. A területi szétesés a legnagyobb technikai akadályok egyike. A buffaloi nemzetgyülés volt talán a legsokatigérőbb megmozdulás, amely szintén a sikertelenségbe fulladt.

Küzdelmeim minden egyes fázisáról hüségesen, őszintén beszámolok, nem szépitve semmit, nem mentve magamat sem. Mindent mindenkiről, magamról is elmondok. Őszinte vallomást akarok tenni. A kultura sok jóbarátja megérdemli az elismerést, ellenségei megérdemlik, hogy mindenki megismerje őket. Soha nem a magam személye szempontjából látom őket. Mindig a magyar közügyek szemével kritizálok.

Lehetetlen volt azonban ezt a rengeteg, bőséges anyagot egy kötetben feldolgoznom. Kénytelen voltam technikai okokból két kötetre osztani ez irást, mert minden eseménnyel és mindenkivel külön akarok foglalkozni. Amerikai-magyar fotografiáim az első, őszinte tükörképét mutatják majd a tenger innenső oldalán zajló magyar életnek.

EPILÓGUS

Háborgó lélekkel barangolok a new yorki kőkolosszusok között. Szörnyü érzések alatt roskadozva járom az irdatlan rengetegben a vádlottak utját.

Hol egy kis pihenő? Egy darab oázis a rögös uton? Hol egy kis ital a tikkadt vándornak, a megtépázott léleknek, felfelé a Golgotán?...

Alig egy-két megértő lélek. Ha néha összebarangolom a new yorki Yorkville lebuj-negyedét, két bohém muzsikus ád uj erőt... két jóbarát... két megértő lélek... *Hevesy Jóska* és *Éles Pista*... aztán megyek tovább... néha betérek *Kuharikékhoz* és a rajongó szinész-barátnak eldúdolom *Vermes Sándor* poéta-barátom nekem adresszált dalát:

Mostohagyermek lehettem én,
Mögöttem jár-kél és hajt a rém.
A rózsa elhal, ha csak ránézek
És mulnak vélem a kinos évek.
Komédiásnak csufolnak gyakran,
Az ucca népe kacaghat rajtam.
Ha fáj az élet — jaj — nincs merre mennem,
Mért kell énnékem e világon lennem.

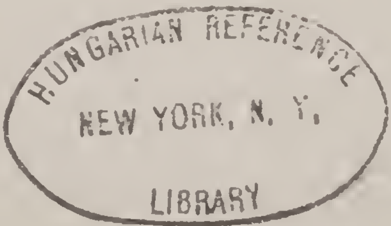
Én rab vagyok, mégis szabadon járok,
Mint hontalan csak egymagamban állok.
Ha jön az éj, az álmoknak világa,
Eljön ő hozzám, nem várom hiába.
Az éjszakának zavartalan csendje
Kettőnk reménye, kettőnk bús szerelme.
Ha jön az éj, az álmoknak világa,
Eljön ő hozzám, nem várom hiába.

— — — és aztán megint tovább, tovább... hová?... merre?... Meddig?...

Most én mondom: nem tovább! Most én vádolok... igen... ezennel benyujtom "Vádirat"-omat.. mélyen tisztelt biróság... kedves közvélemény... az igazság szent nevében méltóztassanak meghallgatni bizonyitékaim előterjesztését — — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — —

(Folytatás a második kötetben.)

———— . ————

Endrey Jenő

ŐSZINTE VALLOMÁSAI

A

Vádirat

második kötete

☞ RÖVIDESEN ☜

MEGJELENIK

Rendelje meg már most. — Irjon azonnal a szerzőhöz az alábbi cimre:

EUGENE ENDREY
PRINTING SHOP
251 E. 82nd ST., NEW YORK CITY.

2,000 ember lesz a második kötetben.
ÖN IS BENNE LESZ!

NE MULASSZA EL AZONNAL MEGRENDELNI A "V Á D I R A T" MÁSODIK KÖTETÉT.

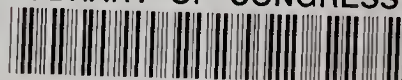
A KÖNYVPIAC SZENZÁCIÓJA!

A MÁSODIK KÖTET izgalmas, fordulatos meséje tiszta valóság, amelyben ENDREY JENŐ őszinte vallomások keretében elmondja a körülötte lezajlott botrányok minden intimitását, az ellene tervezett összeesküvés minden részletét, a börtön keresztül, hogyan lett gyilkos, hogyan menekült meg. Elmondja élet-halál küzdelmének minden fázisát, a legragyogóbb sikertől a legnagyobb bukásig.

AZ ÉV LEGJOBB, LEGIZGALMASABB KÖNYVE!

BOUND
THE
Heckman
INC.

LIBRARY OF CONGRESS
0 019 721 730 3